

қазақтардың саны басым Егіндібұлақ (90%), Қарқаралы (75%), Талды (77%) аудандарын, қазақтар аз Мичурин (11%), Молодежный (17%), Осакаров (9%), Тельман (21%), қазақтардың саны басқа ұлт өкілдерімен шамалас Нұра (48%), Ульянов (41%) аудандарын бөліп көрсетуге болады [1; 96]. Нұра және Ульянов аудандары қазақтарының саны өзге ұлт өкілдерінен аса кем болмаса да, қазақтардың және басқа ұлт өкілдерінің де орыс тілді болғанын атап өту керек.

Күнделікті өмір тақырыбының тарихнамасы әдебиетке бай. Зерттеу жұмыстарын дұрыс жіктеу, сараптау және талдау зерттеушіге өз жұмысын жазуда мол мүмкіндіктер бермек. Әртүрлі елдердің әдебиеттерін қолдану зерттеушінің методологиясын, тақырыпты түсінуі мен әртүрлі қызықты идеяларды қолдануын ұлғайта түседі. Кеңістік, уақыт пен табиғи орта әртүрлі болғанымен, адамның ешқашан өзгермейтін өзіне тән қасиеттері бар. Сондықтан күнделікті өмір тарихы бағытында уақыт пен белгілі бір шартты аумақ (аудан, қала, аймақ, мемлекет) ерекшеліктері басты маңыздылықты құрамайды. Ең алдымен адамның жеке бас қасиеттері мен әлеуметтік ортадағы әрекеті назарға алынатын бұл жұмыстарда ең бастысы тұшымды идеялар мен ойларды дұрыс қолдана білу.

Түрлі елдер мен кезеңдер тарихнамасы тақырып мазмұнын өзінің әртүрлілігімен аша түседі. Ақпараттар ғана емес, идеялар да талқыға түсетін зерттеу жұмысында пәнаралық зерттеулердің де маңызы зор. Әртүрлі елдердегі пәнаралық зерттеу бағыттарындағы айырмашылықтар тақырыпқа байланысты жұмыстардың басты ерекшелігін және қажетті тұсын құрайды. Тарихнама мәселесіндегі басты ерекшелік тілдік айырмашылықта емес, зерттеу ұстанымдарында. Осы ұстанымдар мен әдістерді, ақпараттар мен идеяларды дұрыс таба білу іздену сапасын арттыра түспек.

Зерттеу жұмысы барысында 2021-2022 жж. ақпан айлары аралығында Орталық Қазақстанның барлық аудандары бойынша ауызша интервью әдісімен жиналған материалдар пайдаланылды. Интервью берген респонденттер саны ер мен әйел қатынасы тең 108 адамды, әртүрлі ұлт және мамандық өкілдерін, 1930-1960 жж. аралығында дүниеге келгендерді құрады. Ауызша интервью материалдарын жинау әдістемесінде ресейлік ғалым Т.К. Щеглова еңбектері негізге алынып, тереңдетілген интервью әдісі қолданылды [2, 3].

Зерттеу жұмысында дереккөз ретінде жиналған интервью материалдарын ғылыми мақсатта пайдалану, респондент ойын жинақы әрі түсінікті түрде жеткізу қажеттілігі негізгі ойды сақтай отырып респондент сөзіне стилистикалық өзгерістер енгізуді талап етті. Респонденттер жауабының мазмұны және олардың мақалада ғылым қажеттілігіне қолданылуы жеке адамдардың теріс жақтарын көрсетуге бағытталмаған [4].

Зерттеу жұмысының мазмұнында респонденттер арасынан ауыл шаруашылығы мамандарының ауызша интервьюлері негізгі ойды беретін басым материалды құрады. Сонымен қатар көптеген респонденттердің арасынан таңдап алынған 1964-1985 жж. Орталық Қазақстанның әртүрлі аудандарында денсаулық сақтау, білім, мәдениет құрылыс және т.б. салаларда қызмет жасап, жергілікті жердегі шынайы жағдайды көрген сала мамандарының берген ауызша

материалдары арнайы дерек шоғырын құрады. Сонымен қатар кеңестік уақыттағы аудандық, облыстық деңгейдегі баспасөз материалдары да маңызды дереккөзі болып табылды.

Ізденіс барысында ауызша деректерге сапалық методология қолданылса, архив деректеріне сандық методология пайдаланылды.

Зерттеу жұмысы барысында Қазақстан Республикасының Қарағанды, Алматы қалаларындағы, Ресей Федерациясының Мәскеу қаласындағы архив материалдары пайдаланылды. Ақпарат жинақталған және нақты зерттеуде қолданылған қорлар бойынша жеке тоқталып өтсек. Архив қорларын тақырып ішіндегі мәселелерге байланысты қолданылуы бойынша жіктеп қарастырамыз.

I. Зерттеу жұмысы барысында жалпы тақырып бойынша көптеген мәселелерге пайдаланылған қорлар.

1. Ресей Федерациясы архивтері:

- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің 591 қоры - «Сельская жизнь» газетінің редакциясы (Мәскеу қаласы);

- Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің 9527 қоры - КСРО Халықтық бақылау комитеті (Мәскеу қаласы);

- Ресей Мемлекеттік Экономика архиві 7486 қоры - КСРО Ауыл шаруашылығы министрлігі (Мәскеу қаласы);

2. Қазақстан Республикасы архивтері:

- Қазақстан Республикасы Президенті архивіндегі 708 қор - Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті (Алматы қаласы);

- Қарағанды облыстық мемлекеттік архивіндегі 18 қор - Облыстық атқару комитеті (Қарағанды қаласы);

- Қарағанды облыстық мемлекеттік архивіндегі 1224 қор - Облыстық халықтық бақылау комитеті (Қарағанды қаласы).

II. Зерттеу жұмысы барысында денсаулық сақтау мәселелері бойынша пайдаланылған қорлар.

1. Ресей Федерациясы архивтері:

- Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің 8009 қоры - КСРО Денсаулық сақтау министрлігі (Мәскеу қаласы);

- Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің 5465 қоры - Медициналық қызметкерлер кәсіподағының Орталық комиссиясы (Мәскеу қаласы);

2. Қазақстан Республикасы архивтері:

- Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 155 қоры - Медициналық қызметкерлердің Қазақ республикалық Кәсіподақ комитеті (Алматы қаласы).

III. Зерттеу жұмысы барысында құрылыс ісі және баспанамен қамтамасыз ету мәселелері бойынша пайдаланылған қорлар.

1. Ресей Федерациясы архивтері:

- Ресей Мемлекеттік Экономика архиві 131 қоры - КСРО Селолық құрылыс министрлігі (Мәскеу қаласы);

2. Қазақстан Республикасы архивтері:

- Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 2022 қоры -

Қазақ КСР Селолық құрылыс министрлігі (Алматы қаласы).

IV. Зерттеу жұмысы барысында мәдениет және өнер саласы мәселелері бойынша пайдаланылған қорлар.

1. Ресей Федерациясы архивтері:

- Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің 630 қоры - «Советская культура» газетінің редакциясы (Мәскеу қаласы);

2. Қазақстан Республикасы архивтері:

- Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 1890 қоры - Қазақ КСР Мәдениет министрлігі (Алматы қаласы).

Ауызша деректерді жинау үшін интервьюер респонденттерді арнайы ресми мекемелерсіз жеке таныстары арқылы іздестірді. Респонденттерді барлық аудандардан қамтуға тырысты. Жеке таныстар арқылы тапқан респонденттер қойылған сұрақтарға жауап беруге ынталы және тақырыпқа шынайы қатынасын білдіре білді. Респонденттердің сұрақтарға жауабынан кеңестік кезеңдегі идеологияның әсері айқын байқалады.

Интервьюге арналған сұрақтар тақырып бойынша құрастырылып, әртүрлі мамандық иелеріне лайықталып дайындалды. Негізінен тұрмыстық сұрақтар құрастырылды, сонымен қатар денсаулық, білім, мәдениет, ауыл шаруашылығы, садуа, құрылыс және т.б. мамандық иелеріне арналған сұрақтар қойылды. Қарағанды қаласында Орталық Қазақстан бойынша ауылдық елді-мекендерден көшіп келген тұрғындар кездескендіктен, қажетті респонденттердің біраз бөлігінен интервью қала жағдайында алынды. Қарағанды қаласындағы архив деректері 2020 ж. қазан айы мен 2021 ж. маусым айы аралығында, Мәскеу қаласынан алынған архив деректері 2021 ж. қазан айында, Алматы қаласынан алынған архив деректері 2021 ж. қараша айында жинақталды. Барлық қолданылған материалдарды автордың өзі жинақтаған және талапқа сай сілтемелермен зерттеу жұмысында пайдалануда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года (по материалам районной разработки). Часть II. – Алма-Ата: ЦСУ Каз ССР, 1983. – 270 с.

2. Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история / Т.К. Щеглова. - Барнаул: БГПУ, 2008. – 526 с.

3. Щеглова Т.К. Культура и быт русского сельского населения юга Западной Сибири в 1930 - 1950-х гг. / Т.К. Щеглова. - Барнаул: Алтайский государственный педагогический университет, 2018. - 507 с.

4. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр; перевод с французского языка Н.В. Суслов. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2000.— 96 с.

**ЭКОНОМИКА, МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ
ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ
ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР**

**НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В
ИССЛЕДОВАНИЯХ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ,
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА**

УДК 336.717

**РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ**

Алдабаева А.Е., Полевой С.В., Сейдуллаев Д.М.
НАО «Карагандинский индустриальный университет»,
г. Темиртау, Казахстан
e-mail: asem.aldabaeva@mail.ru, polevoy_serгей@mail.ru

Развитие информационных технологий активнейшим образом воздействует на изменение и развитие нашего социума и его различных институтов. Экономическая и финансовая жизнь не являются исключениями и потому ИТ технологии влияют на формирование новых кондиций банковского дела в частности.

Финансовые технологии не только модернизируют единичные процессы автоматизации банковских операций, но и кардинально меняют и выстраивают обновленную экосистему банковского управления, что затрагивает совершенно различные финансовые процессы и операции.

Исходя из вышеизложенных причин, данная тема представляет собой особый интерес и актуальность для рассмотрения в контексте стремительных изменений, происходящих в банковском секторе, как в мировом масштабе, так и в отдельном казахстанском сегменте банкинга в частности.

Ключевые слова: информационные технологии, банковское дело, финансовые технологии, Интернет бандинг, инновационные решения, цифровая экосистема, коммерческие банки, финтех-компании.

Финансовые технологии (финтех) являются особой сферой финансов, в которой действуют компании, применяющие их в качестве инструментария для совершенствования и оптимизации автоматизированных систем расчетов, аналитики, контроля и безопасности в банковской или в иной финансовой деятельности, что должно давать им преимущество по сравнению с иными финансовыми организациями, не использующими информационные инновационные инструменты.

В финансовые технологии банкинга в последнее десятилетие вливаются колоссальные потоки инвестиций, что во многом говорит об оправданности

применения IT инноваций в данной сфере. К 2025 году ожидается рост объема мирового рынка финтеха до 460 млрд. долларов. Практически ежегодно данный рынок прирастает на 20 – 30 млрд. долларов год только благодаря инвестициям в него.

Если рассматривать успешность отдельных государств в сфере привлечения инвестиций в данную отрасль, то лидером здесь является Китай, привлекший в 2016 году более 10 млрд. долларов внешних и внутренних инвестиций для своих IT стартапов и вплоть до конца 2021 года ежегодно державший планку на данном уровне. США, страны Европейского союза и развитые страны Азии хоть и отстают в лидерстве по финтех инвестициям, но в них также наблюдается ежегодный прирост данного рынка, включая стабильный рост целенаправленного финансирования на модернизацию отдельных финансовых институтов [1].

Поэтому, даже несмотря на тот факт, что современный финтех занимает только 10% от всех доходов мировой финансовой системы, современные тенденции инвестирования в его развитие и роста финтех услуг в скором времени кардинально изменят привычные условия её функционирования.

Если мы будем рассматривать данный вопрос акцентировано, на основании реалий нашей страны, то сейчас казахстанская финансово – техническая отрасль находится на ранней стадии развития. У неё нет тех объемов инвестирования что встречаются у мировых и региональных лидеров, не очень большой рынок внутренних потребителей и большая зависимость от ряда внешних финансовых технологических продуктов.

Но, несмотря на вышеперечисленные факторы, уже сейчас можно говорить о высоком потенциале для развития и роста отечественного финтеха, чему свидетельствует ряд факторов.

Во – первых – это прямая заинтересованность государства в развитии данного направления финансовых услуг и их поддерживающих отраслей. Она выражена в определенной государственной политике, направленной на развитие финансового сектора страны и была заявлена ещё в Плане нации «100 шагов», утвержденном Первым Президентом РК Н.А. Назарбаевым в 2015 году. Не секрет, что для развития финтех индустрии в соответствие с её актуальными трендами в государстве должен располагаться международный финансовый центр с определенными стандартами функционирования, управления и отчетности. Благодаря инициативам Елбасы такой центр был создан и открыт на базе EXPO центра в г. Астана (нынешний Нур-Султан) в 2018 году под названием Международный финансовый центр «Астана» (МЦФА). После запуска данного центра, его руководство поставило одним из приоритетов развития – обеспечить устойчивый рост финансово-технической индустрии в стране.

Исходя из неё в дальнейшие 2019-2020 годы МФЦА старался организовать наиболее благоприятные условия для появления и развития финтеха в стране. В нём была создана регуляторная песочница «FinTech Lab», в которую на текущий момент было принято свыше 26 компаний из 11 юрисдикций, которые оказывают

7 различных видов инновационных финансовых услуг. На базе Финтех Хаба МФЦА были открыты направления по корпоративным инновациям и поддержке венчурного бизнеса в финансировании стартапов в данном аспекте [2].

Во-вторых, несмотря на активное участие самого государства в создании отечественного финтех, инициативы в его становлении и развитии в Казахстане исходят, прежде всего, от самого финансового предпринимательского сообщества, что в корне отличает подходы к финансированию финтех в Казахстане и в России.

Если в России около 90 % инвестиций в финансовые технологии осуществляются ведущими российскими банками, а из них более 70 % средств направляется в сферу персональных финансов и финансов малого бизнеса (в том числе в организации, находящиеся на стадии стартапа), то в казахстанских реалиях подход кардинально иной [3]. Объем доходов от традиционного банкинга и финансовых услуг в Казахстане в целом не велик и сравниться с российскими показателями не может, денег от банкиров на модернизацию финансовой среды недостаточно: большая часть из них не может полностью модернизировать собственные банки. Само правительство республики предпочитает инвестировать в реальные сектора экономики, находящиеся в гораздо более критичном положении, чем сфера финансовых услуг.

Поэтому наиболее эффективным способом привлечения инвестиций для малых компаний и стартапов является их привлечение извне на базе бизнес – инкубаторов вроде МФЦА. То есть государство в этом случае (на казахстанском примере) вместо «рыбы» дает малым предпринимателям «удочку» в виде работающих институтов привлечения финансирования от различных международных банков, фондовых структур и прочих предпринимательских организаций, а также создает благоприятную среду для «ловли рыбы» создавая благоприятное законодательство в сфере венчурного финансирования и предоставляя максимально удобные условия для бизнес – ангелов в финтех индустрии.

В современных казахстанских реалиях средний возраст финтех-стартапа может достигать от одного до трех лет. Треть из данных стартапов находятся на стадии прототипа либо же первых продаж, около 40%— на стадии роста доходов и не более 16% компаний масштабируются на новые рынки. На самой ранней стадии находятся только 9% проектов. Несмотря на подобную позитивную структуру реализации стартап - проектов, рано делать выводы об их эффективности: большинству малых предпринимателей для реализации своих финтех механизмов в любом случае приходится делиться своей интеллектуальной собственностью с крупными банками, чтобы иметь возможность хоть как то воплотить в жизнь свои идеи, не имея иностранного или грантового финансирования. С одной стороны они могут применить их на практике, но с другой стороны такой подход ограничивает их собственный предпринимательский потенциал и возможность создания отдельных финансовых продуктов и компаний вне зависимости от экосистем крупных казахстанских БВА, как Kaspi или Nalyk, все время ищущих инновации в сфере

совершенствования своих платежных систем или же создания подобных продуктов вне рамок деятельности государственных финансовых институтов.

Самым популярным направлением для развития финтех-республики является сегмент платежей, переводов, мобильных кошельков (20%) и финансового программного обеспечения/решений для бэк- и мидл-офиса (18%). 15% стартапов связано с электронной коммерцией, 11% – со сбережениями и инвестициями, а 10% – с кредитованием. На проекты в сфере страхового бизнеса приходится только 4% [4]. То есть, исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что как минимум 41% и более в финтехе страны занимают финансовые услуги банковской сферы и их значимость для республиканского финансового сектора будет возрастать все больше и больше.

В этой связи казахстанским банкам необходимо неустанно совершенствовать свои финтех-услуги, проводить цифровую трансформацию платежных сервисов. Подобный подход помог большинству крупных БВУ пережить коронакризис 2020 - 2021 годов. Однако наименее мобильные банки в данный период были поглощены своими более успешно реформатившимися конкурентами (яркий пример Jusan банк поглотил АТФ банк путем слияния осенью 2022 года).

Учитывая, что в мире появляется все больше цифровых банков с полным содержанием только онлайн-сервисов или необанков, начинает развиваться *Bank as a Service* – услуга сдачи банками в аренду своей инфраструктуры, то даже самым слабо ориентированным банкам в области финтеха представится возможность реорганизовать свои традиционные платежные сервисы в цифровые, что еще более реорганизуем старый порядок организации банковских сервисов и платежей.

Меняется и традиционная бизнес-модель: активно внедряется концепция *Open Banking*, которая позволит подключаться к банковским экосистемам сторонним игрокам и обмениваться с ними данными.

«Это даст возможность банкам строить большие партнерские экосистемы и заниматься развитием небанковских продуктов, таким образом, осуществляя трансформацию от классического банка к цифровому маркетплейсу», – рассказывает эксперт Медет Дюсембаев, заместитель председателя правления QazTech Ventures, компании, которая занимается

Эксперт также признает, что банковский сектор Казахстана активно внедряет актуальные технологии: блокчейн, Bigdata, искусственный интеллект, а также технологии биометрии для идентификации личности.

К примеру, Altyn bank уже ввел в действие систему удаленной идентификации пользователя. В период карантина все крупные банки республики значительно расширили функционал мобильных приложений и сервисов самообслуживания, оперативно реализовали механизм отсрочки платежа по кредитам без посещения офисов клиентами. В результате чего быстрый переход населения к получению банковских услуг онлайн привел к переосмыслению отношения к ним.

Если проанализировать все вышесказанное, то можно сделать вывод, что тренд развития цифровизации толкает казахстанскую финансовую индустрию только вперед и она, стимулируемая высокой конкуренцией на внешних и внутренних рынках финансовых услуг, развивается без каких – либо серьезных временных затруднений вопреки каким – либо социальным катаклизмам. Однако, по словам руководителя проектов инфраструктуры и работы с банками финтех-компании Woоррау Сауле Жумановой, в период режима ЧП многие отечественные БВУ оказались не готовы работать дистанционно, и именно пандемия стала основным толчком для стагнирующей и развивающейся сравнительно медленно сферы финансовых услуг. «Многим банкам элементарно не хватало техники, чтобы обеспечить работу банковских служащих вне отделения. Кроме того, никто не отменял требования внутренней информационной безопасности, которые жестко запротоколированы в БВУ. Пока утрясли организационные моменты, чтобы обеспечить, как минимум, операционку, пострадали открытые в начале года проекты. В результате многие из них были просто заморожены и перенесены на 3-4 кварталы 2020 года. Это означает, что ничего принципиально нового на рынке в 2020 году от них не появилось», - отметила Сауле Жуманова.

Правда, как признает эксперт, возможность открыть банковский счет для получения социальной выплаты - это бесспорный прорыв, катализатором которого стал коронакризис. «Вне зависимости от пандемии, развитие IT-направления вносит существенные изменения в традиционный банковский бизнес. Цифровые услуги будут замещать физические отделения, что приведет к их постепенному закрытию. Это большой глобальный тренд», - говорит Сауле Жуманова.

Изменился и формат общения в треугольнике банк-финтех-потребитель. Как поясняют эксперты, взаимодействие потребителей финансовых услуг с банками на сегодня, в основном, осуществляется в онлайн. То есть финтех-компании заставили потребителей пересмотреть свои ожидания от поставщиков финансовых услуг, установили новую, более высокую планку. «Финансовый сектор продолжает перестраивать свою бизнес-модель вокруг интересов потребителя и digital-возможностей. Поэтому высок интерес всех игроков к созданию экосистем, которые объединят доступ к различным услугам и продуктам внутри финансовой индустрии» [6].

Резюмируя вышесказанное, по итогу можно сделать вывод, что, несмотря на проблематику технологического и кадрового аспектов в формировании банковской финтех индустрии, казахстанский финансовый сектор продолжит двигаться вперед к её всеохватывающему распространению и совершенствованию технологических и маркетинговых процессов в ней. Это значит, что в скором времени в финансовой сфере республики не останется банковских услуг, которые невозможно будет оказать путем онлайн – приложений и иных банковских электронных сервисов. По этой причине банковская сфера Казахстана по большей части в рамках оказания стандартизированных платежных и кредитных услуг полностью перейдет в

онлайн – формат в течении ближайшего десятилетия, а прочие банковские продукты также будут преимущественно трансформировать в онлайн – формат, хотя и не такими кардинальными темпами. Подводя итог, о казахстанском банковском финтехе можно сделать следующие выводы:

1. Малые банки будут поддерживать тренд на цифровизацию вслед за лидерами финтех индустрии;

2. Большинство новейших и революционных проектов казахстанского финтеха будет осуществляться в частной сфере либо со стороны крупных венчурных инвесторов, либо со стороны большой банковской тройки Казахстана (в их собственных банках);

3. Стандартные услуги банковского сектора получают 100% цифровое внедрение в большинстве банков как минимум в среднесрочной перспективе (3-5 лет);

4. Высокие потребительские ожидания, сформировавшиеся у населения в течение годов пандемии Covid - 19 не дадут угаснуть процессу цифровизации банковских сервисов, особенно среди групп населения, ориентированных в развитии на определенную клиентскую базу.

5. Несмотря на технологическую проблематику работы по развитию казахстанского финтеха, перспективные частные проекты не рискуют остаться без коммерческого финансирования, а национальные в виде социальных и гражданских без государственного.

6. В банковской сфере РК произойдут колоссальные кадровые и профессиональные изменения, значительно сократятся кадры для оказания финансовых услуг в физической форме, поскольку закроется множество банковских отделений, специализирующихся на данных услугах. Профессионализация банковских служащих в ближайшей перспективе перейдет к контексту их функционирования в контексте «экономики знаний и высоких технологий».

Список литературы

1. Андрюшина Е. В. Драйверы финтех индустрии в Китае и Казахстане: сходства и различия, аналитический отчет Рейтингового Агентства РФЦА на начало отчетного периода 2020 года. Режим доступа: https://kase.kz/files/ra_rfca_reports/rfca_hitech_China_Kazakhstan_01_07_17.pdf

2. Как развивается финтех в Казахстане – пример МФЦА, информационный портал inform.kz, статья от 25.12.2020. Режим доступа: [https://www.inform.kz/ru/kak-razvivaetsya-finteh-v-kazahstane-primer mfca_a3734285](https://www.inform.kz/ru/kak-razvivaetsya-finteh-v-kazahstane-primer-mfca_a3734285)

3. Курманова Д.А. Финансовые технологии на розничном рынке банковских услуг. Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. №1 (27), 2019. DOI: 10.17122/2541-8904-2019-1-27-60-67

4. Казахстанский рынок финтех-стартапов: особенности, вызовы и факторы роста, бизнес – портал Forbes.kz, статья от 12.08.2021. Режим доступа:

https://forbes.kz//finances/markets/kazahstanskiy_ryinok_fintehstartapov_osobennost_i_vyizovyi_i_factoryi_rosta/

5. Мутанов Б. Глобальные финтех-тренды в Казахстане. Журнал ПЛАС. Архив 2021 года. Выпуск №6, статья от 09.09.2021. Режим доступа: <https://plusworld.ru/journal/2021/plus-6-2021/globalnye-finteh-trendy-v-kazahstane/>

6. Бижекеева М. Банк-финтех-потребитель: как спрос меняет формат сотрудничества, информационно – аналитический портал ЦДИ Капитал, статья от 17.08.2020. Режим доступа: <https://kapital.kz/finance/88934/bank-fintekh-potrebitel-kak-spros-menyayet-format-sotrudnichestva.html>

ӘОЖ 658

МЕНЕДЖЕРДІҢ КРІ ДӘРЕЖЕСІ

Алданбаева Д.

Ғылыми жетекші: Байғужина А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
daniarkyzy2002@gmail.com

КРІ (Key Performance Indicator) дегеніміз бұл мақсатқа жету дәрежесін немесе үрдістің оңтайлылығын өлшеуге көмектесетін сандық көрсеткіштер, мысалы: тиімділігі. КРІ адамдардың, ұйымдар мен топтардың, бөлімшелердің, компаниялардың жұмысын бақылауға және бағалауға мүмкіндік береді және стратегияны іске асыруды бағалауға көмектеседі [1]. КРІ үшін басты ұғымдар мен олардың сипаттамасы төмендегі сызбада көрсетілген:

Нәтижелілік:

- жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу дәрежесі, компанияның нәтижеге бағдарлану қабілеті.

Тиімділілік:

- қол жеткізілген нәтижелер мен жұмсалған ресурстардың арақатынасы, компанияның өз мақсаттары мен жоспарларын белгілі бір талаптармен, уақытпен, шығынмен және мақсатқа жету дәрежесімен жүзеге асыру мүмкіндігі.

Сурет 1 - КРІ өлшемі

Ескерту: сызба ғылыми әдебиеттер негізінде автормен құрастырылды.

КРІ сәттілік факторы емес, бұл сандық көрсеткіш. Оның негізгі түрлері:

Нәтиженің КРІ - қанша және қандай нәтиже шығарылды;

Құнның КРІ – қанша ресурстар жұмсалды;

Жұмыс істеу KPI – бизнес-процестердің тиімділік көрсеткіштері (процестің оны жүзеге асырудың қажетті алгоритміне сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді);

Өнімділік KPI – алынған нәтиже мен оны алуға кеткен уақыт арасындағы қатынасты сипаттайтын туынды көрсеткіштер;

Тиімділік KPI (тиімділік көрсеткіштері) алынған нәтиженің ресурстар құнына қатынасын сипаттайтын туынды көрсеткіштер болып табылады [2].

Тиімділіктің негізгі көрсеткіштері:

- Кешіктіру кезең аяқталғаннан кейін қызмет нәтижелерін көрсетеді;
- Озыңқы есепті кезең шегінде ол аяқталғаннан кейін берілген нәтижелерге қол жеткізу мақсатында жағдайды басқаруға мүмкіндік береді.

Индикаторлар ұйым тиімділігінің 3 деңгейін көрсетеді:

- Әр қызметкердің еңбек өнімділігі туралы жеке мәліметтер;
- Бөлімдердің, басқа бөлімшелердің өнімділік туралы мәліметтер;
- Қайта құрылымдау, жоспарларды өзгерту қажеттілігін анықтауға мүмкіндік беретін бүкіл компания қызметінің нәтижелері [3].

Жалпы тиімділік көрсеткіштерінің төмендегідей түрлері бар.

Кесте 1 - Тиімділік көрсеткіштерінің түрлері

Көрсеткіштер	Немі көрсетеді
Қаржылық	Табыс, айналым, кірістілік, өтімділік және т.б.
Қаржылық емес	Нарық үлесі, тұтынушылардың қанағаттану дәрежесі, қызметкерлердің ауысуы және т.б.
Жеке	Нақты қызметкердің жұмысына байланысты нәтижелер. Мысалы: жасалған қоңыраулар саны
Топтық	Бөлімнің немесе бүкіл компанияның жалпы көрсеткіштері. Мысалы: бөлім бір айда қанша тауар сатты
<i>Ескерту: кесте ғылыми әдебиеттер негізінде автормен құрастырылды.</i>	

Өнімділікті өлшеудің көптеген жағымды жақтары бар, мысалы:

- Компания қызметін бағалау жүйесінің нақты және түсінікті болуы
- Басшының қызметкерлерді көбейту, азайту немесе ынталандыру, өнім түрлерін, жұмыс әдістемесін өзгертуге әсер ету мүмкіндігі;
- Әр жұмыскердің жұмыс нәтижелерін бүкіл компания қызметімен байланыстыру мүмкіндігі.

Қызметкерлерге олардың жетістіктеріне сәйкес объективті көзқарас бизнестің барлық түріне арналған әмбебап KPI жүйесі жоқ, яғни, бизнестің ерекшелігіне байланысты сәйкес индикаторлар белгіленеді, нәтижесінде олардың таңдауы анықталады. Басқа бизнес түрлері сияқты менеджмент саласында да KPI жүйесі қолданылады және таралатын міндет түріне байланысты болады. Мысалы, контент менеджері тек дайын пост жариялаумен айналысуы мүмкін. Бұл жағдайда оның тиімділігі салынған пост санымен анықталады. Ал басқа жерде, ол қосымша тағы функцияларды орындауы мүмкін,

сәйкесінше, бағалау параметрлері де көбірек болады. Контент менеджердің тиімділігі көбінесе белгілі бір кезеңдегі(күн, ай, жыл) жарияланған пост саны бойынша бағаланады [4].

Сату саласында сату менеджері мен сату бөлімінің тиімділігінің негізгі көрсеткіштері:

1. Сату көлемі. Менеджерге белгілі бір уақыт кезеңіне (ай, тоқсан, жыл) жоспар белгіленеді. Мысалы, наурыз айында менеджер белгілі бір суммаға сатылым жасауы керек.

2. Сату саны. Сатып алған клиенттер саны (чектер саны).

3. Трафик. Сіздің өніміңіз туралы білетін клиенттер саны – әлеуетті сатып алушылар. Әрине, трафикті тарту-бұл маркетингтердің міндеті, бірақ сатушының өзі де тұтынушылар ағынына әсер етуі мүмкін, мысалы, ауызша сөйлеу арқылы.

4. Орташа чек. Менеджерді қосымша тауарларды сатуға ынталандыру үшін енгізілген. Мысалы, пешке ыстыққа төзімді шыны табақ немесе пісіру табағын сатып алыңыз.

5. Айырбастау. Трафикке қатысты тұтынушылар саны. Егер сіздің дүкеніңізге күніне 300-ге жуық адам келсе, бірақ чектер саны онға жетпесе, конверсия 3-4% болады. Бұл менеджерлер өз міндеттерін нашар атқаратынын және олардың жұмысын түзету керек екенін білдіреді [5].

Цифрлық даму және аэроғарыш өнеркәсібі министрі Бағдат Мусиннің мәлімдеуінше 2021 жылдан цифрландыруға жауапты вице-министрлерде өз КРІ пайда болды.

2021 жылы 21 қазанда Total.kz. сайтында жарияланған мақалада көрсетілгендей: «Бүгінде бір мемлекеттік мекеменің жақсы автоматтандырылғандығы, ал екіншісінің тұратыны, оның мұрағаттары цифрланбаған. Егер біз жалпы кесуді алсақ, онда біз әлі де артта қаламыз, мысалы, зейнетақы алу кезінде жұмыс кітабын талап ету қажет. Тек 1998 жылдан бастап жұмыс істейтін жастарға біз автоматты түрде қызмет көрсете аламыз, ал бұрын жұмыс істей бастағандарға еңбек кітапшаларын әкелу керек, өйткені мұрағаттар цифрландырылмаған. Сандық деректерде, деректердің өзектілігінде көптеген мәселелер бар. Сондықтан біз бұл мәселені КРІ-ге әрбір цифрлық вице-министрге және әрбір министрге премьер-министрдің алдына қоямыз» [6].

Сонымен, қорыта келе, КРІ жүйесі белгілі бір кезеңдегі жеке бөлімдердің немесе тұтастай ұйымның жұмысын дәл бағалау үшін жасалған. Бұл ретте жүргізілген қаржылық салымдардың алынған нәтижеге сәйкестігін есептеу жүргізіледі, ал осы деректердің негізінде компания басшылығы барынша ілгерілеу мен батыл мақсаттарға қол жеткізу үшін одан әрі іс-қимылдарды нақты жоспарлай алады [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://www.businessstudio.ru/articles/article/sistema_kpi_key_performance_indicator_razrabotka_i/

2. https://www.businessstudio.ru/articles/article/sistema_kpi_key_performance_indicator_razrabotka_i/
3. https://vk.com/away.php?to=https%3A%2F%2Fsalesap.ru%2Fblog%2Fcrm-kpi%2F&%2F&cc_key=
4. <https://vk.com/away.php?utf=1&to=https%3A%2F%2Fdasreda.ru%2Flearn%2Fblog%2Farticle%2F1091>
5. <https://vk.com/away.php?utf=1&to=https%3A%2F%2Fsalers.ru%2Fkpi-klyuchevye-pokazateli-effektivnosti%2F>
6. https://total.kz/ru/news/vnutrennyaya_politika/kpi_dlya_tsifrovih_vitseministrov_vvedut_v_kazahstane_date_2021_10_25_13_32_43
7. <https://www.cleverence.ru/articles/auto-busines/kpi-cto-eto-takoe-prostymi-slovami-i-kak-rasshifrovuyetsya-abbreviatura-dlya-chego-nuzhny-klyuchev/>

ӘОЖ 330.322.01

ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Асылбекова Н., Қайырдинова А., Саинов Ә.
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
alinakairdinova9@icloud.com

Бұл мақалада инвестициялаудың маңыздылығы және оның қазіргі экономикалық жағдайда қалай көрінетіні талқыланады. Сондай-ақ пайда табу мақсатында практикалық іс-әрекеттерді жүзеге асырудағы негізгі мәселелердің кейбірін көрсетеміз. Бұл саладағы мәселелер өте өзекті, өйткені инвестициялар экономикалық өсу үдерістерін аша отырып, экономикалық қызметтің негіздеріне тікелей әсер етеді. Уақыт бір орнында тұрмайды, инвестиция әлемде жаңа технологиялар негізінде жаңаша дамитын болады. Зерттеуде инвестициялық жобаларды қаржыландыру әдістері мен инвестициялардың түрлері көрсетілген. Инвестициялық әдістер – бұл инвестициялық жобаны жүзеге асыру үшін қаражат тартудың әртүрлі тәсілдерімен шектелетін жеткілікті түрде қалыптасқан тұжырымдама.

Зерттеудің мақсаты – инвестициялау және инвестициялық қызметтің бағыттарын зерттеу. Заманауи экономикалық әлемде инвестициялау орны және жалпы оның қалай жұмыс істейтіні.

Қазіргі уақытта инвестиция экономикалық өмірдің маңызды элементі және неғұрлым танымал қызмет болып табылады, өйткені бұл жеке кірісті арттырудың ең жақсы тәсілі. Олар негізгі капиталды ұдайы өндіруге және жанартуға, сондай-ақ ел экономикасын көтеруге қабілетті. Инвестициялық мәселелерді зерттеу әрқашан экономикалық ғылымның назарында болды. Инвестициялар экономикалық қызметтің ең терең негіздеріне әсер ететіндіктен, тұтастай алғанда экономикалық өсу үдерісін ашады. Қазіргі әлемде

инвестициялар экономикалық дағдарысты еңсеру, техникалық прогресті қамтамасыз ету, ұлттық экономиканың экономикалық көрсеткіштерін жақсарту жағдайларын қамтамасыз етудің ең маңызды құралы болып табылады.

Микро және макродеңгейдегі инвестициялық қызметтің нарықтық нысандары мен механизмдерін терең теориялық зерттеу өзекті болып табылады. Бүгінгі таңда маңызды мәселелердің бірі инвестициялық шығындардың тиімділігінің критерийлерін негіздеу, сондай-ақ күрделі салымдардың өзара байланысы мен шарттылығы және экономикадағы құрылымдардың ауысуы, инвестициялардың салалық құрылымында басымдықтарды табу, сондай-ақ сондай-ақ экономикалық салалардың орталығында. Макроэкономикалық тұрақтандырудың нақты тенденцияларына қол жеткізу және жіберілген қателерді түзету үшін басталған реформаларды одан әрі дамыту, жекешелендіруді жеделдету, инвестициялық үдеріске барлық қатысушылардың инновациялық және инвестициялық қызметін жандандыру қажет [1].

Басты тақырыпты жазбастан бұрын, мынаған назар аудару қажет. Инвестордың пайда алу мақсатында инвестициялық қызмет объектілеріне салған ақша қаражаттары, бағалы қағаздар, жұмыстар мен қызметтер, өзге де мүлік, өзге де құқықтар инвестиция болып табылады.

Инвестициялық қызметтің субъектілері (инвесторлар мен қатысушылар) жеке және заңды тұлғалар, шетелдік халықаралық ұйымдар, сондай-ақ үкімет өкілдік ететін мемлекеттер бола алады.

Инвестициялау кезінде сіз ақшаңызды қайда салған дұрыс деп мұқият ойлануыңыз керек. Және бұл жерде айта кету керек, инвестициялық нарықты білмей, мұны істеу өте қиын, бірақ егер сізде көп қаражат болса, инвестициялаудың кез келген әдісі сізге сәйкес келеді. Егер сізде қаражат аз болса және тәуекелге барғыңыз келмесе, банкке барып, ақша салуға болады, бұл күтуді білетін және тәуекелге барғысы келмейтіндер үшін өте қолайлы.

Инвестициялық қызмет келесі түрде жүзеге асырылуы мүмкін:

-қоғамдық және діни ұйымдар, ұжымдық меншікке негізделген заңды тұлғалар, азаматтар салған инвестициялар, мемлекеттік емес кәсіпорындар, шаруашылық бірлестіктер;

-шетелдік инвестициялар;

-мемлекеттік инвестициялар;

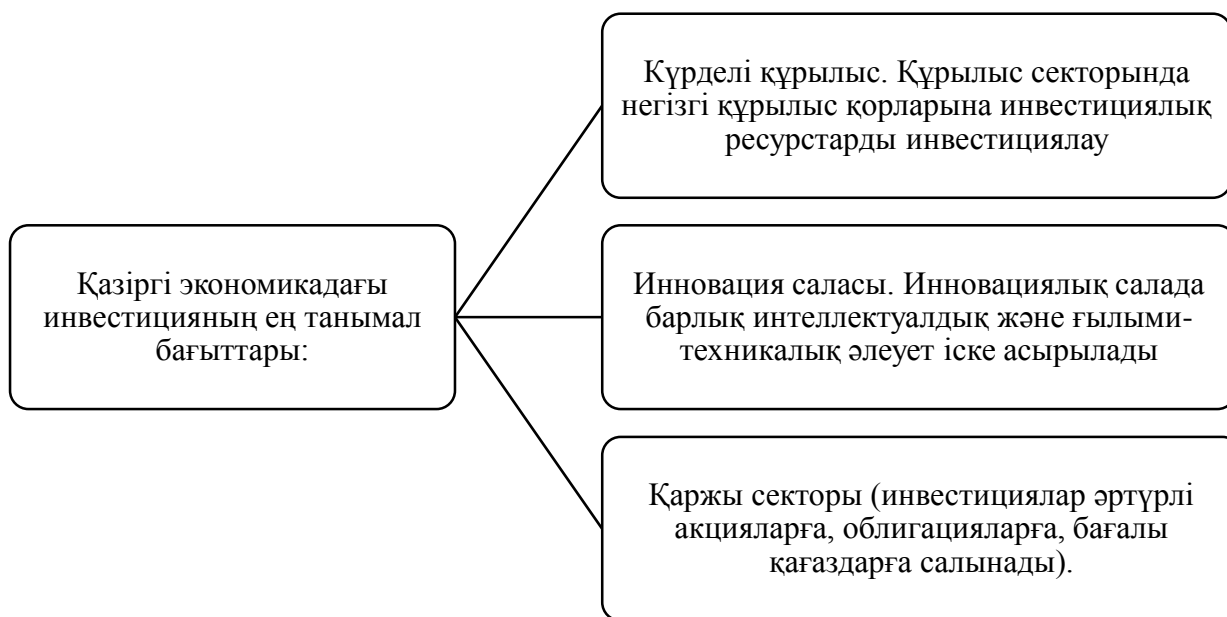
-азаматтар мен заңды тұлғалардың, резиденттердің және резидент еместердің қаражаттар мен құндылықтарды бірлесіп инвестициялауы.

Қазіргі кезде инвестицияның бірнеше бағыттары бар, олар төмендегі сызбада келтірілген.

Инвестициялық қызмет кеңейтілген ұдайы өндірістің бүкіл үдерісінің өзегі және халық шаруашылығының дамуындағы көптеген диспропорцияларды тез жою болып табылады.

Ел экономикасының барлық салаларында инвестициялық белсенділікті күшейтпей, ұлттық экономиканы дамыту және жетілдіру мүмкін емес. Экономикалық дамудың бұл үдерісінде инвестициялық саланы мемлекеттік

реттеу маңызды рөл атқарады. Негізгі тұтқа – табиғи ресурстарды игеру, аймақтарды дамыту, халықты жұмыспен қамту, ғылым мен техниканы дамыту.

Сызба 1 – Қазіргі экономикадағы инвестицияның ең танымал бағыттары.
Ескерту: Сызба [2] оқу құралы негізінде авторлармен құрастырылған.

Осылайша, инвестициялар жаңа ғылыми-техникалық негізде өндірістік әлеуетті қалыптастыратын және әлемдік нарықтардағы елдердің бәсекеге қабілетті позицияларын анықтайтын елдің экономикасын тұрақтандыру мен экономикалық өсудің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.

Бұл тұтастай алғанда елдің, оның аймақтарының және әрбір экономикалық субъектінің болашағын әсерлі дәрежеде қалыптастыратын инвестиция. Бүгінгі салынған инвестиция - ертеңгі әл-ауқаттың негізі, өйткені оларсыз елдің қалыпты, экономикалық тиімді дамуы мүмкін емес.

Қазір мемлекеттің қазіргі инвестициялық саясаты ұлттық инвестициялық ресурстарды, жеке инвесторлардың жинақтары мен жинақтарын барынша жұмылдыру, шетел капиталын тарту және инвестицияларды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша кешенді шараларды жүзеге асыруды көздейді. Сондықтан инвестициялық белсенділікті жандандыру экономиканы дамытудың және халықтың әл-ауқатын арттырудың маңызды жолдарының бірі болып табылады. Соған қарамастан, макроэкономикалық көрсеткіштерді терең талдаусыз және мәселелерді анықтаусыз елдің инвестициялық ахуалын бағалау мүмкін емес.

Қазақстан минералды ресурстарға, ауыл шаруашылығына қолайлы жерлерге, білікті кадрларға бай. Елде айтарлықтай өнеркәсіптік әлеуеті бар. Бірақ табиғи және еңбек ресурстарын одан әрі тиімді пайдалану үшін ірі капитал қажет. «Стратегия-2030» бойынша экономикамызға шетел инвестицияларын тарту міндеті қысқа мерзімде жүзеге асырылды.

ҚР-ның инвестициялық саясатын талдау арқылы мемлекеттің басты

мақсаты болып, елдегі қолайлы инвестициялық ахуалды одан әрі қол жеткізу және экономикаға тікелей шетелдік инвестицияларды тарту болып табылатынын айта кеткен жөн. Қазақстан бүгінде ТМД елдер арасында жан басына шаққандағы тартылған шетелдік инвестициялардың көлемі бойынша жетекші орынға ие. Тікелей шетелдік инвестициялардың (бұдан әрі - ТШИ) көлемі жан басына шаққанда 2018 жылы 1350 долл. / адам болды, ол осыдан 5 жыл бұрынғы көрсеткішті 2,5 есе жоғарлатады. Жан басына шаққандағы инвестиция көлемін салыстырсақ, Беларусь Республикасында - 1090 долл./адам, Ресей Федерациясында-130 долл./адам құрады [2].

Бүгінгі таңда инвесторды тартудың заманауи тәсілі шетелдік серіктестің қатысуымен акционерлік қоғам нысанында кәсіпорын құру нұсқасы болып табылады, бұл бұрынғы Кеңес Одағының барлық елдерінде де қолданылады. Мұндай жағдайларда бастама, әдетте, әлеуетті инвесторды қызықтыруға тырысатын адамдардан келеді. Инвестициялық жобаны қабылдау нәтижесі негізінен шетелдік инвестордың талаптарын қанағаттандыру дәрежесіне байланысты болады.

Шетелдік тәжірибеде инвестициялық жобалардың мынадай негізгі түрлері бар.

Жұмыс істеп тұрған бизнесті жалғастыру үдерісі ескірген жабдықты ауыстыру болып табылады. Негізінде мұндай жобалар күрделі процедуралар мен шешім қабылдауды қажет етпейді. Өндіріс шығындарын азайту үшін бар немесе ескірген жабдықты неғұрлым жетілдірілген жабдыққа ауыстыру. Бұл жоба әрбір жеке талдаудың пайдасын егжей-тегжейлі талдауды талап етеді. Өндіріс көлемін ұлғайту немесе еңбек нарығын ұлғайту. Бұл жобада жобаның коммерциялық мүмкіншілігі мен жобаның қаржылық тиімділігін талдау қажет.

Жаңа стратегиялық шешімдердің нәтижесі және бизнес мәнін өзгерту. Бұл жаңа өнімдер шығару мақсатында кәсіпорынның кеңеюі. Мұнда талдаудың барлық санаттары осы типтегі жобалар үшін бірдей маңызды. Бұл жобада жіберілген қате кәсіпорын үшін ең ауыр зардаптарға әкеледі.

Келесі жобалар түрі - қоршаған ортаға әсері бар жобалар. Мұндай жобалар қоршаған ортаның ластануымен байланысты, сондықтан талдаудың бұл бөлігі драмалық болып табылады. Негізгі міндет - жоба нұсқаларының қайсысын орындау керек: күрделі және қымбат жабдықты пайдалану, күрделі шығындарды арттыру немесе қымбат емес жабдықты сатып алу және пайдалану шығындарын арттыру. Жобалардың басқа түрлері, ұқсас үлгідегі жобалар жана кеңсе салуға, автокөлік сатып алуға және т.б [3].

Инвестиция ағыны динамикасынан әртараптандырудың болмағанын көруге болады. Қазақстанның салалық құрылымын талдауда 100 ірі инвестор-компаниялардың көпшілігі әлі күнге дейін мұнай-газ секторында жұмыс істейтінін көрсетеді. Қазақстан экономикасының нақты секторларына қарағанда отын-энергетикалық пен минералдық шикізат секторларына инвесторлардың белсенділігі әлдеқайда жоғары.

Атап айтқанда, 2012-2019 жылдары 196,633 млрд тікелей шетелдік инвестиция тартылды. 56,7792млрд (38,7%) – геологиялық барлау және зерттеу

жұмыстарын жүргізу үшін 44,8839млрд (30,6%) шикізат ресурстарын өндіруге бағытталған. Өңдеуші салаға шетелдік корпорациялар 15,4118млрд (10,5%) инвестиция салды. Одан кейінгі салаға 7,3227 млрд. қаржылық қызметке -7,155 млрд, құрылысқа 3,3355 млрд, сондай-ақ көлік пен байланысқа 2,3912 млрд. инвестиция салынды [4].

Қазақстанның инвестициялық мәселелері. Оның бір себебі - инвестициялық қаражаттың жоқтығы, сондықтан ірі инвесторлар отандық тауарға қаржы салмайды. Неліктен басқа елдердің инвесторлары мен жергілікті тұрғындар өз ақшаларын Қазақстанға салуды тиімсіз деп санайды деген сұрақ та қойылады. Мұнда біз ақшалай шығындардың немесе Қазақстандағы инвестицияның өзекті мәселелерінің бірнеше себептерін көрсетеміз:

Біз атап өтуге болатын маңызды себептердің бірі - бас әріппен жазылған сыбайлас жемқорлық. Бұл мәселе тек Қазақстанда ғана емес, барлық елдерде бар, мұндай кең ауқымды мәселе бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде айқынырақ дер едім. Түсіну оңай, байланыссыз кәсіпорынға ақша салғысы келетін инвесторға, анық, пара беріледі, бұл жерде бұл мәселе өршіп тұр;

Келесі мәселе, сіз Қазақстанда өз бизнесіңізді ашқыңыз келсе, әртүрлі құжаттарды дайындауға тура келеді. Мысалы, ғимарат салу үшін 50-ден астам құжат дайындау керек. Қазіргі компьютерлік әлемде бәрі дерекқорда көрсетілгенде, бұл сандар тым көп және ұзақ уақыт алады;

Зандар мәселесі. Адамдар инвестиция саласында көмек сұраған кезде, Қазақстан Республикасында осы саладағы зандар мен ережелердің тұтас армиясы бар, олар жиі шатастырылады;

Тіл. Көптеген шетелдіктер үшін қазақ тілін үйрену қиын екенін мойындау керек. Инвестициялар осыған байланысты екені жасырын емес [5].

Сонымен, экономикалық дамудың маңызды элементі инвестициялық белсенділік болып табылады. Өнеркәсіптің әртүрлі салаларына күрделі салымдар өмір сүру деңгейін және экономикалық өсуді көтеретін қуатты тұтқа рөлін береді. Мұндай маңызды іс-шараларды мемлекеттік және жеке компаниялар мен ұйымдар жүзеге асыра алады.

Мақалада біз экономикалық ғылымның әртүрлі салаларында өзіндік ерекшеліктері бар «инвестиция» ұғымына түсініктеме бердік. Инвестициялық үдерісте маңызды рөлді инвесторлар, тапсырыс берушілер, объектілерді пайдаланушылар, жеткізушілер, сақтандыру компаниялары, инвестициялық биржалар және басқа қатысушылар атқарады.

Бүгінгі таңда бәсекеге қабілетті өнім шығару мүмкіндігіне кепілдік беретін негізгі капиталға тұрақты ұзақ мерзімді инвестициялар қажет. Мемлекет пен бизнестің күш-жігерімен алға қойылған мақсаттарды жүзеге асыру үшін бізге нақты инвестициялық және экономикалық саясат қажет.

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы инвестиция өзінің әртүрлі және күрделі мәселелерімен өте маңызды қызмет екенін айтқымыз келеді. Ертеңгі күннің гүлденуі мен дамуы бүгінгі инвестицияға байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Какие бывают виды инвестиций <http://kudainvestiruem.ru/obschee/vidy-investicij.html>

2. Инвестиции: учебное пособие / Шарп У., Александер Г., Бейли Дж. Алматы, 2017.

3. Нурланова Н.А., Бейсенбина А.К. Оценка потенциальных инвестиционных возможностей регионов // Капитал, инвестиции, технологии. 2018.— №11.- С.29-32.

4. Исследование методов инвестирования, используемых российскими предприятиями <https://www.scienceforum.ru/2015/885/8763>.

5. Иностранные инвестиции: Учебное пособие / Зубченко Л. А. – М.: Книгодел, 2018.

УДК 336.71 (574)

БАНКТЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕБІ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аязбек Ансаған, Ержанова Алина

Научный руководитель: Жапарова А.М., магистр экономических наук

ВКУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Ainagul-zhaparova@mail.ru

Зерттеу тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығы ол бухгалтерлік есеп банктің жай-күйі туралы: банкке тиімді басшылық жасау және оны басқару жөнінде шешімдер қабылдау үшін мүліктің, активтер мен міндеттемелердің құрамы жөнінде барабар ақпарат алу мақсатында банк операцияларын есепке алуда дұрыс, үздіксіз және дәл көрсетуді қамтамасыз ету. Бухгалтерлік есеп қаржы ресурстары мен мүлікті үнемді пайдалануды, банк шығындарын азайтуды, операциялардың кірістілігі мен рентабельділігін арттыруды, капиталдың өсуін, қаржы-шаруашылық қызметте теріс құбылыстарды болдырмау үшін уақтылы шаралар қабылдауды бақылаудың негізі болып табылады. Банкте дұрыс құрылған бухгалтерлік есеп ұйымы тұтастай алғанда банк жүйесінің, оның ішінде Ұлттық банк жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде аймақтық банк жүйесінің жұмысын қолдаудың маңызды бөлігі болып табылады. Бухгалтерлік есеп және қаржылық нәтижелерді талдау көптеген даму тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді, банк басшылығына одан әрі сәтті даму жолдарын көрсетеді, банк қызметіндегі кателіктерді көрсетеді және кірісті ұлғайту резервтерін табуға мүмкіндік береді, нәтижесінде қаржы-несие мекемелеріне өз қызметін сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Банктер нарықтық қатынастардың субъектілері ретінде нарықтың басқа қатысушылары ішкі жалпы өнімді өндіру және сату бойынша экономикалық қатынастарды жүзеге асыруда қаржылық делдал болғандықтан, олар басқа адамдардың ақша және қаржы ресурстарымен жұмыс істейді. Осыған байланысты барлық елдерде кредиттік ұйымдарға реттеуші және қадағалау органдары тарапынан - олар жүзеге асыратын қаржылық операциялардың

заңдылығына, дұрыстығына, уақтылығына және ашықтығына ерекше талаптар қойылады.

Шағын және орта бизнес Қазақстан Республикасы экономикасының дамушы секторының бірі болып табылады. Бүгінгі күні банк саласындағы бухгалтерлік есепті ұйымдастыру, экономиканы басқаруда басты орын алады. Қазіргі таңда қоғам өмірінде банк жүйесі нарықтық экономикада ерекше орынға ие.

Банктегі бухгалтерлік есеп - бұл барлық операцияларды үздіксіз және құжаттық тіркеу арқылы несие ұйымының міндеттемелерін, ақша қозғалысын, банктің қаржы-шаруашылық қызметі туралы ақпаратты жинау, тіркеу және жинақтаудың реттелген жүйесі болып табылады. Банктің ресми мәртебесін яғни Ұлттық Банк оны ашуға, заңды тұлғаны Әділет министрлігінде банк ретінде мемлекеттік тіркеу рұқсатымен және банк операцияларын жүргізуге лицензиясының болуымен айқындалады. Банктің ресми мәртебесі жоқ бірде-бір заңды тұлға банк деп атала алмайды немесе өзі банк қызметімен айналыса алмайды. Банктердің басты функциясы-шағын, орта және корпоративті бизнеске, жеке тұлғаларға, сондай-ақ мемлекеттік және муниципалды органдарға несие береді.

Банктегі бухгалтерлік есеп өзінің оперативтілігі мен ерекшеленеді. Өйткені банк қаржылық делдал ретінде, тек өз активтеріне ғана емес, сонымен қатар клиенттердің қаражаттары мен қарыз ақшаларына да билік етеді. Сондықтан құжат айналымы мен банк операцияларын есепке алудың өзіндік ерекшелігі бар. Банктік есеп қаржы ресурстары мен мүлікті ұтымды пайдалануды, банк шығындарын азайтуды, операциялардың кірістілігі мен рентабельділігін арттыруды, капитал өсімін, қаржы-шаруашылық қызметінің тәуекелдерін бақылаудың негізі болып табылады.

Банктегі бухгалтерлік есепті жүргізу үшін банк басшысы мынандай іс-әрекеттерді жүргізеді, яғни;

- 1) Есеп саясатын жүргізіп бекітеді;
- 2) Бухгалтерлік есепті ұйымдастырады.

Бизнес үдерістердің реинжинирингі-банк қызметінің нәтижелерін түбегейлі жақсартудың құралы. Бұл процесс технологияны, жұмыс әдістерін, физикалық инфрақұрылымды қамтиды. Осыған байланысты банк қызметі мен атқарымдық бөлімшелері бойынша фронттық және бэк офиске екі офиске бөлінеді.

Фронт-офистің мақсаты банктік өнімдер мен қызметтерді сату жолымен максималды пайда алу.

Бэк-офистің мақсаты есепте жүргізілген операцияларды және басшылыққа ақпараттарды ұсыну.

Есеп жүйесі кезінде банктің ұйымдастырылуына бақылау жасауға және жоспарлау үшін басшыларға қажетті қаржылық және экономикалық ақпараттарды дайындау мақсатында мәліметтерді жинау мен өңдеу жүзеге асырылатын, басшыларға арналған ақпараттық жүйені білдіреді.

Бухгалтерлік есеп жүйесі кезінде мынандай сапалық ұстанымдарды қолдану керек:

- Тиімді дұрысталған ақпарат көздері;
- Уақытында дайындалған есеп құжаттамалары;
- Дәлдіктің жоғары деңгейде болуы;
- Алаяқтықты барынша азайту.

Бұл сипатқа ие болу үшін, олар тәуелсіз болу керек, яғни айта кетсем жекелеген бөлімше немесе департамент түрінде құрылған банк, бухгалтерлік есеп қызметін ұйымдастыруды талап етеді. Банктегі бухгалтерлік есеп бөлімшелерінің мінсіз құрылымы жоқ, дегенмен барлық банктерге тән жалпылама сипаттамалары бар.

Бухгалтерияда мынандай құрылымдық бөлімшелер болуы мүмкін:

- Есеп айырысу-кассалық қызметтер көрсететін операциялық бөлім;
- Ішкі банктік есеп бөлімі;
- Көрсетілетін банктік өнім бойынша қызметтердің нақты түрлері бойынша бөлім.

Негізінде бухгалтерлік есеп банктің есептілік үрдісі кезінде операциялардың қаржылық нәтижелерін көруге және операцияларды жоспарлау үшін, оларды қадағалау барысында қажетті қаржыларды басқару бойынша ақпараттарды алуға сол сияқты осы операцияларды ары жетілдіруге және өзгерістер енгізу үшін үлкен мүмкіндік береді.

Бухгалтерлік есеп жүйесі банктің ұйымдастырылуының басты тірегі болып табылады, яғни бухгалтерлік есептің дамыған жүйесі банк үшін өте маңызды, өйткені ағымдағы шешімдерді қабылдау сәтінде, банк қаржылық ұйымдастыруға сүйенеді.

Банктердегі бухгалтерлік есептің объектісі бірінғай ақшалай өлшеммен бейнеленетін тұтас оның жарғылық қызметі болып табылады және меншікті негізгі және айналмалы құралдарды, олардың қалыптасуынан қайнар көздердің тартылған құралдарды, банктің жарғылық қызметін орындауда пайда болған процесстер, сонымен қатар қаржылық нәтижелерді көрсетеді. Бухгалтерлік есептің мақсаты бухгалтерлік ақпараттарды пайдаланушылардың мүддесі мен ыңғайына байланысты. Бухгалтерлік есептің жағдайы, жеке пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін емес, айтарлықтай көп санды пайдаланушылар мүдделеріне жауап беретін, жалпы мақсаттағы ақпараттарды анықтау болып табылады.

Халықаралық стандартпен белгіленген мақсаттар мыналар:

а) акционерлерді банктің қаржылық- шаруашылық қызметі туралы толық және жеткілікті ақпаратпен қамтамасыз ету;

б) банк қаржылық-шаруашылық қызметті жүзеге асыру кезінде қазақстан Республикасының заңдарының сақталуын бақылау үшін мемлекеттік органдарды қажетті ақпараттармен қамтамасыз ету.

Банк қызметінің негізінде бухгалтерлік есеп пен құжат айналымын сауатты ұйымдастыру жатыр. Банктің табыстылығы, клиенттер, банктер және инвесторлар алдындағы беделі осы міндеттерді дұрыс қоюға байланысты.

Сондай-ақ, ұйымның төлем қабілеттілігі көбінесе оның шешімінің сәттілігіне байланысты, және барлық басқа аспектілер-бұл банктік қызметтің «негізі».

Бухгалтерлік есеп дұрыс «бизнес тілі» деп аталады, оны білу кәсіпкерлік қызметті тиімді жүргізу үшін қажет. Бухгалтерлік есептің, оның ішінде банктік есептің негізінде бірқатар жалпы қабылданған қағидаттар жатыр.

Банктердегі есеп экономиканың басқа салаларындағы есепке алумен тығыз байланысты. Бұл байланыс банктердің кәсіпорындарға, ұйымдар мен мекемелерге есеп айырысу, кассалық, несиелік қызмет көрсету қызметімен анықталады. Банктердің кредит беру, есеп айырысу және т.б. бойынша орындайтын операциялары банктердің бухгалтерлік есебінде көрініс табады.

Банктік бухгалтерлік есеп жедел және құрылыс формасының бірлігімен сипатталады. Бұл операциялық уақыт ішінде банкте жасалған барлық есеп айырысу, несие және басқа операциялар сол күні клиенттердің аналитикалық бухгалтерлік есебінің жеке шоттарында көрсетіледі және банк мекемесінің күнделікті бухгалтерлік балансын жасау арқылы бақыланады. Барлық банктер үшін бірыңғай есепке алу нысаны банк қызметін талдауға мүмкіндік береді.

Банктік есептің нақтылығы мен жеделдігі ақша қаражатының сақталуына, ақша айналымына және есеп айырысу мен кредиттік қатынастардың жай-күйіне бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Банк мекемелерінде бухгалтерлік есеп пен құжат айналымын дұрыс ұйымдастыру кәсіпорындар мен ұйымдардың бухгалтерлік есебінің жағдайына тікелей әсер етеді. Банктердің мекемелері күн сайын талдамалы есептің дербес шоттарын жасайды және клиенттерге осы шоттардан үзінді көшірмелер береді, онда күні ішінде орындалған барлық есеп айырысу, кредиттік, кассалық және басқа да ақша операциялары көрсетіледі. Мұндай үзінділер кәсіпорындарды, ұйымдар мен мекемелерді есепке алуда барлық банк операцияларын көрсетуге негіз болады. Мұндай жағдайда бухгалтерлік есеп пен жұмыс процесін ұйымдастырудың сақталуын, қызметкерлердің дұрыс және тиімді жұмыс істеуін және олардың банк ресурстарын пайдалануын бақылау маңызды.

Нарықтық экономика жағдайында бухгалтерлік есепті шебер ұйымдастыру ұйымға қосымша табыс әкелуі мүмкін деген қағиданы басшылыққа алу керек. Сондықтан жүйені жақсарту, жеңілдету және пайда табу үшін тиімді пайдалану туралы үнемі ойлану керек.

Бухгалтерлік есеп реформасы-бұл реформа емес, реформа үшін реформа емес. Өзгерістердің қажеттілігі елде болып жатқан саяси, экономикалық және техникалық өзгерістерден туындады. Бұл ақпарат көлемін ұлғайтуды ғана емес, оны қалыптастырудың жаңа тәсілдерін де талап етеді.

Сондай-ақ, құжат ақпарат тасымалдаушысы ретінде Банктің ішкі ұйымының ажырамас элементі ретінде әрекет етеді, олардың бөліктерінің өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді деп санаймын. Ақпарат басқарушылық шешімдер қабылдау үшін негіз болып табылады, олардың орындалуының дәлелі және жалпылау көзі, сондай-ақ анықтамалық-іздістіру жұмысы үшін материал болып табылады.

Сонымен қатар, құжаттау көптеген жағдайларда міндетті болып табылады, заңмен және мемлекеттік басқару актілерімен белгіленеді, сондықтан ол заңдылық пен бақылауды нығайтудың бір құралы болып табылады.

Шешім қабылдау жылдамдығы құжаттарды өңдеу мен қозғалысының анықтығы мен жылдамдығына байланысты. Сондықтан, ұтымды ұйымдастыруда құжат айналымына әрдайым көп көңіл бөлінеді, әсіресе бухгалтерлік есепте, қаржылық құжаттарды уақтылы өңдемеу теріс экономикалық салдарға әкелуі мүмкін.

Құжаттармен жұмыс жасау қызметкерлерді кәсіпорынның негізгі өндірістік мақсаттарынан алшақтатпау үшін осындай жұмыс тәртібі (құжат айналымы) болуы керек.

Іс жүргізудің қандай деңгейде жүргізілетіні маңызды емес: дәстүрлі тәсілмен немесе заманауи электрондық құжаттармен қағазсыз алмасу - кез келген жағдайда құжаттау және құжаттармен жұмыс істеу белгіленген ережелер бойынша жүзеге асырылады.

Ішкі бақылау процесінде ұйымда қассалық, несиелік, карточкалық, төлемдік және басқа да операцияларды жүргізу тәртібінің сақталуын мұқият тексеру қажет. Қолма-қол қалдықтарға, бағалы қағаздарға және қатаң есептілік бланкілеріне, негізгі құралдарға түгендеу жүргізу қажет.

Әсіресе қассаны кенеттен қайта қарау үлкен әсер етеді. Жетіспеушілік немесе теріс пайдалану анықталған жағдайда қассирді дереу қызметінен шеттетуді талап ету және ұйым басшылығына істі тергеу органдарына беруді ұсыну қажет. Өкінішке орай, ішкі бақылауға тән шектеулер бар. Басшылықтың талабы, оған сәйкес ішкі бақылауды жүзеге асыруға байланысты шығындар күтілетін пайдадан жоғары болмауы тиіс.

Ішкі бақылау құралдарының көп бөлігін сирек емес, ағымдағы операцияларға бағыттау Адам факторына байланысты қателіктің ықтимал мүмкіндігі - яғни немқұрайлылық, алаңдаушылық, пайымдау қателері және нұсқауларды дұрыс түсінбеу салдарынан Басшылық өкілінің немесе қызметкердің субъектілерге қатысты сыртқы немесе ішкі тұлғалармен сөз байласуы арқылы ішкі бақылау рәсімдерін айналып өту мүмкіндігі ішкі бақылауды жүзеге асыру бойынша өкілеттіктерді теріс пайдалану мүмкіндігі.

Жыл сайын банк саласындағы алаяқтық фактілері көбейіп келе жатқаны жасырын емес, атап айтқанда: есептік жазбаларды немесе құжаттарды манипуляциялау, бұрмалау, өзгерту, активтерді заңсыз иемдену есептік жазбалардағы немесе құжаттардағы операциялар туралы ақпаратты жасыру немесе өткізіп жіберу. Жоқ операцияларды есепке алудағы көрініс және басқалар.

Осыған байланысты бухгалтерлік есеп пен жұмыс процесін ұйымдастыруды ішкі бақылауға тиісті назар аудару қажет. Себебі дәл осы кезеңде алаяқтық әрекеттерінің ең көп саны анықталды.

Қорытындылап айтсақ, әр банк өзінің өнімі бойынша жаңа өзгерістер жасау барысында, клиенттерді банк өнімдеріне тартады. Бірте-бірте ІТ технологиялар мен электронды цифрландыруға көшудеміз, яғни аз мөлшерде

уақытымызды үнемдеп қауіпсіз жағынан тиімді де ыңғайлы қолдануымыз, және де банк қызметінде қаржылық жағдайы бойынша бухгалтерлік есептің дұрыс жүргізіліп дайындалуы.

Әдебиеттер тізімі

1. Бабаш, Л. П. Бухгалтерский учет в банках: учеб. пособие / Л.П. Бабаш, О.Н. Шестак, Л.П. Левченко. – Минск: Выш. шк., 2020. – 512 с.
2. ҚР Қаржы министрлігінің 23.05.2007 ж. бұйрығымен бекітілген бухгалтерлік есеп шоттарының үлгілік жоспары. №185 (ағымдағы жылға өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Бименова, А.Ә. Банктегі бухгалтерлік есеп [Текст] : оқу құралы экономикалық мамандық бойынша білім алатын колледж оқушыларына арналған / А. Ә. Бименова, 2008. - 191 бет
4. «KASPI BANK» бухгалтерский баланс
5. Ахматова, О. Бухгалтерский учет в банках. Конспект лекций / О. Ахматова. - М.: Феникс, 2015.-320 с.
6. Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банка. - М.: Юрайт, 2016. - 608 с.
7. Өзгерістер мен толықтыруларды ескере отырып, "Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 30 наурыздағы Жарлығы.
8. Kaspі.kz мобильді қосымша
9. Kase.kz есеп

ӘОЖ 347.734 (574)

БАНКТІК ҚЫЗМЕТТЕ САЛЫҚ САЛУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Дүйсембаева С.Д., Советбеков Е.Н.
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
samal_30.08@mail.ru:

Қазақстан Ұлттық банкі (ҚҰБ) еліміздің эмиссиялық және резервтік орталығы ретінде мемлекеттің ақша-несие және валюта саясатының басты бағыттырын анықтайды. Оның қызметінің басты мақсаты пайда табу емес, яғни мемлекеттің ақша-несие саясатын жүргізу және еліміздің банк жүйесіне жетекшілік ету. Іс жүзінде Қазақстан Ұлттық банкінде барлық кассалық резервтердің шоғырлануы және олардың шаруашылық айналымына түсуі.

Қазақстан Ұлттық банкі мекемелерінің коммерциялық банктер кассасын толтыру арқылы жүзеге асырылады. Барлық банктер қолма-қолсыз есеп айырысуларды ҚҰБ мекемелері арқылы жүргізе отырып, қажет жағдайларда ҚҰБ-нен несие ала алады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ақша-кредит саясатының негізгі бағыттары Ұлттық банктің негізгі тұжырымдамалық құжаттарының бірі, ол жыл сайын үш жылдық кезеңге алдағы жылда жүргізілетін шаралар жан-жақты көрсетіле отырып жасалады. Онда негізгі макроэкономикалық өлшемдердің болжамдары бар. Мәселен, инфляцияға болжамды Ұлттық банк елдің әлеуметтік-экономикалық даму динамикасын, сыртқы экономикалық ахуалды және ақша-кредит саясатын сипаттайтын өлшемдерге жасалған талдау негізінде әзірлейді.

Бақылау мәселесі экономика ғылымында бірінші жоспарда тұр, яғни, өте актуалды мәселе болып отыр. Бақылау мәселесін зерттеген көптеген авторлардың көзқарастары бақылаудың-басқарудың құрамдас бөлігі екендігін, оның кез – келген дәрежеде біліктіліксіз басқару мүмкін еместігін айтуда түйісіп отыр, және де басқарылушы жүйе неғұрлым көпжақты және кәсіби болса, соғұрлым бақылау да күрделі болуы тиіс. Кеңестік дәуірдің салық – қаржы әдебиеттерінде бақылау мемлекеттік және қоғамдық өмірдің рәміздерінің бірі ретінде, экономиканың дұрыс дамуының маңызды жағдайы ретінде қарастырылды. Бақылаудың жан – жақты қажеттілігі, оның түрлері мен жүзігі асырылу әдістері көрсетіліп отырды. Әсіресе мемлекеттік бақылау түрлері оның ішінде мемлекеттік қаржы бақылауы терең зерттелді. Мемлекеттік саяси, экономикалық және әлеуметтік қайта құрулар сәйкес шешімдер мен ережелермен бекітіледі. Олардың орындалуынсыз қоғам алға қойған мақсаттарына: экономикалық өсімге, қаржы тұрақтылығына, азаматтардың өмір мүру деңгейінің көтерілме, олардың қаіпсіздігіне және тағы сол сияқтыларға қол жеткізе алмайды. Біздің ойымызша, бақылау дегеніміз кері байланыстың бір түрі бола отырып, сол сәтте басқару шешімдерінің орындалуына катализатор бола алады. Бақарылу объектісі туралы қажетті ақпаратты алып, оны талдау арқылы оған шаралар қолдануға, яғни, жағдайды түзетуге бағытталған нормативтік актілермен басқару шешімдерін қабылдау қажеттігі туралы шешімді қабылдауға болады. Ал салықтық бақылау дегенде салық заңдылықтарының: Салық кодексі, және заңдық нормативтік актілерді т.б. орындалуын бақылауды түсіне қажет.

Негізгі заңның бұзылмауын қадағалау – ол Заңның әрбір саласына қатысты жалпы мемлекеттің міндеті. Құқықтық нормативтік актілерді шығарып және оның орындалуын бақылауды жүзеге асыра отырып, мемлекет қоғамдық саяси жүйенің субъектісі ретінде әрекет етеді. Сол арқылы мемлекеттік бақылау заң мен тәртіптің сақталуын қамтамасыз етеді. Сол жағынан салық заңдылықтарының сақатлуын бақылау басқа салдардан ешбір айырмашылығы жоқ. Сонымен қатар салық заңдарын бақылау, мемлекеттің табысы болып табылатын салықтың түсуін қамтамасыз ету құралы екендігін көрмеу мүмкін емес. Яғни, бұл дегеніміз салықтық бақылаудың негізінде мемлекеттің материалдық қызығушылығы жатыр. Басқаша айтар болсақ, егер бақа жағдайларда қоғамдақ қатынастарды реттей отырып, мемлекет оған қатыспайтын болса, онда салықтық құқықтық қатынаста мемлекет әрі реттей тұрып, оған қатынасады. Мұның барлығы басқа мемлекеттік бақылау түрлерінен салықтық бақылаудың өз алдына ерекше жүгі бар екендігін бөліп көрсетеді.

Біздің ойымызша қорыта айтар болсақ, салықтық бақылау мемлекеттік бақылаудың барынша жақсылап ұйымдастырылған түрінің бірі болып табылады. Мысалы: салықтық бақылаудың ұйымдастырылуын экологиялық және санитарлық сияқты бақылаулармен салыстыруға болмайды. Мұндағы мемлекеттің материалдық қызығушылығы салықтық бақылаудың барлық аймағына қатысты болады, яғни төленбеген салықтың салдары басқа экономикалық, әлеуметтік сияқты салаларға да әсерін тигізеді.

Салық механизмі - бұл ұйымдық-экономикалық категория ретінде осы ұғымды түсіндіретін салық теориясының аясы, сәйкесінше, ұлттық табыстың бөлігінде өндірісте жасалынған бөлігін қоғамдастыру кезінде қалыптасатын қайта бөлу қатынасы кезіндегі объективті қажетті басқару процесі. Салық салу механизмі салықтарды белгілеудің принциптерінен, нысандары мен әдістерінен, оларды өзгерту мен күшін жоюдан, оларды төлеуді қамтамасыз ету бойынша шаралардан тұрады.

Бұл процесте қалыптасатын қатынастың барлық саласын үш қосалқы жүйемен шектеуге болады: салықтық жоспарлау, салықтық реттеу және салықтық бақылау.

Салық жүйесі және оның қызмет ету механизмі белгілі бір принциптерге сәйкес қызмет етуі керек. Сонда ғана салық жүйесі өз қызметін жан-жақты және тиімді түрде жүзеге асырады.

Қазақстанның салық заңнамасында сонымен бірге салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеудің міндеттілігі, салық салудың айқындылығы, әділдігі, салық жүйесінің біртұтастығы және салық заңдарының жариялылығы принциптері негізделеді. Салық төлеуші салық заңына сәйкес салықтық міндеттемелерін толық көлемде және белгіленген мерзімдерде орындауға міндетті. Салықтар мен бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер айқын болуға тиіс. Салық салудың айқындылығы салық төлеушінің салықтық міндеттемелерінің туындауының, орындалуының және тоқтатылуының барлық негіздері мен тәртібін салық заңында белгілеу мүмкіндігін білдіреді. Еліміздің салық салу жалпыға бірдей және міндетті болып табылады. Жеке сипаттағы салық жеңілдіктерін беруге тиым салынады. Қазақстанның салық жүйесі оның бүкіл аумағында барлық салық төлеушілерге қатысты бірыңғай болып табылады.

Салық төлеуден жалтарыну – салық төлемдерін толық немесе ішінара төлемеу мақсатымен салық төлеушінің салық салу объектісін (табысты, пайданы, тауар айналымын, мүлікті) әдейі жасыруы және азайтуы. Салық төлеушілердің мұндай заңсыз іс-әрекеті мемлекет мүддесіне айтарлықтай нұсқан келтіреді, мемлекеттік бюджет едәуір қаражаттарды ала алмайды, салық заңнамасын бұзушылар кірістерінің қосымша криминалдық көздері жасалынады, кәсіпкерлік қызмет сферасында, салада, аймақта және т.б. құн қозғалысының негізгі үйлесімдері бұрмаланады.

Салық төлеуден жалтарынудың себептері әр түрлі болуы мүмкін: шаруашылық, кәсіпкерлік немесе өзге де қызметті қалыпты жүргізуге мүмкіндік бермейтін елеулі салық ауыртпалылығы; салықтардың көптігі және

жоғары мөлшерлемелері салық салынатын субъектінің «көлеңкелі» экономикаға кетуіне жәрдемдеседі; салық заңнамасының анық еместігі, нұсқаулықтар мен ережелердің қағидаларымен нормаларын түрліше түсіндіретін ондағы толықтырулардың, өзгерістердің, түзетулердің көптігі; салық службасын ұйымдастырудағы кемшіліктер қызметкерлердің төмен біліктілігі мен біліксіздігі, экономикалық білімдер мен құқықтық мәселелердің шектес салаларын жеткіліксіз білу; тексерулер кезіндегі қызметкерлердің адалдыққа жатпайтын іс-қылықтары; салық сомаларын баю немесе көлеңкелі бизнестегі инвестициялау мақсатымен субъектілердің оларды төлемеуге қасақана, әдейі ұмтылуы және т.б.

«Көлеңкелі экономиканың» орасан зор ауқымы, басқа елдердің банк мекемелеріне ақша аудару, кәсіпкерлік қызметтің шын ауқымын, мүлік құнының мөлшерін төмендету жөніндегі табысты күш салулары – мемлекет бақылауынан салық түсімдерінің аса ірі сомаларын шығарады.

Кейбір мәліметтер бойынша Қазақстандағы құпия экономика жаалпы ішкі өнімнің 30-40 пайызын құрайтын көрінеді. Құпия экономикадағы жаман жағдай оның салық базасын мемлекеттің қаржы ресурстарын молайту үшін пайдаланылуға мүмкіндік бермейді.

«Қосарланған» есеп жүргізудің практикасы қалыптасқан: ресми органдар үшін және кәсіпкерлерді нменшікті пайдалану үшін біріншісінде қызметтің тек аз болу мүмкін нәтижелері, екіншісінде басқару мен бизнесті дамытуға қажетті, ақиқатты нәтижелер көрсетеді.

Белгіленген тәртіптен әр түрлі ауытқулар кезінде немесе салықты есептеу және төлеу кезіндегі стандартты емес ахуал кезінде салықтар жөніндегі әкімшілік қағидалар мен салық органдары іс-әрекетінің нұсқалары анықталған; мысалы, бухгалтерлік есепті жүргізу тәртібін бұзған жағдайда, есеп-қисап құжаттарын жою немесе жоғалту кезінде, мағлұмдалған табыстың жеке тұтынуға арналған шығыстарға, мүліктің мөлшеріне сәйкес келмеуі жағдайында салық салу объектісін анықтаудың әдістері.

Салықтарын мәжбүрлі өндіріп алудың шаралары белгіленген. Салық төлеушінің белгіленген мерзімде орындалмаған салықтық міндеттемесін орындау: төленбеген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер сомасына өсімпұл есептеу; банк шоттары бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұру; салық төлеушінің салық берешігі есебіне мүлікке билік етуін шектеу тәсілдермен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Өсімпұл сомасы мен салық берешігін өтеу бойынша салықтық міндеттемені мәжбүрлеп орындату шараларын, сондай-ақ салық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтың өзге де шараларын қолдануға қарамастан есептеледі және төленеді. Өсімпұл салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер төлеу мерзімі күнінен кейінгі күнінен бастап, өткен әрбір күн үшін Ұлттық банк белгіленген қайта қаржыландыру ресми мөлшерлемесінің 1,5 еселенген мөлшерінде бюджетке төленген күнді қоса алғанда, мерзімі өткен әрбір күн үшін есептеледі.

Заңи тұлғаның және жеке кәсіпкердің банк шоттары бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұру заңнамалық актілерде белгіленген тәртіппен: салық төлеуші салық есептемесін тапсыру мерзімі аяқталғаннан кейін он жұмыс күні ішінде оны табыс етпеген; белгіленген төлеу мерзімі күнінен бастап отыз жұмыс күні өткеннен кейін салық берешегін өтемеген; салық службасы органының лауазымды адамдарының салық салу объектілері мен салық салуға байланысты объектілерді салықтық тексеруіне, қарауына жол бермеген жағдайларда жүргізіледі.

Заңи тұлғаның банк шоттары бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұру туралы шешім шығарылған күннен бастап он жұмыс күні ішінде салық берешегі өтелмеген жағдайда салық берешігі есебіне мүлікке билік етуді шектеу жүргізіледі.

Салық органдары салық төлеушіге мерзімінде орындалмаған салықтық міндеттемені орындауды қамтамасыз ету тәсілдерін қолданғаннан кейін, мәжбүрлеп өндіріп алу шараларын қолдануға құқылы. Салықтарды мәжбүрлеп өндіріп алу мынадай тәртіппен: банк шоттарындағы ақшаның есебінен; қолма-қол ақшаның есебінен; дебиторларының шоттарынан; билік ету шектелген мүлкін өткізу есебінен; акциялардың қосымша эмиссияларының мәжбүрлеп шығару арқылы жүргізіледі.

Алайда аталған шаралардың бәрі салықтан жалтарынудың проблемаларын жоймайды. Тек салық службасының органдары тексерулерінің нәтижелері бойынша есептелінбеген төлемдердің соммасы бюджет кірістерінің үштен бірін құрайды. Салық төлеушілер салық салынатын объектілер мен табыстарды жасырудың аса жетіктелінген әдістерін қолданады. Салық службаларын бұрмаланған мәліметтерді беру жағдайлары жиілеп барады.

Салық салудан жалтарынудың әр алуан әдістері болады. Тура салықтарды төлеуден жалтарыну көбірек таралынған. Жанама салықтар бойынша оларды өндіріп алу ерекшелігіне байланысты жасырыну қиынға түседі. Бірақ тауар ақша операцияларын есепке алудан іс жүзінде жасыру акциздер, қосылған құн салынатын салықты төлемеуді мүмкін етеді.

Табыстарға салық салыну бойынша жалтарынудың неғұрлым сипатты әдісі өндіріс немесе айналыс шығындарын (шегерімдерді) арттыру арқылы табыстың мөлшерін азайту болып табылады; материалдық шығындарды жалған (көтеріңкі) баға бойынша, мысалы, оларды еркін бөлшек сауда бағасы бойынша сатып алғанына сілтеме жасау, немесе тікелей жалған есеп қисап құжаттардың жасау жолымен өнімнің (жұмыстың, қызмет көрсетудің) өзіндік құнына жазады. Осылайша амортизациялық аударымдардың сомасын көтеріңкілеу мақсатымен жабдықтың және басқа негізгі құралдардың құны көтеріңкіленуі мүмкін.

Салық салынатын табысты азайтуға сондай-ақ төлемгердің қарамағына қалдырылатын табыс және кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес шығыстар есебінен жабылатын шығындардың шегеріміне (өзіндік құнға) жатқызу арқылы қол жетеді. Оларға мыналар жатады: белгіленген нормалардан тыс іссапар шығындары негізгі құралдар сатып алу; нормалардан тыс өкілдік шығындарды төлеу; әр алуан мәдени-ағарту шараларына қатысу жөніндегі шығыстар; салық

бойынша жеңілдіктері бар ұйымдармен өнім (жұмыс, қызмет көрсету) жеткізіліміне жалған келісімшарт жасасу (кейін кем жеткізуге немесе келісімшарттың орындалмауына салынған айыппұлдарды зиянға жатқызу ниеттерімен); материалдық құндылықтардың өндіріске берілген көлеміне қарамастан олардың бүкіл құнын шығындар есебінен шығарып тастау; жеке тұлғалардан тауар-материал құндылықтарын сатып алу және көрсетілген қызметтерге қолма-қол ақша төлеу шығыстарын тексерілуі қиын бастапқы құжаттар бойынша шығындарға жалған кіріктіру; салық заңнамасын бұзағаны үшін салық органдар есептеген айыппұлдарды, өсімпұлдарды есептен шығару.

Шегерімдер (өзіндік құн) қосылған құнға салынатын салықты шығындарға есептен шығару есебінен көтеріледі.

Табысқа салық салудан жалтарынудың тараған әдісі кәсіпкерлік қызметтен түскен түсім-ақшаны кемітіп көрсету және жасырып қалу болып табылады. Бұл бұзушылық қиын анықталады, өйткені нағыз түсім-ақшаны анықтау үшін тексеріліп отырылған төлеушінің тауарының (қызмет көрсетуінің) қозғалысымен байланыстырылатын (сәйкестірілетін) шоттары мүмкін көптеген баспа-бас айырбаспен өзге де шаруашылық-қаржы операцияларының фактілерін талдау қажет; барлық төлеушілердің және олардың операцияларын толық компьютерлендірмеуі бұзушылықты айқындауға көп уақытты қажет етеді.

Салықтан жалтарынудың мүмкіндіктері халықаралық қаржы-экономикалық қатынастарында ашылып отыр. Бұл үшін шетелден кең салық жеңілдіктерін беру жолымен капиталдарды тарту саясаты жүргізілетін «салықтан бас сауғалауы» деп аталатын пайдаланылады. Мұндай елде бизнесті тіркеу алынатын пайданы, пайыздық табыстарды, дивиденттерді салық салудан алып шығуға мүмкіндік жасайды. Мұндай мақсаттарға салқы режимі нашарлайтын немес заңнама бойынша табыстарды мағлұмдамалау міндетті емес оффшорлық, еркін, арнаулы аймақтарда тіркеу арқылы қол жетеді. Мұнда жалған еншілес компаниялар, филиялдар ұйымдастырылуы мүмкін, олар арқылы төлемдер өтеді және салықты азайту немесе одан толық құтылу мақсатымен салықтық оңтайландыру жүзеге асырылады.

Салық сомасын төлемеу немесе азайтып төлеу «салықтық моральдің» құлдырауын, мемлекеттік органдардың және мемлекеттің өзінің беделін түсіру жазасыздығын нәтижесін тудырады. Сондықтан салық төлеуден жалтарынуымен күреске салық органдарының жұмысында зор маңыз берілуі тиіс.

Салық төлеуден жалтарыну – салық төлемдерін толық немесе ішінара төлемеу мақсатымен салық төлеушінің салық салу объектісін табысты, пайданы, тауар айналымын, мүлікті әдейі жасыруы немесе азайтуы. Салық төлеушінің белгіленген мерзімде орындалмаған салықтық міндеттемесін орындау төленбеген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер сомасына өсімпұл есептеу, банк шоттары бойынша шығыс операцияларын тоқтата тұру, салық төлеушінің салық берешігі есебіне мүлікке билік етуін шектеу тәсілдермен қамтамасыз етілуі мүмкін. Өсімпұл сомасы мен салық берешігін өтеу бойынша салықтық міндеттемені мәжбүрлеп орындату

шараларын, сондай-ақ салық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтың өзге де шараларын қолдануға қарамастан есептеледі және төленеді. Салық төлеушілер салық салынатын объектілер мен табыстарды жасырудың аса жетіктелінген әдістерін қолданады. Салық төлеуден жалтарынуымен күреске салық органдарының жұмысында зор маңыз берілуі.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қаржы құқығы: оқу құралы / Г.А. Қуаналиева. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
2. 2017 ж. 25 желтоқсандағы «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі)» ҚР Кодексі.
3. Порохов Е.В. Теория налоговых обязательств, Алматы: Жеті жарғы, 2001.

УДК 347.64 (574)

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ДЕТЕЙ ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Дүйсембаева С.Д.

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
samal_30.08@mail.ru

Первые законы, посвящённые правам детей и их защите, появились в 1924 году, когда в Женеве, когда Британский Союз спасения детей принял первый международный правовой акт - Декларацию прав ребёнка. Таким образом, двадцатый век стал переломным периодом в мировой цивилизации, обратившим внимание на положения детей и создание условий для их нормального развития.

В этой Декларации было обращено внимание на то, чтобы ребёнок, который воспитывался в семье, получал необходимую помощь для физического и духовного развития. Были определены нормы, которые нацеливали на соблюдение прав ребёнка в области физического труда, получения образования.

Дальнейшие нормативно-правовые акты по правам детей содержались во многих декларациях и конвенциях, которые уже более подробно стали определить пути, механизмы и способы защиты детей. Двадцатый век дал много нормативных актов, о которых нами будет указано ниже, но которые стали отправными актами в регулировании прав детей. Конвенция и Декларации являются обязательными правовыми актами и присоединившиеся к ней государства должны выполнять их требования. Среди таких международных актов особо следует назвать Декларацию прав ребёнка от 20.11.1959 года, Конвенция ООН 1989 г. «О правах ребёнка».

В мире постоянно идут войны, то в одной части земли, то в другой, материальное положение родителей остаётся во многом не позволяющим предоставить ребёнку надлежащее воспитание и материальное благополучие на фоне безработицы, существенного расслоения населения, когда одна незначительная часть богатеет, а другая беднеет, войны, межнациональные конфликты, пандемии, обрушившиеся на мир, не способствуют выполнению тех требований, которые определены в международных правовых актах.

На этом фоне забота о воспитании детей становится первоочередной задачей каждого государства, которое избирает свои способы защиты детей и их нормативно-правовое регулирование.

Поэтому каждое государство в зависимости от уровня своего развития, состояния экономики, политических процессов, определяет пути защиты детей в условиях непрекращающихся негативных явлений, которые характерны как для всего мирового сообщества, так и являются внутренними проблемами каждой страны.

Конституция Республики Казахстан придаёт приоритетное значение правам человека и его свободам и в первую очередь надёжно защищает права ребёнка. Конституция РК является основным законом, который определяет общие положения прав человека, способы его реализации. Более полное подробное регулирование осуществляется специальными нормативно-правовыми актами согласно иерархии нормативно-правовых актов.

Наиболее существенным в этом направлении является Закон Республики Казахстан «О правах ребёнка», на основе которого затем принимаются нормативные акты относительно прав в каждой сфере жизни детей [1].

Отдельно в иных нормативно-правовых актах права ребёнка отражены в специальном законодательстве, которое создаёт правовые нормы, регулирующие статус ребёнка.

Например, уголовное законодательство определяет уголовно-наказуемый возраст несовершеннолетнего, состав преступления, которые могут быть вменены несовершеннолетнему, уголовно-процессуальное законодательство определяет способы защиты детей при рассмотрении и разрешении уголовного дела, порядок досудебного расследования в отношении несовершеннолетнего.

Гражданское законодательство является самым обширным, которое содержит права детей на воспитание в семье, материальное обеспечение, образование.

Основа правового статуса ребёнка также отражена и в специальных законодательных актах, которые определяют права детей разных категорий: детей сирот, детей инвалидов, детей оставшихся без попечения родителей.

Особо следует указать на Закон РК «О браке (супружестве) и семье», который является общим правовым нормативным актом, регулирующим права всех категорий детей, которые как воспитываются в семье, так и тех, которые остались без попечения родителей или стали сиротами [2].

Поэтому для обеих категорий детей государство определяет наиболее действенные меры для их воспитания, это когда ребёнок живёт и воспитывается

в семье, особенно это важно для детей сирот, которые остались без родительского внимания и заботы.

Именно семья, как основа и ячейка любого общества, играет в жизни ребёнка первостепенное значение, где он получает любовь, заботу, внимание и надлежащие условия жизни для его дальнейшего становления как гражданина своего государства. Укрепление семьи, забота и помощь многодетным семьям находят со стороны государства особое внимание. Семейные правоотношения достаточно полно урегулированы семейным законодательством, их зависимость от тех и мероприятий и реформ, которые происходят в государстве напрямую очевидны, поскольку государство создаёт возможности для полноценного воспитания.

Создание правового механизма для этого путём взыскания алиментов с родителя, который не оказывает помощь в воспитании ребёнка, различных льгот и пособий для малообеспеченных семей, защиты прав детей, которые остались без попечения родителей.

В настоящее время положение с определением детей –сирот оставляет желать лучшего, в виду того, что несмотря на значительную и нормативно-правовую базу регулируемую правовое положение сирот, их защиту и реальное обеспечение. Статистика свидетельствовала о том, что на 2020 год в Казахстане детей сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, было 23 тыс., а семейное воспитание получили только 4 тыс. семей. Значит, остальное число детей сирот воспитываются в детских домах.

Основой надлежащего воспитания для государства в настоящее время стоит задача определения детей на воспитание в семью, поскольку в семье ребёнок приобретает жизненные навыки по общению с людьми, поведения в быту.

В семье он получает навыки заботы о других членах семьи, что исключено в условиях коллективного воспитания. Поэтому главным университетом в жизни ребёнка будет семья, связь с которой он сохраняет на все последующие годы жизни и будет стремиться к созданию своей семьи. Именно психологическое воздействие на ребёнка наличие близкого человека, который поможет в любой ситуации, создаёт гарантию для его нравственного воспитания, для формирования его жизненной позиции.

Но семья может оказывать и негативное воздействие на ребёнка, когда родителей лишают родительских прав за жестокое обращение с ребёнком, оставление его в опасности, не выполнение родительских обязанностей по воспитанию и материальному содержанию ребёнка. В этих случаях изоляция ребёнка от этих условий жизни, которую осуществляют специальные органы государства, даст возможность нормального бытия ребёнку в условиях коллективного жительства.

Поэтому многие дети, попадая в такие условия жизни и воспитания, становятся на путь преступления, видя, как живут в нормальных условиях их сверстники, поэтому своевременная изоляция от такого воспитания является правильным решением по защите прав ребёнка. В социологии повелось такое

понятие как «социальное» сиротство», это дети из неблагополучных семей, которые должны быть под строгим контролем органов опеки и попечительства и которые обязаны своевременно изолировать таких детей из общения с подобными родителями.

В настоящее время в отношении детей сирот, детей из категории социального сиротства, а также детей, оставшихся без попечения родителей создана мощная нормативно-правовая база, которая определяет с формы и способы защиты таких детей.

Во-первых, в государстве создана единая база, которая регистрирует таких детей. Эта база направлена на чёткий и постоянный учёт детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Этот учёт также свидетельствует о наличии лиц, которые желают взять детей на воспитание, поскольку государство строго отслеживает, кому передаётся ребёнок, правовое положение и иные данные характеризующие людей, которым будет доверено воспитание ребёнка и общение с ним [3].

Эта база сразу отсеивает неблагополучных людей с отрицательной характеристикой, судимых и т.д.

Нормативно-правовое регулирование, прежде всего, определяет в настоящее время формы передачи детей на воспитание. Они различны по своему содержанию и форме, лица, которые берут детей на воспитание, различны по своему правовому статусу.

Но данные формы устройства детей выполняют одну основную задачу в деле воспитания - воспитание в семье, либо временное либо постоянное, даёт хорошие положительные результаты для формирования личности подрастающего человека, который в дальнейшем будет знать условия жизни в семье и будет сам стремиться в будущем к созданию своей семьи.

Законом определены следующие формы устройства детей, которые в науке гражданского права рассматриваются как способы защиты детей-сирот и оставшихся без попечения родителей.

Прежде всего, то опека и попечительство. Эта форма используется в результате передачи детей на воспитание чаще всего близким людям: дедушкам, бабушкам, братьям и сёстрам дяди и тётки. Может быть, попечительство и опека и со стороны посторонних лиц, например, друзей погибших родителей ребёнка. Эта форма нормативно урегулирована в Законе РК «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года.

Второй формой является приёмная семья и гостевая семья. Данная форма устройства детей появилась в Казахстане недавно в 2017 году. Основана она на договорной основе и будет исследована в настоящей работе.

Третьей формой является усыновление ребёнка, правовое содержание которой также определено в Законе РК «О браке (супружестве) и семье».

Четвертой формой устройства детей являются детская деревня семейного типа, которая характеризуется тем, что эта деревня негосударственного образования существует на основе благотворительных и спонсорских средств, расположена за городом, где дети разбиты на ячейки по 6-8 человек во главе с

мамой, которая осуществляет их воспитание. Дети заняты сельским трудом по выращиванию овощей. Образование получают в общеобразовательных учреждениях.

Пятой формой устройства детей являются государственные детские дома и интернаты. Это коллективная форма воспитания без определения индивидуализации воспитанника, когда он получает те же самые стандарты воспитания материального содержания, образования, что и все другие дети в этой форме устройства.

Наиболее авторитетными формами устройства детей, которые остаются без родителей по любым основаниям является опека и попечительство, приёмная семья и усыновление. Это наиболее востребованные в правовом плане формы устройства.

Среди них наиболее предпочтение отдаётся усыновлению в этом плане в Казахстане разработана достаточно серьёзная нормативная база, определяющая усыновление не только гражданами РК, но и иностранцами. Права и свободы человека в Республике Казахстан, нашедшие выражение в национальном законодательстве в определённом объёме основаны на международных актах, это подтверждается теми правами, которые определены в законах РК относительно граждан. Основным ориентиром, где является Всеобщая Декларация прав человека 1948 года. Это относится и к применению ратифицированной Конвенции 1989 года относительно прав детей, которые отражены в национальном нормативно-правовом акте - Законе РК «О правах ребёнка» 2002 года.

Поэтому многие учёные (М. Антокольская, М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин и другие) полагают, что правовой статус следует рассматривать только в том объёме, который включает в себя нормы международного права и нормы национального права.

Определённые государством в законах и иных нормативно-правовых актах права и обязанности гражданина в своей совокупности представляют единство прав в целом, определяют правовое положение личности в обществе его правовой статус. В науке права имеет место мнения о том, что правовой статус и субъекта права это разные понятия. Некоторые учёные считают их идентичными.

Однако исходить следует из того, каково содержание этих понятий. Правовой статус свидетельствует о правовом положении лица, наделённого определённым объёмом прав и обязанностей, субъект права это также лицо, которое обладает в определённой сфере деятельности совокупностью прав и обязанностей, но кроме этого лицо ещё вправе реально осуществлять эти права в жизни [4, с. 348].

Поэтому по своей сущности можно считать, что эти термины: правовой статус и субъект права являются идентичными ввиду однородности их содержания. Во Всеобщей декларации прав человека указано о том, что любой человек имеет право на обладание правами и обязанностями где бы он ни проживал.

Для того, чтобы лицо было признано субъектом права необходимо чтобы на него распространялось действие законодательного акта. Это, прежде всего, зависит во-первых, от характера тех правоотношений в которые вступает гражданин, во –вторых, от наличия той категории субъектов, к которой гражданин относится.

Например, в семейных отношениях их субъектами являются: супруг, ребёнок, пасынок, иждивенец, в договорном праве - поставщик, покупатель, кредитор, должник, в уголовном праве - обвиняемый, осуждённый, потерпевший, эксперт, свидетель, в трудовом праве - работодатель и работник, и т.д. Поэтому гражданин может быть субъектом определённых правоотношений, где у него имеются права и обязанности, в совокупности, определяющие его правовой статус.

Дети также являются субъектами определённых правоотношений, а их правовой статус зависит от той категории детей, к которым они относятся. Так, согласно Гражданскому Кодексу РК дети могут быть совершеннолетние и несовершеннолетние. Несовершеннолетние в зависимости от наличия прав подразделяются на малолетних и ограниченно-дееспособных. Также дети страдающие физическими или психическими недостатками являются детьми – инвалидами, дети которые не имеют родителей являются сиротами, а дети которые не имеют связи с семьёй, которые не получают должного воспитания и содержания от родителей относятся к группе детей, которые остались без попечения родителей.

Дети-сироты это такая категория детей, которые не имеют родителей обоих или одного, т.е. этих родителей нет физически в результате наступления их смерти Сиротство является довольно распространённым явлением в жизни, поскольку различные обстоятельства оставляют ребёнка без родителей или одного родителя. Но в настоящее время появилось так называемое социальное сиротство, когда при живых родителях ребёнок становится сиротой [5, с. 272].

В настоящее время число социальных сирот значительно превышает число естественных реальных сирот, поскольку условия жизни определяют рост негативного влияния на жизнь семьи, ее доходы, отсутствие достаточных средств для воспитания ребёнка, а чаще аморальное поведение родителей, которые не заботятся о воспитании и содержании ребёнка в силу многих причин как субъективных (алкоголизм, наркомания), так и объективных (потеря работы, низкие заработки которые не успевают за постоянно повышающимися ценами, особенно на продукты питания. Все это приводит к проблемам в семье, которые, прежде всего, сказываются на уровне воспитания и содержания ребёнка.

В этих условиях огромная нагрузка падает на органы по охране детей, именно на органы опеки и попечительства, которые обязаны выявлять такие неблагополучные семьи и забирать детей с последующим использованием одной из предусмотренных в законе форм устройства детей. Основное число таких детей, как показывает практика, направляются в детские дома, т.е. учреждения с интернатным содержанием.

Дети, которые остались без попечения родителей:

- это дети, которые не получают должного воспитания и содержания от родителей, хотя они находятся в живых.

Таких родителей несколько категорий:

- родители лишённые родительских прав,
- родители, находящиеся под стражей или в местах лишения свободы,
- родители, которые являются инвалидами и помещены в специальные медицинские учреждения,
- родители, которые объявлены умершими или признаны безвестно отсутствующими,
- родители, которые отказались от детей,
- родители, которые признаны в установленном порядке недееспособными или ограничено дееспособными [6, с. 109].

Встаёт вопрос, а могут ли быть признаны дети, оставшиеся без попечения родителей, когда родители фактически уклонились от воспитания детей, злоупотребляют спиртными напитками или наркотическими средствами, ведут аморальный образ жизни, бросают детей особенно малолетних одних и т.д.

Но, думается, что к данной категории эти дети не отнесены, пока органы опеки и попечительства не внесут их в единый реестр детей сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. (Республиканского банка данных). Именно формирование фонда из бюджета осуществляется на основе данных о детях сиротах и детях, которые остались без попечения родителей осуществляется на основе данных этого банка.

К указанной категории детей относятся и те дети, которые не имеют гражданства РК или дети без гражданства. Они также пользуются теми социальными правами, как и дети-граждане РК.

Таким образом, правовой статус детей-сирот и детей, которые остались без попечения родителей, представляет правовую совокупность прав и свобод, которые определены принципами Конституции РК, международными правовыми актами и нормами специального законодательства, содержащимися в отраслях права.

Характерной особенностью детей-сирот и детей, которые остались без попечения родителей является то, что как дети, они располагают всеми теми же правами, которыми обладают дети, живущие в семье. Но кроме того они имеют те права, которые вытекают из существа их правового положения и физического существования, которые отражают специфику этих прав и свобод, определяющих истинным положением этой категории детей.

Список литературы

1. О правах ребёнка в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года
2. О браке (супружестве) и семье: Закон Республики Казахстан от 28 декабря 2011 года
3. Об утверждении Правил формирования и использования Республиканского банка данных детей-сирот, детей оставшихся без попечения

родителей и лиц, желающих принять детей на воспитание в свои семьи: Приказ Министра образования и науки от 16 ноября 2016 года

4. Сабанкулов Е.М. Прокурорский надзор в системе современной государственной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей // Проблемы в российском законодательстве - 2017. - №6. - с. 348.

5. Князева А.С. Социально-правовые механизмы защиты детей сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. //Социология в современном мире. - 2012. - № 4. - с. 272 - 274.

6. Мухтаржанов Т.С. Основы усыновления детей сирот: учебное пособие / - Астана, 2010. - 196 с.

ӘОЖ 330.322.01

ИНВЕСТИЦИЯ – ТАБЫСТЫ ПАЙДА КӨЗІ РЕТІНДЕ

Енсегенова А.Р., Каденов Ә.А., Садыков А.С.
Ғылыми жетекші: Байғужинова А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
yngva2001@gmail.com

Қазіргі ХХІ ғасырда пайда табудың сан алуан тәсілдері бар, бірақ сол тәсілдердің арасынан ең табыстысы және де алдыға қойған мақсатқа жеткізетіні санаулы. Сондай тәсілдердің бірі – инвестиция.

Сурет 1 - Тиімді және тәуекелі төмен инвестициялар жіктемесі
Ескерту: сызба әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған

Инвестиция - бұл қосымша пайда алу немесе кәсіпорынның, компанияның істеріне әсер ету мақсатында бағалы қағаздарды тікелей кәсіпорыннан (кәсіпорындардан) сатып алу арқылы кәсіпкерлікке салынған активтер. Тиімді және тәуекелі төмен инвестициялар жіктемесінің сызбасы төмендегі суретте көрсетілген.

1) Ақша құралдарына инвестиция дегеніміз - бұл тек сіздің әмианыңыздағы тиындар мен қағаз ақшалар емес, оларға ақша формасына тез айнала алатын құралдарды жатқызамыз. Мысалы: кез-келген қысқа мерзімді бағалы қағаздар, қысқа мерзімді вексельдер, банктегі жинақ депозитері, сертификаттар. Инвестор, төтенше жағдайлар кезінде керек болатын қордың міндетті түрде болуын жоспарлауы керек, бұл маңызды аспект [1].

2) Облигация дегеніміз қарызға ақша алудың бір жолы. Оларды мемлекет не компания шығарады. Облигацияны шығарушы эмитент және төленетін төлем купон деп аталады. Эмитент облигация құнын белгілі бір мерзімде белгілі бір пайыздық мөлшерді облигация иелеріне төлеуге міндетті. Облигациялар мерзіміне байланысты қысқа, орта және ұзақ мерзімді болып бөлінеді.

Компания шығаратын облигация компанияның акцияларынан бірнеше айырмашылықтарымен ерекшеленеді:

1. Облигацияның иесі компанияның меншік үлесіне құқығы жоқ
2. Төлемдер компания қалауы бойынша шығарылған дивидендтер түрін қабылдауға қарағанда айқын анықталады.
- 3) Акциялар.

Акциялардың облигациялардан басты айырмашылықтары	Облигация иелері компания кредиторы болса, акция иелері – оны шығаратын компания не мемлекет болып табылады
	Облигация иелері уәде етілген соманы ғана алалса, акция иелері көбірек табысқа үміттенеді, бұл компания ісі өрлеп бара жатқан жағдайда
	Облигация иелеріне қарағанда, акционерге ешкім алдағы уақыттағы төлемдер туралы уәде бермейді

Сурет 2 - Облигациялардың ерекшелігі

Компания 10000 акция шығаратын болса, ал сіз соның біреуіне иелік етсеңіз, сізге 1/10000 үлесі тиесілі. Компания дивиденд төлейтін болса, сіз толық соманың 1/10000 бөлігін ала аласыз [2].

4) Сіз бір тұрғын үйдің иесі болсаңыз, сіз автоматты түрде өз үйіңіздің инвесторы болып табыласыз. Қазіргі кезде осындай активтерге инвестиция салатындардың саны өте көп. Жылжымайтын мүліктен пайда көру мүмкіндіктеріне келесілер жатады:

- Жылжымайтын мүлікті қайта сату арқылы пайда көру.
- Жылжымайтын мүлікті жалға беру арқылы пайда көру [3].

Инвестор болу үшін тек ақпараттар жеткіліксіз, сонымен қатар инвестор бойында бірнеше адами ерекше қасиеттер болуы тиіс.

Инвестор қаржылық және психологиялық тұрғыдан қиыншылықтар болатынына дайын болуы керек. Ақылды инвестор бағаның әр түрлі ауытқуы кезінде толқынды ұстай білуі қажет, мысалы оның 2 әдісі бар: ол тайминг және баға. Сіз таңдаған нарықта бағаның ауытқуына байланысты инвестиция сатып алу немесе сатудан аулақ болу, сондай-ақ бағаның өсуі күтілетін жағдайда сату

және бағаның төмендеу мүмкіндігі кезінде сатудан аулақ болуды алдын-ала көре білуге ұмтылу тайминг деп аталады. Бағалық әдістің мәні инвестордың пайда табуы мақсатында нарықтық ауытқуды пайдаланып, нәтижесінде акцияларды бағасы өз құнынан төмен болған кезде сатып алу және де бағасы өз құнынан әлде қайда өскен кезде сату болып табылады.

Не себепті инвесторлардың басым көпшілігі өзінің кірісін жоғалтып алады, дивиденд, пайдадан түсетін қаржыдан кірісін арттырудың орнына неге кері кетеді?

Көп инвесторлар алда болатын тәуекелдерді ескермей, бірден байып кеткісі келеді. Жеткіліксіз тәжірибеден құны аз, сапасыз облигацияларды көптеп алады. Форс мажор жағдайларында психологиялық тұрғыда сынып кетеді. Соңғы экономикалық-саяси, жаһандық оқиғаларды түсінбей, бақылауды қолға алғысы келмейді.

Инвесторлар инвестициялау шығындарына жеткіліксіз талдау жасап, аз көңіл бөледі. Мына деректерге қарағанда шығындар расымен де айтарлықтай көзге түспейді. Біріншіден, көптеген жасырын шығындардың айқын еместігі (портфельмен болатын операциялар шығындары, капиталдың өсуіне салынатын салықтар). Екіншіден ұзақ мерзімді кезеңдегі операциялық шығындардың жойқын әсерін есепке алмай, инвесторлардың қысқа мерзімді табысқа шоғырлануы.

Қаражатты басқару және брокерлік операцияларды жүргізу үшін комиссиялар, инвестициялық менеджерлердің құны, оған қоса жарнамалық және операциялық шығындар секілді делдалдық қызмет құнын алып тастағаннан соң инвесторлардың табысы нарықтық кіріске сай осы шығындардың жалпы сомасына табиғи түрде азаяды. Нарықтың жалпы кірісі 5% болса, салымшының да жиынтық табысы 5%-ға тең деген сөз. Ал брокерлік шығындар инвестордың табысына тәуелсіз түрде төленіп отыруы тиіс. Бұл сомаға қорға қатысуды сатып алу немесе сату үшін қосымша комиссияны қосу керек. Ол, айталық, 0,5% құрайды, егер бастапқы комиссия 5% және 10 жылдық кезеңге бөлінген болса; егер сіз 5 жылдық акцияларға иелік етсеңіз, онда комиссия екі есе (жылына 1% - ға жетеді) болады.

Төменде инвесторлар қолдануға ұсынылатын шаралар тізімі көрсетілген:

- Жұмыс жасайтын нарықты терең аналитикалық зерттеу.
- Әртараптандырылған портфолио құру, осылайша аталған нарықтық тәуекелдерді азайту. (Инвестициялық портфель – талап етілетін кірістілік пен тәуекел деңгейін қанағаттандыратын активтер (акциялар, облигациялар, фьючерстер және т.б.) жиынтығы.
- Қаржылық сауаттылық деңгейін арттыру.
- Максималды табыс үшін емес, мүмкіндігінше тиімді, пайдалы нәтижеге жету үшін инвестициялау керек.

Қорыта келгенде инвестициялар ұзақ мерзімді кезеңде, аз тәуекелмен ақшаны көбейтудің негізгі объектісі бола алатыны анықталды. Қаржылай тұрғыдан сауатты, құнды қағаздармен жұмыс жасауда, нарыққа кіруде асығыстық танытпай тәжірибелерге сүйене отырып шешім қабылдайтын,

сұранысқа иеманмен мен табысты адам болу, капитал мен ақшаңызды өсіру өз қолыңызда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://kk.eferrit.com/%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B4%D0%B5%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%96%D0%B7-%D0%BD%D0%B5/>
2. Бенджамин Грэхем. «Разумный инвестор. Полное руководство по стоимостному инвестированию», 2013, 1242с.
3. <https://alfabank.ru/help/articles/investments/investicii-dlya-nachinayushchih-s-chego-nachat/>

ӘОЖ 336.7

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Секимова Н.А., Кабдешова Д.С., Әлібеков О.Е.

Ғылыми жетекші: Байғужинова А.Ж.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: kabdeshova03@mail.ru

Нарықтық қатынастар жағдайында кәсіпорындардың инвестициялық қызметін басқару инвестицияның тиімділігін арттыру проблемасы бойынша зерттеулерді жалғастыру қажеттілігі, тақырыпты дамытудың ажырамас элементіне айналуы керек. Осының барлығы қазіргі кезеңде Қазақстан экономикасының дамуындағы инвестицияның таңдалған рөлінің өзектілігін, сондай-ақ оның проблемалары мен болашағын анықтайды. Онда Қазақстандағы инвестициялық белсенділіктің талдауы, инвестициялық ахуалды жақсарту және инвестициялық тартымдылықты арттыру бойынша ұсыныстар бар. Мақалада Қазақстан Республикасына инвестицияларды тартуға кедергі келтіретін себептер мен проблемалар, сондай-ақ инвестициялық процесті дамыту мүмкіндіктері көрсетілген.

Инвестициялар экономиканың жұмыс істеуі мен дамуында маңызды рөл атқарады. Инвестициялардың сандық арақатынастарының өзгеруі қоғамдық өндіріс пен халықты жұмыспен қамтудың көлеміне, экономикадағы құрылымдық өзгерістерге, экономиканың салалары мен секторларының дамуына әсер етеді.

Кәсіпорындар қаражатының, өндірістік потенциалдың, инвестициялардың жинақталуын қамтамасыз ету шаруашылық қызметінің ағымдағы және перспективалық нәтижелеріне тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, инвестиция тиімді нысандарда жүзеге асырылуы керек, өйткені ескірген өндіріс құралдарына инвестициялау, технологияның оң экономикалық әсері болмайды.

Инвестициялар ауқымын оның тиімділігінің белгілі бір деңгейіне жеткізбей ұлғайту тұрақты экономикалық өсуге әкелмейді. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасындағы инвестициялық белсенділіктің негізгі көрсеткіштері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - ҚР бойынша 2017-2021 жылдарға арналған инвестициялық қызметтің негізгі көрсеткіштерінің динамикасы

Жыл	Негізгі капиталға инвестициялар, млн.теңге	Тұрғын үй құрылысына салынған инвестиция, млн.теңге
2017	5 473 161	428 241
2018	6 072 687	497 861
2019	6 591 482	613 487

Негізгі капиталға да, тұрғын үй құрылысына да инвестицияның жыл сайын артып келе жатқанын мәліметтерден көруге болады. 2017 жылы негізгі капиталға салынған инвестиция 6591,5 млрд теңгені құрады, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 8,5%-ға артық. Ал 2018 жылы олар 2017 жылмен салыстырғанда 11 пайызға өскен. 2018 жылы тұрғын үй құрылысына 498 млрд теңге бөлінді, ол 2017 жылға 116,3% құрады. 2019 жылы тұрғын үй құрылысына салынған инвестиция алдыңғы жылмен салыстырғанда 23,2 пайызға өсті.

Соңғы 3 жылда негізгі капиталға инвестициялардың технологиялық құрылымында машиналардың, жабдықтардың, құрал-саймандардың, тауарлы-материалдық құндылықтардың, яғни оның белсенді бөлігінің пайыздық үлесін азайту үрдісі байқалғанын көрсетеді. 2019 жылы негізгі капиталға инвестициялардың технологиялық құрылымында 55,7% ғимараттар мен құрылыстарды салу және күрделі жөндеу, 28,7% - машиналар, жабдықтар, құрал-саймандар, 15,6% - басқа да шығындар болды. Сонымен қатар, біздің инвестициялық өсім негізінен кәсіпорындардың өз қаражаты есебінен қаржыландырылатындығымен ерекшеленеді. 2019 жылы негізгі капиталға инвестицияның негізгі көздері кәсіпорындардың меншікті қаражаты (56,8%) болды. Тартылған қаражаттың 5,7%-ы банктік несиелер, 20,3%-ы бюджеттік қаражаттар, 17,2%-ы басқа да қарыз қаражаттары болды [2].

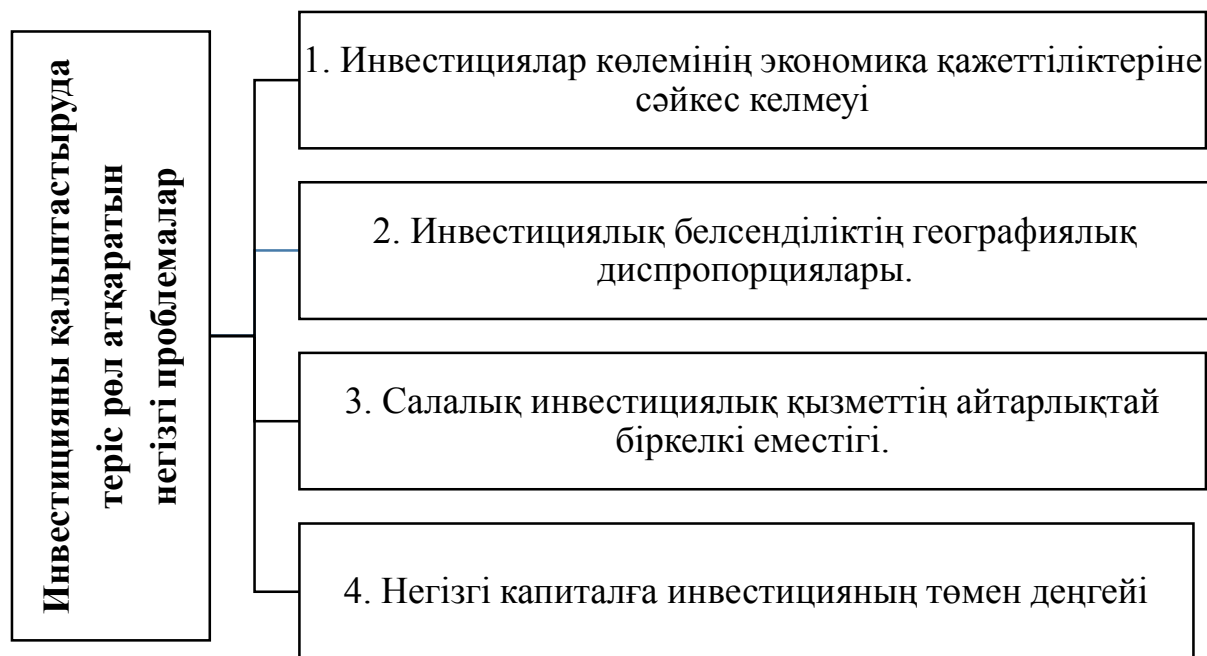
Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның индустриялық саясатының құрамдас бөлігі болып табылады және күштер мен ресурстарды секторлардың шектеулі санына шоғырландыра отырып, өңдеуші өнеркәсіпті дамытуға, өңірлік кластерлік тәсілді және тиімді салалық реттеуді пайдалана отырып мамандандыру 2025 жылға қарай мынадай көрсеткіштерге қол жеткізу:

- 1) өңдеуші өнеркәсіптегі еңбек өнімділігінің 2018 жылғы деңгейге қарағанда 1,6 есеге нақты өсуі;
- 2) өңдеуші өнеркәсіп экспорт көлемінің 2018 жылғы деңгейге қарағанда 1,9 есеге өсуі;
- 3) өңдеуші өнеркәсіп негізгі капиталына салынған инвестициялардың нақты көлем индексінің 2018 жылғы деңгейге қарағанда 1,6 есеге өсуі;

4) 2018 жылғы деңгейге қарағанда экономикалық белсенді халықтың 1000 адамына шаққанда өңдеуші өнеркәсіптің жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарының санын 1,5 есеге ұлғайту;

5) Экономикалық күрделілік индексі (Гарвард) 78-орыннан 55-орынға дейін (-0,31 балдан 0,14 балға дейінгі деңгейге) арттыру. [3].

Сурет 1 - Инвестицияны қалыптастыруда теріс рөл атқаратын басты себептер
Ескерту: сызба әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған

Ел экономикасында инвестициялық белсенділікті арттыру үшін белсенді жағдайлар жасау үшін мыналар қажет:

- қаржы жүйесін тұрақтандыру;
- инфляцияны қолайлы деңгейге дейін төмендету, өйткені төлемсіздік және бағаның бақылаусыз өсуі жағдайында инвестициялық белсенділік алыпсатарлық сипатқа ие.

Қазақстанның жаһандық технологиялық кеңістікке интеграциясы өзінің ғылыми-техникалық ресурстары мен технологияның сыртқы көздерін оңтайлы үйлестіруге негізделген ұтымды технологиялық саясатқа бағынуы тиіс.

Негізгі капиталға инвестициялардың жеткіліксіз өсуі, ең алдымен, елдегі капиталды қалыптастырудың асимметриясымен түсіндіріледі. Инвестициялық процесті жүзеге асыру мүмкіндігі экономикалық өсудің негізгі факторы болып табылады, оның жұмыс істеуі келесі объективті алғышарттарды талап етеді: халықтың жинақ ақшасының жеткілікті деңгейі; халық арасында жинақтардың жиналуын болдырмайтын және оларды инвестициялық процеске айналдыратын дамыған қаржы нарығы; интенсивті экономикалық өсу кезінде сөзсіз жоғары тәуекелдермен байланысты шығындарды өтейтін инвестицияның жоғары табыстылығы. Бұл экономикалық өсу үшін жалпы жағдайлар жасау жөніндегі шараларды және Қазақстанның инвестициялық әлеуетін қалыптастыру мен пайдалануды ынталандырудың арнайы шараларын әзірлеуді көздейді [4].

Соңғы жылдары Қазақстанның индустриялық жаңғыруы мүддесінде бар ғылыми-техникалық әлеуетті жұмылдыру мен нығайтуға көп көңіл бөлінуде. Сонымен қатар, технологиялық дамудың сыртқы факторлары әлі жеткілікті түрде тартылмаған. Осыған байланысты сыртқы технология көздерін пайдалану бойынша технологиялық саясаттың бірқатар басымдықтарын анықтауға болады. Бұл шетел технологияларының трансферті, елге шикізаттық емес ТҰК-ның келуі, «технологияларға айырбас шикізатын» пайдалану, ҒЗТКЖ аутсорсингі [5].

Елдің шаруашылық кешенінің жұмыс істеуін ұдайы өндірістің үздіксіздігін қамтамасыз ететін инвестицияларсыз, өндіріс көлемін ұлғайтуға және мемлекеттің экономикалық дамуының тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін индустриялық, инновациялық және әлеуметтік бағдарламалар мен жобаларды әзірлеу мен іске асырусыз елестету мүмкін емес. Осының барлығы инвестициялық нарықты қалыптастыру мен талдаудың барлық деңгейде принципті жаңа тиімді тәсілдерін құруды талап етеді. Бірлескен кәсіпорындарды құруға, олардың қызметінің бейінін түбегейлі өзгертуге, ынтымақтастық пен дамудың халықаралық формаларына енуді жандандыруға жаңа тәсілдер қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму» Қазақстан халқына Жолдауы, 2015 жылғы 30 қараша.
2. Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2017–2019 годы, 1 августа 2019 года.
3. Индустриялық-инновациялық дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасы
https://strategy2050.kz/state_programs/industriyaly-innovatsiyaly-damytydy-2020-2025-zhyldar-a-arnal-an-ba-darlamasy/
4. Дюсегалиева Активизации инвестиционной деятельности Республики Казахстан // Экономика и статистика. – 2019. -№3.- с 55-60.
5. Развитие инноваций и технологий в условиях глобализации: мировой опыт и Казахстан. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2018. – 62 с.

ӘОЖ 336.274.3(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИПОТЕКАЛЫҚ КРЕДИТ БЕРУ: ДАМУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Жұмабекова Т.С.

Ғылыми жетекші: Шайханова Н.К.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: tzhumabekovas@mail.ru

Жылжымайтын мүлікті, оның ішінде меншіктегі жерді де, кепілге қоюмен және сол арқылы мәмілені сенімді етіп берілетін ипотекалық несие несиелендірудің нарық экономикасында белсенді қолданылатын

нысандарының біріне жатады. Жерге деген меншік құқығы нарықтық несиелік қатынастар аясына меншігінде жекешелендірілген пәтерлері, жер телімдері, тұрғын үй қорлары бар кәсіпорындарды, ұйымдарды, фирмалары, халықты тартады.

Ипотекалық несиелік кәсіпорындардың, фирмалардың және тұрғын үй құрылысының қажеттіліктерін мемлекет тарапынан қаржыландыру көздерін банк несиесімен алмастыруда үлкен роль атқарады. Оның алға басуы шаруашылық ететін субъектілердің ұзақ мерзімді сипаттағы несиелік ресурстардың тапшылығы, инфляцияның жоғары қарқындылығы жағдайында инвестициялық белсенділігін ұлғайтуға әсер етеді.

Ипотекалық несиелендіру жүйесі екі бағыттан тұрады:

- ипотекалық несиелердің шаруашылық ететін субъектілерге және халыққа тікелей берілуі;
- ипотекалық несиелерді (несиелік міндеттемелерді) несиелендіруге ресурстардың қосымша тартылуын қамтамасыз ететін екінші рынокта сату.

Ипотекалық несиелеу – банкте қарыз алу барысында қозғалмайтын мүлік кепілі.

Ипотекалық несиелеудің негізгі категориясы – кепіл. Кредитор-кепіл ұстаушы қарызды қайтару бойынша кепіл берушімен міндеттемелердің орындалмауы жағдайында бірінші кезекте кепілге алынған мүлікті өткізу есебінен қанағаттану құқығын алады. Әдетте, кепіл объектісі несиелеу объектісіне сәйкес келмейді. Несиелеу объектісі – несиелік алу үшін мақсат, ал кепіл объектісі – қарыз алушының міндеттемесін қамсыздандыратын қозғалмайтын мүлік.

Экономикалық жүйенің элементі ретінде ипотеканы қарастыру барысында 3 жақты сипатты қарауға болады:

1. Қозғалмайтын мүлік кепілі өндірісті дамыту үшін қажетті қаржылық ресурстарды тарту инструментінің ролін атқарады.
2. Ипотека объектілерге мүліктік құқықты өткізуді қамтамасыз ете алады.
3. Ипотека көмегімен бағалы қағаздар базасында нақты капиталды құру.

Экономикалық қатынаста ипотека – қозғалмайтын мүлік объектілеріне мүліктік құқық айналысының нарықтық инструменті.

Ипотеканың экономикалық мәні келесі функцияларды өткізуден құралады:

- материалдық өндірісті қолдау және дамыту үшін қосымша қаржы қаражаттарды құру және тарту механизмі;
- мүлікті қайта бөлу және айналымды қамтамасыз етудің қосымша инструменті;
- кепілзат және өндірісті бағалы қағаздар, сонымен қатар ипотекалық несиелеудің екінші нарықтық институттары негізінде көп ретті мультипликацияланатын нақты капиталды құру.

Ипотекалық несиенің ерекшеліктері:

1. Кепілмен міндетті түрде қамтамасыз ету. Кепіл ретінде сатып алынатын қозғалмайтын мүлік болуы мүмкін. Қарыз алушы және оның отбасында кәмелет жасқа толған мүшелердің барлығы ипотекаға берілетін тұрғын үй ғимаратын

босатуға нотариалдық келісім береді. Ипотекаға берілетін тұрғын үй кез-келген шектеулерден босатылуы керек және басқа міндеттеменің қамсыздануына салынбау керек.

2. Несие беру мерзімінің ұзақтығы. Ұзақ мерзімді ипотекалық тұрғын үй несиесі 5 жылдан жоғары мерзімге (оптималды 20-25 жыл) беріледі. Ұзақ мерзімде өтелуіне байланысты қарыз алушының ай сайынғы төлем мөлшері азаяды.

3. Ипотекалық несиелеудің мақсатты сипаты.

4. Ипотекалық несиелеу төмен тәуекелді банктік операция деп есептеледі. Бұл келесі талаптармен қамтамасыз етіледі:

— несиелеу сомасы, әдетте, сатылып алынатын тұрғын үйді нарықтық құнынан 60-70%-дан астам болмайды;

— несиелеу бойынша ай сайынғы төлем мөлшері қарыз алушының жиынтық табысынан 30%-дан аспауы керек;

— кредитор несиелеу өтей алу бағасының процедурасы барысында қарыз алушының ағымды табысы туралы ресми бекітілген ақпаратпен жетекшілік етеді.

Берілген стандарттар мен талаптар кредитор мен қарыз алушы үшін тәуекелдерді төмендетуге бағытталған. Несиелерді ұсыну және қызмет көрсету процедураларына нақты стандарттар мен талаптарды орындау, ипотекалық несиелердің екінші нарығын сенімді атқаруға және осы секторға жеке инвесторлардың қаражаттарын, оның ішінде эмиссиялық ипотекалық бағалы қағаздар немесе облигациялар арқылы тартуға мүмкіндік береді. Отандық және шет ел заңнамасының заңды нормаларын талдау ипотекалық несиелеудің принциптерін ажыратуға көмектеседі:

1. Кепіл жариялылығы – бұл мүліктің кепілмен шектелуі туралы жеңіл қолжетімді талап. Бұл мөлшер қозғалмайтын мүлікті сәйкес тіркеу жолымен қамтамасыз етіледі.

2. Меншік құқығының шектелуі шартында мүлікті қарыз алушының қолында қалдыру.

3. Кепіл үлесі түрінде қарыз мөлшерін анықтау.

4. Кепілге қойылған мүлік арқылы қосымша ипотекалық қарыздарды алу.

5. Сақтандыру есебімен қарыз ұсыну.

6. Қозғалмайтын мүлікті жоғалту немесе мерзімінде қарызды төлемегені үшін оны үшінші тұлғаға өткізу.

Несиелендіру объектілеріне мыналар жатады:

- тұрғын үй құрылысына жер сатып алу және оны жайластыру;
- тұрғын үй салу (реконструкциялау);
- тұрғын үй сатып алу.

Соңғы жылдары ипотекалық қарыздар портфелінің айтарлықтай өсуі байқалады, ол ағымдағы жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша 2,8 трлн теңге немесе экономикаға берілген кредиттердің 17%-ын құрады (жыл басында – 16,2%).

2021 жылдың басынан бері ипотекалық қарыздардың өсуі 2020 жылдың ұқсас кезеңіндегі 14,6%-дан жеделдеп (2020 жылы – 34,3%), 18,1%-ды құрады.

Ипотекалық портфельдің жалпы көлеміндегі ең үлкен үлес мына банктердің еншісінде:

1. «Отбасы Банк» АҚ;
2. «Сбербанк» АҚ ЕБ;
3. «ЦентрКредит Банкі» АҚ.

"Отбасы Банк" АҚ — еліміздегі тұрғын үй құрылыс жинақ жүйесін жүзеге асыратын бірден-бір банк. ТҚЖ жүйесі салымшылардың ақшасын тұрғын үй құрылыс депозиттеріне тарту және оларға тұрғын үй заемдарын беру арқылы халықтың тұрғын үй жағдайын жақсартуға бағытталған.

2021 жылы «Нұрлы жер» аясында 20 290 адам қоныс тойын тойлады. Оның ішінде «Бақытты отбасы» бойынша 4 216, «Шаңырақ» бойынша 11 087 отбасы және «Кредиттік тұрғын үй құрылысы» бағыты бойынша 4 987 қарыз берілді.

Жалпы Банк 2021 жылы қазақстандық ипотеканың жалпы үлесінің 71%-ын берді. Бұл ретте ол NPL-дің ең төменгі деңгейін сақтап қалды (90 күннен астам мерзімі өткен қарыздар) және есепті кезеңде бұл көрсеткіш 0,06%-ды құрады, орташа банктік деңгейде — 3,3%.

Бүгінде тұрғын үй кезегінде 590 мың азамат тұр, оның 70 мыңы әлеуметтік осал топтарға кіреді, табысы 1 ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен. Бұл көп балалы отбасылар, 1 және 2 топтағы мүгедектер, жетім балалар, мүгедек балалары бар отбасылар. Осы мұқтаждарға жалға берілетін тұрғын үй құнының жартысын тағайындау ұсынылады.

Жалдау ақысы бойынша атаулы көмек қағидаты азаматтардың ортақ жауапкершілігіне негізделген: 50%-ы мемлекеттік субсидиялар есебінен жабылады, қалған 50%-ын алушының өзі төлейді.

Ипотекалық кредиттер негізінен еліміздің ірі қалалары – Алматы (23,2%) және Нұр-Сұлтан (28,6%) қалаларында шоғырланған.

Соңғы жылдары ипотекалық кредит беру көлемінің айтарлықтай ұлғаюына қарамастан, оның елдің ЖІӨ-ге[1] қатынасы ЕАЭО-ға қатысушы елдерден айтарлықтай төмен. Ипотекалық кредиттер көлемінің ЖІӨ-ге қатынасы 2021 жылдың тамыз айының қорытындысы бойынша Қазақстанда 3,8%-ды, Ресейде – 9,5%-ды, Беларусьте – 6,7%-ды, Арменияда – 6,7%-ды құрады.

Мемлекеттік тұрғын үй бағдарламаларының ықпалымен ипотекалық қарыздар бойынша орташа алынған сыйақы мөлшерлемесі қарыз алушылар үшін тартымды болып, Ұлттық Банктің базалық мөлшерлемесінен төмен деңгейде сақталып отыр. Ипотекалық кредиттер бойынша орташа алынған мөлшерлеме 2021 жылғы тамызда 7,9% (2020 жылғы желтоқсанда – 7,5%) болды.

Шығыс Қазақстан облысында «Нұрлы жер» мемлекеттік бағдарламасы аясында 2017-2020 жылдары барлық қаржыландыру көздері есебінен 1,7 млн м2 тұрғын үй немесе 17 мың пәтер пайдалануға берілді. Мемлекеттік инвестициялар есебінен 91 көп пәтерлі үй пайдалануға берілді және 30 мыңнан астам тұрғын (7,6 мың пәтер) жаңа тұрғын үймен қамтамасыз етілді.

2021 жылдың қорытындысы бойынша қаржыландырудың барлық көздері есебінен 602,8 мың м² тұрғын үй немесе 4,7 мыңнан астам пәтер пайдалануға берілді, 2020 жылға қарағанда көлем 116%-ға өсті (республика бойынша тұрғын үйді пайдалануға беру көрсеткіштің орташа өсуі — 111,4%).

«7-20-25» бағдарламасын іске асыру басталғаннан бері облыс бойынша Екінші деңгейдегі банктер 34,3 млрд теңге сомаға ипотекалық тұрғын үй қарыздарын алуға 3 451 өтінім қабылдады, оның ішінде 23,2 млрд теңгеге 2 329 өтінім мақұлданды.

2019 жылдан бастап бағдарлама аясында республикалық бюджет қаражаты есебінен облыстың қалалары мен аудандарында көп балалы аз қамтылған отбасылар үшін 434 пәтер салынды және сатып алынды (сатып алу құқығынсыз). Бағдарлама бойынша көп балалы отбасылар жалдамалы тұрғын үймен қамтамасыз етіліп қана қоймай, «Бақытты отбасы» бағдарламасына 10% бастапқы жарнасымен, жылдық 2% жеңілдік мөлшерлемесімен несиелік тұрғын үй сатып ала алады.

Осылайша, бағдарлама бойынша 2020-2021 жылдары «Отбасы банк» АҚ арқылы 6 млрд теңгеге 602 қарыз берілді. 2021 жылы көп балалы отбасыларға, толық емес отбасыларға және мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасыларға 205 млн теңгеге 205 тұрғын үй сертификаты берілді.

Биыл 502,9 мың м² (5 470 пәтер) арналған 74 кредиттік үй салу жоспарланған.

Одан бөлек, 2020 жылдан бастап «Бірқабатты Шығыс» жобасы іске асырылуда, оның аясында ЖАО-да кезекте тұрғандар үшін кейіннен сатып алынатын жеке инвестициялар есебінен бір қабатты үйлердің құрылысы жүзеге асырылып жатыр. 2020-2021 жылдары аталған жоба аясында 679 көпбалалы отбасы баспаналы болды.

Биыл 502,9 мың м² (5 470 пәтер) 74 кредиттік үй салу жоспарлануда, оның ішінде жыл қорытындысы бойынша 200,0 мың м², 2 393 пәтерлік 36 үй пайдалануға беріледі.

Жеңілдікті ипотека бағдарламалары ауқымының кеңеюі, ипотекалық кредит беру талаптарының жеңілдетілуі және жылжымайтын тұрғын үй нарығына зейнетақы жинақтарының түсуі аясында ипотекалық қарыздар беру айтарлықтай жеделдеді. Ипотекалық портфельдің айтарлықтай ұлғаюына қарамастан, қарыз алушылардың борыш жүктемесі және ипотекалық портфельдегі жұмыс істемейтін қарыздардың үлесі төмен деңгейде қалып отыр.

Банк өзіне мынадай стратегиялық міндеттерді қояды:

- ТҚЖ жүйесіне қатысушылардың үлесін экономикалық белсенді халыққа 20%-ға дейін арттыру,
- Ипотекалық кредит беру нарығындағы үлесті 36%-ға дейін арттыру,
- Озат технологияларды енгізу және банк қызметін автоматтандыру арқылы клиенттерге online қызмет көрсету операцияларын 70%-ға көтеру. Бұл әсіресе пандемия жағдайында өте қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақша, Несие, Банктер: оқулық / жалпы ред. М. С. Марамыгина, Е. Н. Прокофьева. - Екатеринбург: Орал баспасы. ун-т, 2019. – 384 б.

2. Ақша. Несие. Банктер: практикалық сабақтарға арналған оқулық/ авт.-құраст. Ю. М. Складорова, И. Ю. Складоров, Т. Г. Гурнович және т.б.; Ставрополь мемлекеттік аграрлық ун-т. - Ставрополь, 2013. – 312 б.

3. Отбасы Банкінің ресми сайты [www.https://hcsbk.kz/ru/](http://www.hcsbk.kz/ru/)

4. Ақша, Несие, Банктер: теория және практика: оқу құралы / құраст. : А.И. Осипова; Дон ГАУ. - Персиановский: Дон ГАУ, 2019. – 130 б.

УДК 37.014

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

¹Игибаева А.К., ²Омарханова А.С.

¹.Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²Академия государственного управления при Президенте РК,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: aiko-53@mail.ru

Образование как феномен культуры, как духовно-нравственный потенциал общества, нации, способно существенно влиять на баланс субъектов управленческой деятельности и оказывать на него разнополярное влияние.

Постоянные изменения экономических, политических, демографических, информационных компонентов системы образования порождают новые требования к системе государственной политики в данной сфере. Образовательные услуги, как и другие виды услуг, также могут столкнуться с большим спектром рисков. Руководители образовательных учреждений, принимая управленческие решения должны предусмотреть риски и запланировать мероприятия по их недопущению. Все это свидетельствует о необходимости изучения и внедрения риск-менеджмента в систему образования Республики Казахстан.

Изменения, происходящие в системе образования Республики Казахстан в последние десятилетия, показали как положительные, так и негативные тенденции, наличие рисков в системе менеджмента в данной отрасли. Нужно понять и принять тот факт, что современное общество определяется как рискогенное в связи с многообразием протекающих одновременно трансформационных процессов. Это требует введения системы экспертизы и новаций в неэкономических сферах, в частности, в системе образования. Просчеты в оценках социального риска и отсутствие механизмов страхования общества от его последствий ведут не к техногенным катастрофам, а ведут к потерям основ духовно-нравственных ценностей и национальной, культурной идентичности и т.д., что в конечном итоге, может отрицательно повлиять на эффективность социального управления, развития общества в целом.

В целом, в экономической, педагогической литературе очень мало исследований в области анализа и изучения рисков оказания услуг, в частности образовательных. Однако такие риски как: психологические (взаимодействие обучающихся и обучаемых), социальные (равенство, доступ, *инклюзивность*), экономические (окупаемость, доступность) и так далее могут способствовать снижению уровня оказания образовательных услуг. При этом, также важно изучать и причины возникновения рисков, так как зная их природу можно исключить их возникновение или минимизировать их воздействия на процесс обучения [1].

Следует отметить, что изучение рисков в образовании носит междисциплинарный характер. Это связано с тем, что научное понимание категории риска активно разрабатывается в экономической науке, где и сосредоточена большая часть исследований по управлению рисками.

Сегодня мировой финансовый кризис сделал все более нестабильным и непредсказуемым существование человеческого сообщества и усугубил проблемы образования как социального института. Внешние и внутренние вызовы и угрозы связаны с функционированием и развитием образования как целостной системы. Очередной этап реформирования образования в Республики Казахстан имеет цель создания механизма устойчивого развития всей системы образования, а главной задачей отечественной образовательной политики является обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства.

В связи с присоединением Казахстана к Болонской декларации этот процесс приобрел особую актуальность. Для выявления основных рисков, их последствий и механизмов управления нами были проанализированы материалы Национального доклада о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2020 года), подготовленного АО «Информационно-аналитический центр» по заказу Министерства образования и науки Республики Казахстан на основе анализа официальной статистики, сведений центральных и местных исполнительных органов, а также по данным международных сравнительных исследований.

Анализ Глобального индекса социальной мобильности, являющейся показателем высокого уровня качества жизни современного поколения по сравнению с предыдущим, свидетельствует, что Казахстан сумел занять 38-е место, опередив такие страны, как Россия (39-е место) и Китай (45-е место). Однако, наихудший результат был продемонстрирован по субфактору «Качество профессионального образования» (46,8 баллов и 61-е место) [2].

Именно данный фактор является одним из главных показателей устойчивого развития системы образования. Поэтому выявление факторов риска должно предусматривать установление источников рисков, его возможные последствия и принятия определенных механизмов и мер управления.

В последние годы внимание к проблеме рисков в образовании нашло свое отражение и в официальных документах. В Государственной программе РК

«Развитие образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы определены некоторые группы рисков, которые могут оказывать воздействие на успешность реализации программы[3]. Риски, а также их последствия и меры управления ими приведены в таблице 1.

Таблица 1. Внешние и внутренние риски системы высшего образования Республики Казахстан

Наименование риска	Возможные последствия	Механизмы и меры управления
Внешние риски		
Мировой экономический и политический кризис	Снижение затрат на систему ВО	Оказание всемерной поддержки и активное участие в совершенствовании высшего образования на национальном и международном уровне. Инвестиционная поддержка образования и науки со стороны международных организаций и работодателей
Различия в международной и казахстанской системах высшего образования	Недостаточный уровень имплементации или инициатив	Более тщательный анализ международного опыта в системе ВО, организация и проведение пилотных проектов, программ с участием зарубежных вузов. Учет национальных особенностей в системе образования
Конкуренция зарубежных вузов	Отток талантливой молодежи из Казахстана	Расширение совместных образовательных программ, открытие филиалов ведущих зарубежных вузов в РК
Отсутствие системности в вопросах реализации принципов Болонского процесса (БП)	Неполное соответствие параметрам Болонского процесса; непризнание казахстанских дипломов о высшем образовании в странах ЕС	Координация методологического обеспечения реализации параметров БП
Внутренние риски		
Классические управленческие проблемы реализации принципов в условиях образовательной инновации	Проблемы с упорядочением бизнес-процессов, измерения и развития эффективности организации, процедур и подразделений	Опыт и навыки руководства внедрением инновационного менеджмента, проведение редизайна организационно-административной среды и системы принятия решений

Недостаточная нормативно-правовая и научно-методическая база системы ВО	Противоречия в оценке качества образования, методических подходов в оценке результатов ВО	Своевременное внесение дополнений, изменений в нормативно-правовые документы о ВО
Слабая материально-техническая база вузов РК и информационное обеспечение качества учебного процесса	Снижение качества ВО	Применение и совершенствование информационных ресурсов, технологий. Цифровизация образовательного процесса
Избыточное количество многопрофильных вузов	Несоответствие потребностям регионального развития; диспропорция в подготовке кадров для экономики РК, дисбаланс трудовых ресурсов	Оптимизация и профессионализация вузов. Финансирование высшего образования из средств местного бюджета
Пассивность стейкхолдеров (участников ОП) в обеспечении качества высшего образования, неготовность профессионального сообщества к участию в образовательном процессе и сертификации специалистов. Слабая связь науки, образования и производства	Несовершенство системы контроля качества, отсутствие у выпускников вузов практикоориентированных компетенций	Развитие государственно-частного партнерства (ГЧП); введение системы прогнозирования будущих запросов потребителей образовательных услуг; расширение сети дуального обучения
Низкий показатель ресурсного обеспечения вузов научно-педагогическими кадрами, недостаточность условий для активной научной деятельности членов академического сообщества.	Отсутствие современных инновационных технологий, разработок для внедрения и развития в экономику РК, слабое оснащение вузов научными лабораториями.	Мотивация труда научно-педагогических работников в системе высшего образования РК; создание социальных преференций для ППС; открытие современных научных лабораторий

Большую группу рисков составляют- методологические:

- риск неготовности педагогов к квалифицированному отбору новых методик и технологий;
- риск внедрения в педагогическую практику научно и методически непроверенных методик и технологий;

- риск несистемного и неэффективного использования технологий индивидуально-ориентированного обучения;
- риск несистемного и неэффективного использования информационных технологий (ИТ) и электронных средств обучения в образовательном процессе.

Как видно, данные риски вынуждают систему высшего образования более гибко реагировать на вызовы времени, в том числе учитывать риски в процессе принятия решений, особенно в связи с модернизацией и реформированием отечественного образования. Программа развития образования в РК на 2020-2025 гг.- это очередной этап его реформирования, цель которого состоит в создании механизма его устойчивого развития. Главной задачей отечественной образовательной политики является обеспечение современного качества образования на основе сохранения его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства, в конечном итоге – формирование нового качества экономики и общества. Необходимо учитывать, что определение качества образования носит многогранный подход, в котором затрагиваются как внутренние, так и внешние цели.

Для достижения поставленных в рамках Государственной программы образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы задач необходимо дальнейшее осуществление системных мер по институциональному и содержательному обновлению высшего образования, а также по кардинальному повышению конкурентоспособности казахстанских образовательных услуг, достижению высокой квалификации ученых и преподавателей, поиска и использования положительного международного опыта инновационного менеджмента в системе высшего образования.

Таким образом, перед государственной политикой в системе высшего образования стоит задача постоянного и качественного анализа всех видов рисков образовательной деятельности, это обусловлено повышением требований к уровню менеджмента в учреждениях, оказания услуг. Руководители должны быстро и четко реагировать на требования общества, постоянно искать новые способы повышения экономической эффективности деятельности, повышения мотивации у преподавательского состава.

Список литературы

1. Анохина Е.М. и др. Системные риски управления при реализации государственной политики в области образования и науки: анализ проблемной ситуации, риски и их идентификация //Управленческое консультирование. – 2016. – №. 10 (94). – С. 8-26.
2. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2020 года). - Нур-Султан: Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр», 2021. - 310 стр].

3. Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988.

УДК 347.61/.64 (574)

СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЕМЬИ КАК ЯЧЕЙКИ ОБЩЕСТВА

Карандашева А.А., Дүйсембаева С.Д.
Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
samal_30.08@mail.ru

Семья во все времена и у всех народов играла важнейшую роль в становлении гражданского общества и государства, поэтому правовое регулирование семейных отношений является приоритетом в реализации функций государства, закреплённых во многих нормативно-правовых актах как международного значения, так и национального.

Эволюция семьи свидетельствует о длительном пути ее развития, приобретения различных форм ее существования, но природа взаимоотношений между мужчиной и женщиной нацелена на продолжение рода человеческого воспроизводство себе подобных полноценных членов гражданского общества.

Вопросы становления и развития семьи как социальной ячейки общества всегда были в поле внимания учёных, которые прослеживали эволюцию возникновения семейных отношений от эпохи дикости до настоящего времени. Эволюция семьи свидетельствует о длительном пути ее развития, приобретения различных форм ее существования. Но природа взаимоотношений между мужчиной и женщиной нацелена на продолжение рода человеческого воспроизводство себе подобных полноценных членов гражданского общества.

Многие учёные мира, начиная с Аристотеля и Платона, исследовали эволюцию семейных отношений. Такой, например, известный американский учёный как Морган в истории создания семьи определил пять ее стадий:

- первая стадия семьи характеризуется наличием связи внутри племени и запретом связей между родителями и детьми,
- для второй стадии характерны связи группового брака, когда и разрешение внеродовых связей,
- третья стадия предполагала наличие парных союзов, четвёртая была патриархальная семья,
- пятая сегодняшняя моногамная семья

Историки в эволюции семьи выделяют три эпохи формирования семьи, первая эпоха характерна для стадного беспорядочного союза эпоха, которая называется дикостью. Вторая эпоха, называемая варварством и третья эпоха цивилизации.

Постепенное развитие семьи вносило определённые коррективы между связями мужчины и женщины, так как беспорядочные связи и кровосмешение рождали неполноценных членов общества, на которые уже в более поздние времена патриархальной семьи последовали определённые запреты. В результате сформировалось стойкое убеждение и объективная необходимость введения общественных санкций, обращённых на запрет беспорядочных половых отношений. Появление родовой общины и наличие группового брака повергли угрозу для выживания, так как росло число неполноценных детей как результат кровного родства отца и матери, автономного бытия каждого рода, ограничения социального общения связей с другими общинами.

Для ликвидации этих отрицательных явлений фактов появилась так называемая экзогамия, т.е. запрет на половые связи внутри общины. Групповой брак стал союзом двух родов, но не обеспечил формирование семьи: дети стали принадлежать всему роду, а не отдельным членам общины.

В результате социального расслоения общества групповой брак модифицировался и приобрёл форму полигамии, т.е. многобрачия, т.е. наличие у одного лица несколько лиц другого пола. История знает две формы полигамии: когда у одного мужчины было несколько жён - это период патриархата, а когда у одной женщины несколько мужчин - период матриархата [1, с. 115].

Моногамия также была в двух формах: пожизненная, которая допускала развод и временная. Неполные семьи, когда у ребёнка был один только отец, но не было матери или наоборот, была только мать, но не было отца, были очень редкие.

Наличие парного брака положило начало формирования семьи в том виде, которая она имеет в настоящее время, когда на отца и мать была возложена основная обязанность парной семьи воспитание и содержание детей, родившихся от этого брака. В результате этой эволюции возник такой социально-хозяйственный союз мужчины и женщины, ведущих общее хозяйство и занимающиеся воспитанием детей, половые связи отходят на второй план, а на первый выдвигается задача совместного сосуществования, ведение общего хозяйства и воспитание детей.

Со временем изменился и сам характер брака, так как моногамия оказала существенное влияние на устойчивость семьи, на возникновение чувства долга родителей перед детьми, на наличие любви между супругами, недаром, в семейном праве признавался, и сейчас признаются более значимые в предмете правового регулирования личные неимущественные отношения в семье, нежели имущественные играющие второстепенное значение в семейных отношениях.

Вопросы семьи как социального института стали предметом исследования в XIX веке. Стимулом в данном назначении сыграла Великая Французская Революция, которая провозгласила наличие частной собственности как основы экономического развития общества.

Такие нормативные акты как Кодекс Наполеона и Декларация прав человека и гражданина, урегулировали необходимость сосредоточение

имущества у одного человека – мужа семейства, провозгласив его незыблемым правом господства над общим имуществом.

Исторический экскурс становления и развития казахстанских семей восходит к далёкой тюркской цивилизации, когда нормы обычного права казахов регулировали отношения в семье, заключение брака, выплату калыма, наследственные дела. Вплоть до присоединения Казахстана к Российской империи в традиционном казахском обществе господствовали обычные правовые нормы, которые регулировали отношения в семье, роду, отношения между родами.

Все эти нормы были в значительной степени реформированы в связи с внедрением в обычное право имперского российского законодательства, появились ереже - нормативные акты, издаваемые биями на съездах и регулирующие общественные отношения на стыке обычных норм казахского права и русского права [2, с. 59].

В конце XVIII века произошло полное присоединение Казахстана к Российской империи и на просторах Великой Степи установилось законодательство, регулирующее по новому брачно-семейные отношения.

Следует сказать, что это законодательство было для своего времени прогрессивным, поскольку проводимая кодификация российского законодательства была основана на французском и германском законодательстве. К тому времени были приняты в Германии Германское гражданское уложение, а во Франции в 1804 году Кодекс Наполеона, взявшие за основу методы правового регулирования общественных отношений, таких как в Кодексе Юстиниана - в последние века существования Римской империи.

В основе этих методов было положено два принципа: деление норм права на отрасли и институты по однородности общественных регулируемых отношений и верховенство закона - нормативно-правового акта, регулирующего эти отношения. Эти два принципа положили начало романо-германской правовой системе права, т.е. схеме построения и иерархии нормативных актов.

С тех времен, казахское обычное право, регулирующее внутриобщинные семейные отношения, осталось в сознании казахского народа как обычные правовые нормы, используемые на бытовом уровне. В 1835 году в Российской империи был принят Свод законов, коорый кодифицировал многие нормативные акты со времен Ивана Грозного 14 века и внес новые категории частного права.

В дореволюционный период в области семейного права и гражданских правоотношений работала целая плеяда русских ученых, давших законодательству конкретные определения категорий семейного права: Г.Ф. Шершеневич, И.А. Покровский, В.И. Серебровский, С.А. Муромцев, К.П. Победоносцев, Л.И. Пертажицкий.

Поэтому исторически Казахстан, будучи в составе Российской империи получил опыт формирования брачно-семейного законодательства. Вопросы брачно-семейных отношений в Казахстане имеют огромное значение, отражая

происходящие реформы в политической, социальной, экономической жизни общества.

Трудный путь легитимации взглядов на брак и отношения, которые вытекают из заключения брака, например, вопросы воспитания и содержания несовершеннолетних детей, проблемы наследственного права свидетельствует о приобретении светского характера семейных отношений, хотя многие годы господствовало признание роли религиозного брака. Ведь достаточно вспомнить о том, что признание религиозного брака было отменено только в 1944 году.

На протяжении трёх веков постепенно устанавливались нормы светского права брачных отношений, но, невзирая на престиж религиозного права, понемногу брачно-семейные отношения стали регулироваться светским законодательством.

Нормы семейного права реализовывались церковью для русских и мечетью для казахов. В ходе формирования общества церкви и мечети, которые имели существенное политическое и идейно-религиозное воздействие на общественную жизнь Казахстана, религиозная власть утрачивала своё значение.

В XIX веке государство путём создания светского законодательства в окончательном виде узаконила светские способы регулирования брачно-семейных отношений, которые ранее регулировались религиозными нормами и такие вопросы семейного права как: институты: институт брака, опеки, вдовства, имущественная самостоятельность супруги.

Достаточно вспомнить, что под руководством великого Абая на Чарском съезде в 1885 году был отменен институт аменгерства, царивший долгое время в казахском обычном праве.

Эти и иные государственные меры порождали напряжённые ситуации между государством и общинами, привыкшими жить по обычным нормам. Поэтому долгое время происходило вживание в быт казахов российского имперского законодательства по той причине, что семейные отношения среди прочих, являлись более консервативными и долго не соответствовали требованиям официального законодательства, распространённого на казахское традиционное общество [3, с. 113].

В результате право формировалось под воздействием проводимых разного рода реформ экономических, политических, социальных. В советское время после Октябрьской революции 1917 года семейные правоотношения регулировались в значительной мере как гражданско-правовые, так как такой отрасли как семейное право не существовало, брачно-семейные нормы входили составной частью в Гражданский Кодекс КазССР.

В 1917 году был принят декрет «О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния» и декрет «О расторжении брака». В числе первых законодательных актов советской власти в сентябре 1918 года был принят Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве, которым детально регламентировался вопрос, связанный с регистрацией брака и расторжением брака, назначением опеки в случае лишения

родительских прав.

В 1936 году был принят Закон, который определял порядок регистрации рождения и смерти, в 1940 году был принят закон, регулирующий порядок изменения имени, фамилии, в 1943 году появился Указ ВЦИК о порядке регистрации усыновления. В 90-х годах XX столетия произошли кардинальные перемены, как в политической, так и экономической жизни, распад Союза ССР дал возможность каждому бывшим советским республикам самостоятельно реформировать своё законодательство с учётом требований рыночной экономики и возврату к частной собственности. Первым законодательным актом РК в области семейного права стал Закон РК «О браке и семье», который внёс существенные изменения в существующее семейное советское законодательство.

Были введены некоторые несуществующие ранее институты семейного права, которые обеспечивали материальное содержание детей, оставшихся без попечения родителей, т.е. институт приёмной семьи.

Новая Конституция 1995 года провозгласила Казахстан светским социальным государством, политика которого устремлена на организацию условий, которые обеспечивают достойную жизнь человека.

В Казахстане приняты нормативные акты, направленные на охрану жизни и здоровья, на получение образования, на социальную помощь малоимущим семьям, на достойный уровень жизни несовершеннолетних в семье путём жёсткого контроля и надзора за порядком обеспечения несовершеннолетнего путём выплаты алиментов и иных дополнительных расходов потраченных на приобретение профессии и специальности несовершеннолетним.

Государство путём запрета на неравенство супругов, провозгласило брак как свободный союз, мужчины и женщины основанный на любви чувства уважения друг к другу.

Закон РК «О браке и семье» содержал немало норм, которые посвящены увеличению гарантий прав несовершеннолетних. В нем имелись важнейшие гарантии прав несовершеннолетних в семье согласно указаниям Конвенции ООН о правах ребёнка. Так, отдельной главой в указанном законе были определены права несовершеннолетних в семье, указаны основные права несовершеннолетних.

Впервые была введена статья о возможности обращения в суд несовершеннолетнего, достигшего 14 лет по вопросам его воспитания и материального содержания в семье обоими родителями.

Также была предусмотрена статья, о получении мнения ребёнка, достигшего 10 лет, с кем он будет проживать в случае развода родителей, в вопросе о восстановлении в родительских правах родителей, которые были лишены родительских прав, в вопросах усыновления и передачи ребёнка, который остался без попечения родителей в приёмную семью.

Ребёнку было дано право на выражение своего мнения по поводу выбора рода занятий, участие в кружках, в спорте.

По Закону РУК «О браке, (супружестве) и семье» большим достижением

относительно несовершеннолетних детей стал вопрос о передачи казахстанских детей на усыновление иностранными гражданами, которые находятся и в настоящее время под контролем государства и соответствующих контролирующих государственных и общественных органов. Государственная политика в области прав несовершеннолетних основана на фундаментальных основах, на тех функциях государства, которые являются основополагающими принципами укрепления семьи и воспитания несовершеннолетних в семье, определение его правового статуса в определении его правосубъектности в семейных правоотношениях [4].

Одним из фундаментальных принципов государственной политики в области семьи является принцип реалистичности и эффективности принятия тех правовых норм, которые обеспечивают стабильность семейных правоотношений

Реальным содержанием данного принципа является хорошо придуманная схема помощи малообеспеченным семьям, введение льгот для осуществления образования, получение медицинских услуг, представление мест в детских садах и оздоровительных учреждениях для летнего отдыха детей.

Вместе с тем, необходимо создать систему просветительской работы, которая бы способствовала семье создать условия для достойного существования семьи, получения образования детьми и воспитание несовершеннолетнего достойным членом общества.

Вторым принципом государственной политики в области семьи является принцип - дифференцированного подхода к разным категориям семьи, к различным видам семейных отношений.

В настоящее время дифференциация семей по уровню их дохода, имущественного состояния незначительна, наблюдаются общие критерии подхода к обеспечению семей, не имеющих достаточного уровня прожиточного минимума. Дифференциация семей позволила бы определить адресную поддержку семей с низким уровнем дохода, наличием инвалидов в семье, т.е. всех тех факторов, которые влияют на уровень жизни в семье, получение дохода.

Семейное право как отрасль права сравнительно молодая, поскольку в советском законодательстве не было такой отрасли, также нет ее и в некоторых национальных законодательствах, в результате включения ее в нормы гражданского права. В современный период становления и развития национального законодательства Казахстана семейное право выделено в самостоятельные нормы, образующие автономную отрасль права

Между тем, нормы семейного права регулируют семейные правоотношения, которые представляют собой совокупность однородных правоотношений возникающих в связи с образованием и функционированием семьи. Семейные правоотношения хоть и возникают в связи с заключением брака, следовательно, возникновение семьи имеют многообразные направления, которые имеют специфический характер. Это отношения, которые возникают по поводу заключения и расторжения брака, относительно имущественных и личных неимущественных отношений супругов и различного содержания режимов общего имущества супругов [5, с. 17].

Большую часть семейных правоотношений занимают отношения, которые урегулированы нормами семейного права. Это отношения по поводу воспитания и содержания несовершеннолетних детей и его правового статуса, право на получение материального содержания в виде выплаты алиментов, установление опеки и попечительства над несовершеннолетними, и передачи их на воспитание в другие семьи и в детские дома.

Общественные отношения, регулируемые семейным правом, весьма многообразны и крайне неоднородны. Например, отношения супружества весьма специфичны по сравнению с отношениями по опеке и попечительству, так же как и по сравнению с иными общественными отношениями в сфере брака и семьи.

Список литературы

1. Косарев А.И. Римское право: учебник / - М.: Юрид. лит., 1986г. – 290 с.
2. Материалы по истории государства и права Казахстана. – Алматы: Атамұра, Казахстан, 1994. – С.59.
3. Абайдельдинов А.Б. Политико-правовая история Республики Казахстан.– Алматы, 1999. – 295 с.
4. О браке (супружестве) и семье: Закон Республики от 28 декабря 2011 года
5. Калиакперова Е.Н. Правовое регулирование защиты прав ребенка в Республики Казахстан // КазГЮиУ. - 2015. - №.2. - С.17-19.

ӘОЖ 658.86/87

РЕСЕЙЛИНГ – БИЗНЕС ТҮРІ РЕТІНДЕ

Кеңесбеков Ж.А.

Ғылыми жетекші: Байғужина А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: z.kenesbekov@mail.ru

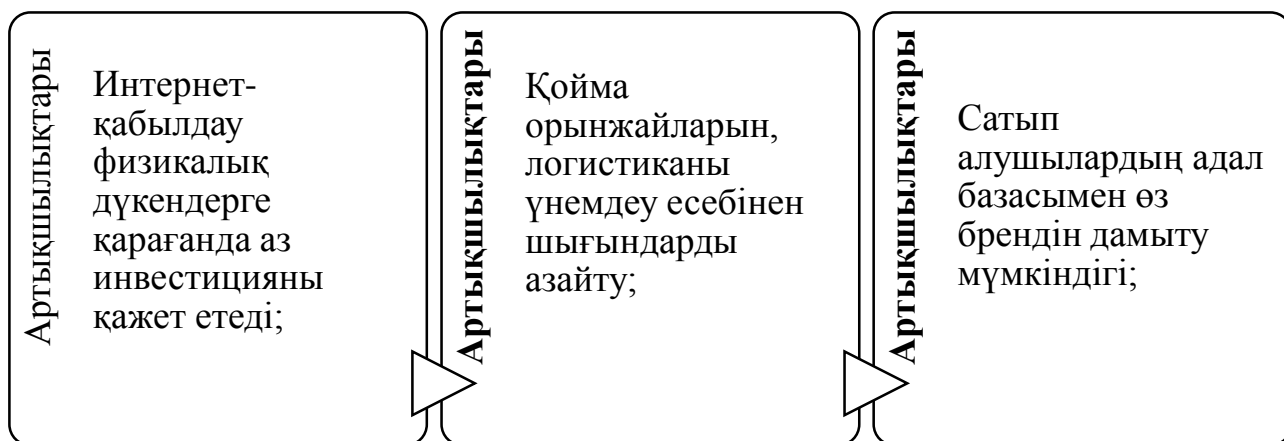
Реселлер-делдалмен айналысатын адам. Қайта сату құқығы-бұл ақпараттық өнімнің авторы берген және оның иесіне сатудан түскен барлық кірісті сақтай отырып, осы өнімді шексіз мөлшерде өз бетінше сатуға мүмкіндік беретін арнайы түрдегі лицензия. Басқаша айтқанда, егер сізде осы лицензия болса, онда сіз басқа біреудің тауарларын өз құныңыз бойынша еш қиындықсыз сата аласыз [1].

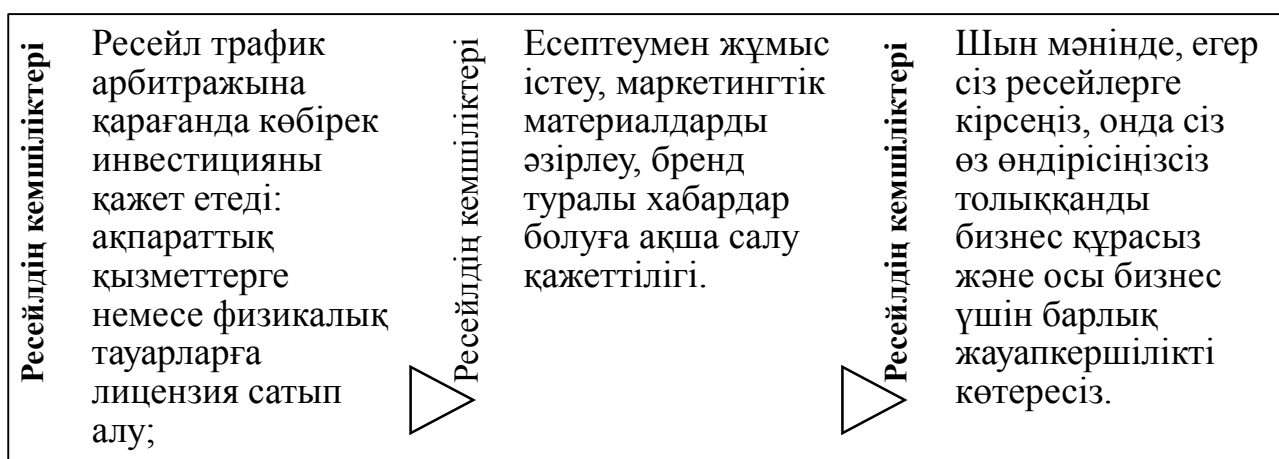
Ресейл сөзі көптеген неологизмдер сияқты ағылшын тілінен келді. «Resale» сөзбе-сөз аударғанда «сату» немесе «қайта сату» дегенді білдіреді. Бұл аударма іс-әрекеттің мәні мен мағынасын толығымен жеткізеді. Бүгінгі таңда ресейл заттарды қайта сатуды, іс жүзінде қайталама нарықты білдіреді [2].

Әрине, егер бәрі қарапайым болса, бүкіл оқиға тек second-hand shopпен шектелетін еді. Алайда, қазіргі заманғы ресейл-бұл маркетингтік ойынның бір бөлігі. Көбінесе бұл нарыққа еш жерден сатып алуға болмайтын заттар түседі, бірақ сіз оларды сатып алғыңыз келеді, өйткені олар эксклюзивті. Мұнда қайта сату нарығының кәсіби ойыншылары кіреді. Мұнда табыстың басқа деңгейі басталады. Resale форматының пайдалылығы тақырыбында нақты сандарды, мысалдар мен ғылыми фактілерді келтіре отырып, ұзақ уақыт талқылауға болады. Бірақ біз аталған мақалада resale нысанындағы сауда туралы ойларды қорытындылаймыз. Сайып келгенде, мұның бәрі саналы тұтыну мәдениетіне және оның ғаламшардағы экологиялық жағдайға әсеріне байланысты. Біз заттарды бақылаусыз тастауды тоқтатамыз, бұл өте маңызды дамымаған қоқыс бөлу мәдениеті жағдайында қазір заттарымыздың өмірін ұзартамыз және ұзақ мерзімді перспективада бұл тәжірибе өз нәтижесін береді.

Ресейл-бұл жарнамалық агенттікке немесе трафик арбитражына қарағанда қауіпті бизнес, сондықтан жұмысқа кіріспес бұрын барлық ықтимал тәуекелдерді қабылдауға дайын болу керек. Ең алдымен, толыққанды жарнама науқанын өткізуге және алғашқы сатып алушыларды тартуға бастапқы инвестициялар қажет. Трафикке қол жеткізген арбитраждар кірісті ұлғайту үшін ресейлермен айналыса алады. Жеке ақпараттық өнімдерді құруға және сатуға ниет білдірушілер ақпараттық өнімдерді сату дағдыларын дамытуға көмектеседі. Басқа адамдардың ақпараттық өнімдерін сатып алу және сату бұл бизнесті алғашқы ақпараттық өнімді жасамас бұрын бастауға және сату сызбасын түзетуге көмектеседі [3].

Ресейл көбінесе брендтің дамуымен байланысты, сондықтан бұл бизнес нарықтағы көрнекті тұлға болғысы келетін және сату нарықтарындағы ықпалы мен танымалдылығын арттырғысы келетін барлық кәсіпкерлерге сәйкес келеді. Оның ішінде, өз өндірісін одан әрі жолға қойғысы келетін бизнесмендер болашақ өндіріс үшін өзіндік өткізу нүктелерін құру үшін ресейлерден бастай алады. Сондай-ақ, ресейл қолда бар ассортиментті кеңейтуге, қосымша сату мүмкіндігін жасауға немесе сатып алушыларға негізгі өнімді сатып алуға себеп ретінде бонустық тауарлар мен қызметтерді беруге көмектеседі. Төмендегі суретте ресейлдің артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген:

Сурет 1 – Ресейл артықшылықтары мен кемшіліктері.

Ескерту: сурет әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған

Аталған бизнесті құру тұрғысынан ресейлді қарастырсақ, идеядан пайдаға дейінгі барлық әрекеттер белгілі бір қадамдарға дейін азаяды, олардың әрқайсысы назар аударуды қажет етеді:

- ✓ Қайта сатылатын тауарларды таңдау.
- ✓ Таңдалған тауарларға сұранысты тексеру.
- ✓ Өнімдер сатып алу.
- ✓ Сату сайты немесе сауда алаңын құру.
- ✓ Төлемдерді қабылдауды ұйымдастыру.
- ✓ Сауда алаңдарына трафикті тарту.
- ✓ Пайда табу және талдау.

Тауарларды таңдау. Таңдаудың ерекшелігі бизнес саласына байланысты болады. Ақпараттық өнімдерді қайта сату нарықтағы қол жетімді өнімдерді зерттеуді қажет етеді. Сатып алу үшін курс авторларымен жеке келіссөздер қажет. Жеке тауарлармен сіз ресейл платформаларында тіркелуіңіз керек, өйткені бұл кез-келген өнім вертикалына жеткізушілерді табудың ең жақсы тәсілі. Өндірушілердің өнімдері бар, олардың көпшілігі өз өнімдерін жеткізуге дайын:

AliExpress-Dropshipping сайты құру немесе aliexpress-пен тауарларды тікелей сатып алу оларды сіздің аймағыңыздағы маржамен қайта сатуға және комиссия алуға мүмкіндік береді. Көптеген саудагерлермен жұмысты жеңілдету үшін тауарларды тасымалдау, баға қою процестерін автоматтандыруға мүмкіндік беретін Oberlo қосымшасы бар. АҚШ, Ұлыбритания жеткізушілерінің толық тізімі бар Sprocket веб-қосымшасы, сонымен қатар Жаңа Зеландия, Австралиядан жеткізушілерге қол жеткізуге болады. Ыңғайлы сүзгілердің көмегімен бөлшектеуге болатын 2 миллионнан астам атау ұсынылған Doba алаңы. Сайт тауарлардың ыңғайлы виртуалды қоймасын жасауға мүмкіндік беретіндігімен ерекшеленеді. Жеткізушілерді табуға арналған басқа да көптеген сайттар бар: Salehoo, Wholesale2B, Dropship Direct, Dropshipper, Wholesale Central, MegaGoods [3].

Сұранысты тестілеу. Сұранысты тексеру үшін өнімді сату алаңдарының біріне немесе әлеуметтік желілерге қою жеткілікті. Мысалы, өнімді Авитоға, ВКонтактеге немесе Facebook-ке салуға және әлеуетті сұранысты түсіну үшін осы желілердің ҚР арқылы шағын жарнамалық науқан жүргізуге болады. Бұл жарнамалық крео жасауды және мақсатты орнатуды қажет етеді, бірақ соңында сіз сұраныстың бар екеніне сенімді боласыз. Бұл жағдайда нақты сату қажет емес.

Өнімдер сатып алу. Сұранысты тексергеннен кейін өнімді жеткізушіден тестілеу, жарнамалық материалдар жасау және одан әрі қайта сату үшін сатып алуға болады. Өнімді тексерусіз Ресейлерде жұмыс істеу жиі қайтаруларға, сондай-ақ теріс пікірлерге айналады. Өндіруші жеткізуді жүзеге асырған кезде, мысалы, AliExpress-пен жұмыс істеген кезде, демпингтік схемада өнімдерді сатып алу қажет емес. Бұл жағдайда сіз өндірушіге тапсырыс бересіз, сатып алушылармен барлық байланыс жасайсыз. Wildberries, Amazon, Ozon, Яндекс нарығы қойма қызметтерін ұсынады – олар өздерінің жеткізу қызметтеріне ие. Жеткізу қызметтері тапсырыстан тұтынушыға дейін жеткізудің жалпы уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Жылдам жеткізу-бұл күшті бәсекелестік артықшылық, өйткені арзан тауарларды бірнеше апта күтуге дайын адамдар аз.

Төлем жүйесі немесе сауда алаңы бар сату сайты құру және орнату. Сату сайты немесе толыққанды сауда алаңын құру үшін сізге бағдарламалау маманы болу қажет емес. Сайттарды құруға арналған дайын қозғалтқыштар бар: CS-Cart, WooCommerce бар WordPress, 1С-Битрикс және басқалар. Шаблондар мен оларды өңдеу мүмкіндігінің арқасында кез-келген адам өнім карталары, төлем жүйелері және ерекше дизайны бар толыққанды сайт жасай алады. Көптеген дайын қозғалтқыштар тегін, бірақ барлық функционалдылыққа немесе ерекше шаблондарға қол жеткізу үшін Сізге ақы төлеу керек. Жаңадан бастаушыларға WooCommerce бар WordPress нұсқасы ұсынылады, өйткені желіде сіз кез-келген шеберлік деңгейіне арналған мыңдаған нұсқаулықтарды таба аласыз. Wordpress сізге өнімнің кез-келген түрін сатуға арналған платформаны құруға мүмкіндік береді, спиннерлерден бастап күрделі ақпараттық өнімдер мен оқыту курстарына дейін, мұнда сату тәсілі әр түрлі болады.

Сіз әлеуметтік желілер мен дайын сауда платформаларының көмегімен сауда жасай аласыз: Wildberries, Amazon, Яндекс нарығы, ebay, Ozon. Олар өз сайттарында жеке дүкен құруға мүмкіндік береді. Сіз өзіңіздің веб-сайтыңыз сияқты пайдаланушылардың назарын аудару үшін көптеген трафик көздерін пайдалана аласыз. Сауда алаңдарымен жұмыс істеу кезінде дүкеннің рейтингісін және сізде сатылатын әр өнімнің рейтингін бақылау өте маңызды, өйткені бұл қосымша сатылым алуға мүмкіндік беретін тауарларды іздеуде шығаруға әсер етеді.

Сауда алаңдарына трафикті тарту. Дүкенге трафикті шартты түрде ақысыз көздер арқылы тартуға болады: SEO оңтайландыру, әлеуметтік желілер арқылы органикалық трафик, TikTok, YouTube. Ақылы көздер көбірек инвестицияны қажет етеді, бірақ тезірек сатылым әкеледі: іздеу жүйелеріндегі контекстік

жарнама, әлеуметтік медиа, in-app, pop-up. Блогерлердің жарнамасы туралы ұмытпаңыз.

Пайда табу және нәтижелерді талдау. Трафикті және алғашқы сатылымдарды тартқаннан кейін демалуға болмайды. Бизнес ақша табуға және барлық процестерді үнемі оңтайландыруға бағытталған. Ол үшін жарнамадан конверсияны арттыру, шығындарды азайту, бренд туралы хабардарлықты арттыру, сондай-ақ маржаны арттыру мүмкіндіктерін үнемі іздеу керек. Бұл өнімге арнайы құқықтарды сатып алу, оны ребрендинг, атын өзгерту, қаптаманы өзгерту мүмкіндігі болуы мүмкін.

Ресейл-дамыған құқық жүйесі бар қалыптасқан бизнес:

BRR (Basic Resale Rights) немесе жалпы қайта сату құқығы - өнімге ешқандай өзгеріс енгізуге болмайды. Өнімді сатып алған кезде сатып алушы оны үшінші тұлғаларға қайта сата алмайды.

MRR (Master Resale Rights) немесе кеңейтілген қайта сату құқығы - тауарды сатуға болады, қайта сату құқығы. Қайта сату құқығы өнімге бонус бола алады немесе қосымша сатылуы мүмкін.

PLR (Private Label Rights) немесе жеке бренд құқықтары - Сіз өнімнің мазмұнын, қаптамасын өзгерте аласыз немесе тіпті авторлық құқықты тағайындай аласыз. Қайта сату құқығын автордан бөлек сатып алу керек.

Gar give Away Rights немесе тарату құқығы - мұндай өнімдерге өзгерістер енгізуге және оларды ақшаға сатуға болмайды. Бұл тәсіл ақпараттық бизнесте қолданылады.

RBR ReBranding Rights-оқу курсы немесе кітап сияқты басқа біреудің өніміне жарнаманы енгізу құқығы.

«Қара ресейл» - бұл жалған сату, яғни заңсыз қызмет, көбінесе заңдарды бұзумен байланысты: жалған чектер, келісімшарттар, адастыру.

Қайта сату құқықтары ақпараттық өнімді иесінің авторлық құқығын бұзбай қайта сатумен айналысу үшін қажет. Кейбір инфобизнесмендер өз өнімін сатып алғандардың барлығына қайта сату құқығын ұсынады. Әдетте мұндай ақпарат өнімнің сату сайтында көрсетіледі. Бұл жағдайда бәрі өте қарапайым: өнімді сатып алған әрбір клиент қайта сату құқығын иеленеді.

Бірақ мұндай курстарды сату қауіпті, өйткені көп жағдайда құндылық өнімнің өзі емес, оның қайта сату құқығы болып табылады және мұнда бәсекелестік өте қызу болады. Қайта сату құқығынсыз сатылатын сұранысқа ие және сапалы өнімдерді іздеген дұрыс. Бұл жағдайда сатып алушы автормен тікелей байланысып, оның ақпараттық өнімін қайта сату құқығын алу туралы келісе алады.

Сонымен, сатудағы сәттілік көбінесе сатуға ұсынатын тауарға байланысты. Өнімді таңдауға өте жауапкершілікпен қарау, сапалы және сұранысқа ие өнім тәуекелдерді болдырмауға ғана емес, сонымен қатар табысқа жетуге көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://int-net-partner.ru/zarabotok-v-internete/reselling.html>
2. <https://blog.luxxy.com/2021/01/31/resale-what-is-that/>
3. <https://trafficcarnal.com/post/o-resejl-prostymi-slovami>

МЕНЕДЖЕР ПО ТУРИЗМУ, ЕГО РОЛЬ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ И ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ

Клюева В.Н.

Молдажанов Т.А., преподаватель истории

Социалова Г.К., преподаватель истории и географии

КГКП «Колледж Бизнеса и сервиса», г. Семей, Казахстан

Каждый человек сталкивается с будущей профессией и задачами более глобального и серьезного уровня, в своей статье я показала с чем сталкивается менеджер по туризму и какие могут быть проведены им расчёты.

Каждый студент обязательно попадает на практику. Это его первый шаг к будущей профессии, и каким он будет зависит только от нас. Я считаю, что изучение норм и правил организации труда, правильный подбор текста и выбор мест для организации будущих экскурсии самые актуальные вопросы для будущего профессионала и напрямую зависят от будущего нашей страны, т. к. подсчеты тоже неотъемлемая часть менеджера по туризму.

Новый взгляд, свежие идеи на экскурсии, графики я постаралась представить в своей работе и многое другое. Итак, дорогу осилит идущий. Я смело делаю первый шаг и приглашаю Вас с собой.

Ознакомление с требованиями к работе и рабочему месту, техника безопасности является неотъемлемой частью сферы жизни у менеджера оп туризму.

Цели исследования:

Показать с чем сталкивается менеджер по туризму на протяжении своей подготовки своего обучения к будущей профессии. Какие трудности, возможно могут встретиться, также что для менеджера по туризму входит не только работа за компьютером, но и многие другие отрасли, например, как экскурсовод и тд. Раскрыть интересный замысел работы менеджера по туризму, заставить задуматься слушателей, какой вклад в экономику несет за собой данная профессия.

Сотрудник турфирмы трудится 8 часов в день и в процессе работы использует персональный компьютер для поиска и заказа туров у туроператора, работает с поставщиками туристских услуг.

При работе с персональным компьютером очень важную роль играет соблюдение правильного режима труда и отдыха. В противном случае у персонала отмечаются значительное напряжение зрительного аппарата с появлением жалоб на неудовлетворенность работой, головные боли, раздражительность, нарушение сна, усталость и болезненные ощущения в глазах, в пояснице, в области шеи и руках. Чтобы уменьшить нагрузку на органы зрения со стороны монитора, необходимо применять дисплеи с достаточно большим размером экрана.

Во время работы за компьютером с целью обеспечения работоспособности и сохранения здоровья следует делать регламентированные перерывы. В помещении, предназначенном для работы на компьютере, должно иметься как естественное, так и искусственное освещение.

Так же узнала о классификации инструктажей.

1. - Вводный инструктаж читается всем:

- соискателям, принимаемым на работу;
- командированным на предприятие сотрудникам;
- молодым специалистам, проходящим производственную практику;
- остальным сотрудникам

2. - Первичный инструктаж по охране труда на рабочем месте читается до того, как сотрудник начнёт работать самостоятельно. Его обязан получить каждый.

«3», - На повторном инструктаже говорится ровно то же самое, что и на первичном. Ведь цель – закрепление информации. Делать это важно, как минимум один раз в шесть месяцев.

4. - Внеплановый.

5. - Целевой.

Ознакомилась как пользоваться с огнетушителем и со всеми видами огнетушителя.

Ведь это не мало важно. Изучили проездные документы для туристов, в частности более подробно мной были изучены классы авиабилетов. Так же, узнали необходимую реплику пассажира, когда он подходит к стойке регистрации. Я узнала норму багажа в разных классах самолетов. Мной были изучены три основных класса обслуживания эконом класс, бизнес-класс, первый класс.

Я лучше ознакомилась что находится в авиабилете. Мной, в моей непростой работе, были выполнены задачи «экскурсовода». Я проводила и создавала свои персональные экскурсии, и так же, были подведены подсчеты стоимости данной экскурсии. Что на одного человека приходилось 2.500 тенге, всего людей было 80, и если один раз в месяц будут проводиться подобные экскурсии с небольшими затратами, это хорошо может повлиять как и на развитие финансово определенного места, так и популяризация среди социума.

80 - количество людей

2500 - сумма с человека

12, 6, 2, 0 – месяцы

$2500 * 80 = 200.000$

$200000 * 12 = 2.400.000$ (заработок за год)

$200000 * 6 = 1.200.000$ (заработок за полгода)

$200000 * 2 = 400.000$ (заработок за 2 месяца)

Здесь подсчеты показаны если поездка будет состояться 1 раз в каждый месяц, но данное число поездок, несомненно, может быть увеличенно, так же, как и число пассажиров.

На графике можно увидеть, как растёт финансовый рост благодаря данным поездкам. (Рис.1)

Рис.1

А сейчас я начну о повествовании моей подготовки к экскурсии. Экскурсия, к которой я готовилась была с пункта А(Семей) до пункта В (Жидебай). Началось все с того, что я составила и рпетерировала свой текст г.Семей – урочище Жидебай – г .Семей., а также, мы поделились по местам с нашей подгруппой, кто о чем будет вести экскурсию.

Так же была еще раз повторена техника безопасности во время поездки, чтобы экскурсанты не уходили сами без разрешения куда хотят, не вставали с мест во время поездки, не брали нечего с сакральных мест, нечего не ломали и не портили имущество.

Текст, который я отрабатывала был о:

Перевал Кушикбай Батыра, Монумент «Енлик-Кебек», Урочище «Жидебай» дом-музей Абая Кунанбаева и мемориальный комплекс Абай-Шакарим.

О каждом монументе в той или иной степени была рассказана история этого места, интересные факты, чтобы экскурсантам было интересно и так же была практика если нам будут задавать вопросы. Так же, нами были подготовлены игры во время поездки. Анализ экскурсии непосредственной был проведен после самой поездки.

Так же всеми учащимися, которые проводили экскурсию были предложены новые идеи для дальнейшего улучшения подобных мероприятий.

Например, добавить больше игр чтобы экскурсантам было весело и не скучно всю дорогу, например, Викторина по всей экскурсии, на мой взгляд, была бы интересна многим, все смогли бы принять участие и подтянуть свои знания в данной сфере. Заехать в еще интересные места, которые можно было посетить и сделать фотографии на память, но мы не посетили.

Минусов было не много, они были не критичны. Документы, выдаваемые туристам. Документация. То, с чем сталкивается каждый специалист по туризму на протяжении всей своей жизни. Ваучер – как основа, то, что терять нельзя.

Памятка - хорошая подсказка туристу если у него возникнут проблемы в какой-либо стране. Я сама разрабатывала памятку туристу по стране Япония. Не все так просто, ведь экскурсии проводятся на разные темы и к каждой теме нужен свой индивидуальный подход. При подготовке экскурсии сначала определяются объекты, к которым затем подбираются вспомогательные источники: изобразительные, литературные, вещественные.

К изобразительным источникам относятся планы, чертежи, эскизы проектов, литографии, фотографии, изображения зданий в старинной живописи, портреты авторов проектов.

К литературным — краеведческая литература, учебные пособия по истории архитектуры, специальная литература (монографии, сборники, альбомы), архивные документы и т.д.

К вещественным источникам относятся макеты зданий и сооружений, образцы строительных материалов, инструменты и механизмы, при помощи которых возводились здания.

Я выписала для себя, что, по своему содержанию исторические экскурсии могут подразделяться на следующие подгруппы:

- историко-краеведческие сосредотачиваются на изучении одного или нескольких значительных событий или ознакомлении с определенным периодом развития края.

- археологические знакомят с археологическими памятниками.

- военно-исторические - проводятся по местам боевой славы.

- историко-биографические - по местам жизни и деятельности известных людей. Ко всем видам, нужны разные источники и индивидуальный подход. Далее проходила самая масштабная, работая, это я составляла свою собственную экскурсию на тему «Литературно-историческое наследие города Семей». Сначала я выбирала объекты, далее искала на них информацию, как в интернете, так и спрашивала у людей, которые более опытны в жизни и знают больше о моих местах. Составляла индивидуальный текст экскурсии, маршрут и паспорта к объектам. Как я говорила ранее, для каждой экскурсии свои приемы и жесты. Я вспоминала что мы проходили и что было бы грамотнее использовать в свою экскурсию.

Последняя моя экскурсия была по нашему колледжу. Мне попался стенд победителей и призеров «World Skills». Брала я информацию у победителя, ведь главным ключом в моем рассказе было то, как проходила сама подготовка и этот масштабный конкурс. Конечно, после экскурсии был проведен анализ. Я выявила, что я была более раскрепощенной чем на первой экскурсии Семей - урочище Жидебай.

Подведем итоги:

Благодаря экскурсоведению я научилась как правильно вести экскурсию, так как в рамках учебной практики мы посещали Музей Невзоровых, я своими глазами увидела, как должен вести себя профессиональный гид. Изученные мной ранее методические приемы и жесты, которые используются обычно гидами в экскурсии, я увидела на экскурсоводе и смогла закрепить полученную мной ранее информацию. Так же, в рамках обучения мы проводили 2 экскурсии

самостоятельно в урочище Жидебай и Обзорная экскурсия по колледжу Бизнеса и Сервиса посвященная к 75-летию. Все эти экскурсии проводились студентам и преподавателям. Взять пример, как я проводила первую экскурсию в Жидебае и последнюю по нашему колледжу, заметен явный прогресс. Я научилась общаться с людьми. В Жидебае я была более сжата и постоянно боялась забыть слова, я не знала какие можно использовать методические приемы и жесты для более интересного и насыщенного рассказа экскурсии экскурсантам. Когда же я проводила экскурсию по колледжу возле стенда World Skills, моя речь была более свободной, и я была более открытой и не боялась забыть слова, т. к. была уверена в себе и в своем деле. Я знала, как сохранить внимание экскурсантов, какие использовать методические приемы и жесты. В конце своего обучения мне стали проще даваться расчёты и анализ данных расчётов и затрат. Создание графиков для работы тоже не мало важная часть офисных червей.

Так же в курсе учебной практики мы разрабатывали свою личную экскурсию. Моя тема была «Литературно-историческое наследие города Семей». Я проделала колоссальный труд, когда разрабатывала её. Я научилась делать паспорта для объектов, разрабатывать маршруты экскурсий, научилась составлять индивидуальный и контрольный текст, а также, собрала «портфель экскурсовода», узнала, что в него входит. Данный опыт в экскурсиях поможет нам в будущем стать профессиональным экскурсоводом и четко знать представления о своей профессии.

Список литературы:

1. Баранов, А.С. Информационно-экскурсионная деятельность на предприятиях туризма : учебник / А.С. Баранов, И.А. Бисько ; под ред. Е.И. Богданова. – Москва : ИНФРА-М, 2021. – 383 с.
2. Бугорский, В. П. Организация туристской индустрии. Правовые основы : учебное пособие для среднего профессионального образования / В. П. Бугорский. – Москва : Издательство Юрайт, 2021. – 165 с.
3. Истомина, Э. Г. Внутренний туризм и туристские ресурсы. Э. Истомина

ӘОЖ 339.1

МЕРЧЕНДАЙЗИНГТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРНЫ МЕН ДАМУЫ

Крыкбаева М.А.

Ғылыми жетекші: Байғужинова А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов Университеті, Өскемен қ., Қазақстан
madina_aidarkyzy02@mail.ru

Мерчендайзинг (ағыл. merchandising - өткізу өнері) - дүкендегі өнімді сату үрдісін анықтайтын маркетинг бөлімі. Жалпы мерчендайзинг атқаратын қызметіне келесі жұмыс түрлерін жатқызуға болады:

- бөлшек сауда, сауда-саттық дүкендерінде сатылатын тауар жиынтығымен қамтамасыз ету;

- тауарларды орналастыру әдістері;
- тауарларды жарнамалық материалдармен қамтамасыз ету;
- бағаларды анықтау;
- тауарларды сату көлемін ұлғайту мақсатында тауарларды сөрелерде дұрыс орналастыру тәсілі;

- нарықта тауарлар мен жаңа тауар маркаларының сату қарқынын өсіру [1].

Ең алғаш рет мерчендайзинг пайда болған жер-супермаркеттер. Тұтынушылардың қандай тауар, қандай брендтерді алатынын жүйелі түрде бақылаған соң, ең өтімді тауарларды неғұрлым тұтынушы көзінен алысқа қойған болатын, соның нәтижесінде қажет тауарды іздеу кезінде басқада тауар түрлері көзге түсіп, сатылым біраз көбейді. Өзінің эволюциясының нәтижесінде мерчендайзинг, сонымен қатар, бәсекелестік артықшылықтар беретін құралға айналды.

Алғашында мерчендайзингпен сауда үйінің қызметкерлері айналысты, кейіннен бұл жұмыспен тауарды тікелей шығаратын кәсіпорындар айналысу керек деп есептеліп, соның нәтижесінде Ұлыбританияда мерчендайзерлік қызмет көрсететін компаниялар пайда бола бастап, олар мерчендайзерлер деген атау алды [2].

Кесте 1 - Мерчендайзингтің негізгі мақсаттары

Сату көлемінің артуы	Егер белгілі бір брендтің өнімі акция бойынша сатылса және сөреде жақсы орын алса, бұл тұтынушыларға осы өнімнің пайдасына сатып алу туралы тезірек шешім қабылдауға көмектеседі.
Белгілі бір брендке немесе өнімге адалдықты арттыру	Егер белгілі бір өнім жарнамадан босатылса және бәсекелес тауарларға қарағанда арзан болса, онда тұтынушы оны таңдауы мүмкін. Егер ол осы өнімді бірнеше рет сатып алса, онда болашақта ол сол өнімді сатып алуды жалғастырады, өйткені ол өнім оған тиімді.
Кездейсоқ сатып алуға ынталандыру	Көп жағдайда адам тауарды сөреде тандайды. Бұл дегеніміз, егер барбекю етінің жанында тұздық болса, тіпті егер бұл бастапқыда оның жоспарына кірмесе де сатып алушы екі өнімді де бірден сатып алуы мүмкін.
Сауда алаңында белгілі бір брендті немесе өнімді жылжыту	Ол үшін қосымша сату нүктелері пайдаланылады.
<i>Ескерту: әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған.</i>	

Қазақстанға мерчендайзинг ақырғы 20 жылдың ағымында келгеннің өзінде де, жақсы қарқынмен дамып бастағаны үш, төрт жылдың шамасын құрайды. Қазіргі кезде бұл саланың жақсы дамуы ақпараттық технологиялардың

дәрежесімен, нарықтың кең ауқымда жұмыс жасауымен, бәсекелестіктің жақсы дамуының арқасында әр түрлі жолдар іздеуімен және елімізге жаңа шетелдік компаниялардың келуімен бастау алды.

Қазақстандағы қазір атап айтып көрсетуге болатын мерчендайзерлік компанияға «Рамстор»-ды жатқызуға болады. Бұл Migros Ticaret A. Ş компаниясына тиесілі халықаралық супермаркеттер мен сауда кешендерінің желісі. Түркияда Anadolu Endustri Holding бірлескен инвестициялар және Англиядағы серіктестер арқасында Түркияда құрылған. Бұл жүйеде 2200ге жуық супермаркеттер мен 30 сауда орталықтары бар. Осы жүйе негізінен үш бағытта жұмыс жасайды, олар: «Рамстор экспресс», «Рамстор», «Рамстор онлайн». Қазір екі үлкен филиалы Алматы және Астана қалаларында орналасқан және үш бағыт бойынша жұмысын атқаруда [3].

Қазіргі таңда мерчендайзингтің келесідей түрлері қолданылады:

Біріктірілген - мерчендайзингтік шығыстарды оңтайландыруды қамтамасыз етеді. Біріктірілген сауда-саттық - бұл бір промо-қызметкер бірнеше жеткізушілердің терезелеріне параллель қызмет көрсететін қызмет. Қызметкер өз міндеттерін бір дүкенде орындайды немесе күн ішінде бірнеше сауда нүктелері арасында ауысады – тауарлардың шектеулі ассортиментін сатқан жағдайда маңызды.

Келіп кететін - стационарлық мерчендайзер сияқты функционалдық міндеттерді орындайды. Тек ол әр жұмыс ауысымын белгілі бір дүкенде өткізбейді, бірақ бекітілген маршрут бойынша бір сауда нүктесінен екіншісіне ауысады.

Эксклюзивті - белгілі бір жеткізушінің сөрелеріне өз өнімдерін мүмкіндігінше тиімді ұсыну үшін қызмет етеді, клиенттер тарапынан оларға көбірек назар аударады. Шын мәнінде, эксклюзивті саудагерлерді жеткізушілер мен сауда нүктелері арасындағы делдал деп санауға болады.

Техникалық - сауда және жарнама жабдықтарын сақтауға, тасымалдауға, құрастыруға, жөндеуге мамандандырылған.

Сурет 1 – Мерчендайзинг түрлері

Ескерту: әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған.

Қазақстанда кеңінен қолданылатын түрге техникалық мерчендайзингті жатқызуға болады. Оған кіретін қызмет түрлеріне: коммерциялық жабдықтың мониторингі, құпия сатып алушы (тексеру, реттеу, қадағалау үшін), қажет жабдықтармен қамтамасыз ету және оларды орнату, шелфтокерлерді орналастыру, баннерлер жасау, жарнама сөрелерін жасау және т.с.с.

Техникалық мерчендайзингті қолдана отырып компания мыналарға қол жеткізеді: компанияның маркетингтік шығындарын оңтайландыру, жоспарлау және айналымды арттыру үшін ақпарат алу, жарнаманың тиімділігін арттыру.

Сурет 2 – Қазақстандағы мерчендайзинг жақсы дамыған аймақтар [4].

Ескеру сурет әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған

Қорытындылай келе, мерчендайзинг кәсіпорын үшін, сауда ұйымдары үшін белгілі бір дәрежеде орныққан тиімді сала болып табылады. Жалпы мерчендайзингтің негізгі мақсаты басқа жарнамалық іс-шаралардың мақсаттарынан ерекшеленбейді, бұл сатылымды арттыру, жоғарыда айтылғандай, сатып алушыдан жарнамаланатын өнімді сатып алуға деген ынтаны ынталандыру арқылы қол жеткізіледі. Неғұрлым жақсы мерчендайзер табу арқылы кірістің көбеюі ықтималдылығы жоғарылай түседі. Елімізде бұл саланы енді жақсы дамуға бастау алғанмен, оның жемісін көріп жатқан ұйымдар қатары да аз емес.

Қолданылған әдебиеттер:

1. [https://www.unisender.com/ru/glossary/url-merchandajzing- /](https://www.unisender.com/ru/glossary/url-merchandajzing-/)
2. <https://ardma.net/marketing/osnovy-marketinga/merchandajzing/>
3. <https://ramstore.kz/>
4. <https://kz.trud.com/salary/304584/76032.html>

ӘОЖ 343.244

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН АДАМДАР

Құдайбергенова Ә., Қадылова Ж., Тоқтарова Н., Орсоева Р.А.
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru

Қазақстан Республикасының Қылмыстық - процесік кодексінің 2-бөлімі [1] қылмыстық процеске қатысушыларды айқындап берген.

Қылмыстық процесс - күрделі процесс, оған әр түрлі адамдар қатысатыны белгілі. Қылмыстық - процесік заң бойынша, қылмысқа қатысушыларды үш топқа бөлуге болады.

Қылмыстық процеске қатысушы мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар. Оларға сот және мемлекеттік органдар мен қылмыстық қудалау қызметін жүзеге асыратын лауазымды тұлғалар жатады (прокурор, тергеу бөлімінің бастығы, тергеуші, анықтау органы, анықтау органының бастығы, анықтаушы).

Өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғап процеске қатысушылар (күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыпталушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, кімелеттік жасқа толмаған айыпталушының (күдіктінің) заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкер мен жеке айыптаушының өкілдері, азаматтық жауапкердің өкілдері).

Қылмыстық процеске қатысушылардың үшінші тобын шартты түрде үш шағын топқа бөлуге болады.

Бірінші топ - дәлелдемелер ұсыну бойынша міндеттерін орындайтын процеске қатысушылар. Оларға: куәгерлер мен сарапшылар жатады; Екінші топ - іс жүргізу әрекеттеріне жәрдемдесу үшін тартылатын процеске қатысушылар. Олар: куәгерлер, аудармашылар, мамандар, сот отырысының хатшылары, кепілшілер, тану жүргізетін статистер және т.б. Үшінші шағын топ - сот шешімдерін орындауға қатысатын мекемелер мен ұйымдар және соған орай үкімді орындау кезінде туындайтын іс жүргізу мәселелерін шешуі қатысатындар. Бұл топты: үкімдер мен қаулыларды нақтылы орындауды жүзеге асыратын әкімшілік өкілдері, сотталушының науқастануы, мүгедектігі немесе ауруханаға орналастыру бойынша комиссияның өкілдері және т.б. құрайды.

Анықтау және алдын ала тергеу - бұл анықтау органдары мен өкілетті органдардың сотқа дейінгі әрекеттері. Бұл әрекеттің негізі Қазақстан Республикасының қылмысты-процестік кодексінде белгіленген. Мұнда шектерде қылмыс жасаған адалдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту және істің мән-жайының жиынтығын анықтау, белгілеу және бекіту жөніндегі өкілеттіктерінің іс жүргізуі анықталған.

Қылмыстық процеске қатысушылардың әрекеті толықтай заңмен реттеледі.

Қылмыстық топқа қатысушылардың құқықтары мен міндеттері бойынша, өзіне қатысты қылмыстық іс қозғалған не ұстау жүзеге асырылған, не айып тағылғанға дейін жолын кесу шарасы қолданылған адам күдікті болып танылады. Заңда күдіктіге көптеген құқықтар берілген. Оның құқықтары мынадай:

- өзіне не үшін күдік келтірілгенін білуге;
- өзіне қарсы күдікке байланысты түсініктеме мен жауап беруге немесе түсіндірме мен жауап беруден бас тартуға;
- дәлелдемелер ұсынуға;
- өтініш пен қарсылық білдіруге;
- ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ пен түсініктеме беруге;
- ақысыз аудармашының көмегін пайдалануға;

-өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және хаттамаларға ескерту беруге;

-тергеушінің немесе анықтаушының рұқсатымен оның өтініші немесе қорғаушының не заңды өкілінің өтініші бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қатысуға;

-соттың, прокурордың, тергеушінің және анықтаушының іс-әрекеттері мен шешіміне шағым беруге;

-оның өтініші бойынша қорғаушының қатысуымен жауап алынушы болуға құқылы.

Басқаша айтқанда, өзіне қатысты ҚПК бекітілген тәртіпке айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы қаулы шыққан адам анықталушы болып танылады. Айыпталушының жағдайы көп жағдайда күдіктінің жағдайымен сәйкес келіп жатады. Күдіктіні, айыпталушыны жауап алуға, қылмыстық қудалау органына қандайда бір материалдарды беруге, сондай-ақ оларға қандай да бір көмек көрсетуге мәжбүрлемеу керек.

Жауап (айғақ) беру - айыпталушының міндеті емес, құқығы. Ол жауап беруден бас тартқаны үшін жауапқа тартылмайды. Жауап беруге мәжбүрлеу - бұл тергеушінің немесе тергеу жүргізетін тұлғаның тарапынан күдіктіні, айыпталушыны, жәбірленушіні, куәні жауап беруге, не сарапшыны қорытынды беруге қорқыту, бопсалау немесе басқа да заңсыз әрекеттер қолдану арқылы ықпал етуі.

Заңда айыпталушыдан күш көрсету, қорқыту, алдау арқылы, басқа да заңсыз әрекеттермен (негізсіз ұстау және басқалары) жауап алуға жол берілмейді. Осындай әрекеттері үшін лауазымды тұлғалар қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Сотталушы - іс бойынша басты сот талқылауы тағайындалатын айыпталушы. Сотталушының құқықтары айыпталушының құқығымен сәйкес келеді. Сотталған адам -өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған айыпталушы.

Тергеуші - бұл өз құзіреті шегінде қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға уәкілеттік берілген лауазымды тұлға: Ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі және салық полициясы органдарының тергеушісі.

Прокурор - өз құзіреті шегінде жедел іздестіру қызметінің, анықтаудың, тергеудің және сот шешімдерінің заңдылығын қадағалауды, сондай-ақ қылмыстық процестің барлық сатыларында қылмыстық ізге түсуді өз құзіреті шегінде жүзеге асыратын лауазымды тұлға. Ол сотта мемлекеттік айыптауды қолдайды [1].

Сот процесінің әділдігі мен шынайылығын қамтамасыз ету үшін заңда қарсылық білдіру институты қарастырылған. Қарсылық білдіру - тергеу жүргізу мен соттың істі анықтау кезінде әділдік пен шынайылықты қамтамасыз ететін азаматтық, іс жүргізу және қылмыстық іс жүргізу құқығының институты. Қарсылық білдіру кезінде сот іске қатысы бар адамдарды тыңдауға, қарсылық білдірген адамның пікірін тыңдауға міндетті.

Қарсылық білдіру жөніндегі мәселені сот шешеді. Адвокат - бұл заңның аясы негізінде заң көмегін көрсететін тұлға.

Қоғам мен мемлекет бір де бір азаматтың жеткілікті негізсіз қылмыстық жауапкершілікке тартылмауына және сотталмауына мүдделі.

Мемлекет қорғалу құқығын қамтамасыз етуде конституциялық кепілдікті орындай отырып адвокатқа едәуір құқықтар берген, соның ішінде оның адвокаттық қызметіне кепілдік бар.

Қылмыстық процеске адвокаттың қатысуы - бұл адвокаттық қызметтің маңызды бағыттарының бірі, ол негізінде айыпталушыларды (күдіктілерді) қорғау функциясымен байланысты болады.

Қорғау - бұл қылмыс жасады деп күдік келтірілген адамдардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету, айыпты теріске шығару немесе жұмсарту, сондай-ақ қылмыстық қудалауға заңсыз тартылған адамдарды ақтау мақсатында қорғау тарапынан жүзеге асырылатын іс жүргізу қызметі.

Қылмыстық процестің әрбір сатысында айыпталушы қорғаушының көмегіне мұқтаж болады, онсыз айыпталушы өзінің кінәсіздігіне дәлелдемелер келтіре алмайды, сондай-ақ айыптауды теріске шығаратын немесе жауаптылығын жеңілдететін мән-жайларды анықтай алмайды. Қорғаушы - бұл заңда белгіленген тәртіппен күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын және оларға заң көмегін көрсететін тұлға.

Заңда қорғаушы ретінде іске қатыстырылуға жіберетін адамдар нақты айқындалған. Оларға: адвокаттар, яғни адвокаттық алқаға мүше адамдар; жұбайы (зайыбы); жақын туыстары немесе заңды өкілдері; өз бірлестіктері мүшелерінің ісі бойынша кәсіподақтың және басқа да қоғамдық бірлестіктердің өкілдеріне, оларға қорғаушы ретінде өкілеттіктерін растайтын тиісті құжаттар (шешім немесе хаттама, сенімхат) беріліп, өкілдерін жібереді.

Судья - қылмыстық процестің негізгі субъектісі. Судьяның негізгі міндеті қылмыстық істерді талқылау және шешу арқылы сот төрелігін жүзеге асыру. Тек судьяға ғана үкім арқылы нақты адамға (сотталушыға) қылмыс жасаған деп айыптауға, сондай-ақ оны қылмыстық жазалауға конституциялық өкілдік берілген.

Жәбірленуші - қылмыс пен моральдық, дене немесе мүліктік зиян келтірілген, осыған байланысты анықтау жүргізуші адамның, тергеуші, прокурор, судьяның қаулысымен немесе соттың анықтамасы мен жәбірленуші деп танылған азамат. Жәбірленушінің жауап беруге құқығы бар.

Бұл құқық оның заңды мүдделерін қорғауға қызмет етеді, ол мұндай құқығын өзіне белгілі барлық аймақты деректерді мәлімдеу үшін қолданады, сондай-ақ сотқа, тергеушіге өзінің мүдделерін қорғауға, қылмысты ашуға, айыпты әшкерелеу көмектесетін өз болжамдарын хабарлауға құқық береді. Егер адамға зиян келтірілсе, ол жәбірленуші болып танылады. Тек жеке адамдар ғана жәбірленуші бола алады.

Куә - бұл іс үшін маңызы бар, өзіне белгілі мән-жайлар жөнінде жауап бере алатын кез келген тұлға. Куәнің бірегейлігі қылмыстық іс жүргізуде маңызы бар

мынадай белгілерден көрінеді: куәнің ауыстырылмайтындығы; өзінің ауыстырылмайтындығына байланысты, оған істің нәтижесіне мүдделі деп қарсылық білдіре алмайды.

Іс бойынша мыналар куә бола алмайды:

а) айыпталушының қорғаушысы;

ә) өзінің жасының толмауына, психикалық немесе дене кемістіктеріне орай іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс түсінуге және олар туралы жауап беруге қабілетсіз адамдар;

б) адвокат;

в) судья;

г) сонымен қатар заңда адам өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және жақын туыстарына (ата-анасы, балалары, асырап алушылары, асырап алғаны, туған ағалары (іні) және әскелері (қарындасы), атасы, апасы және немересі) қарсы айғақ, беруге діни қызметшілер өздеріне сеніп сырым ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес деп бекітілген [1].

Сонымен, қылмыстық іс жүргізу процесі - қатысушылары әр түрлі тұлғалар болатын күрделі процесс. Бұл тұлғаларға қылмыстық істерді тергеуде және қарауда белсенді қатысу үшін мемлекеттік органдармен жіберілген және тартылған қоғамның құқықты мүшелері мен заңды тұлғалары жатады. Ұл үшін осы тұлғаларға кең процессуалдық құқықтар берілген. Қылмыстық іс жүргізуге: қосымша қызметтер атқаратын, қылмыстың сот ісін жүргізуді іске асыруға өкілетті мемлекеттік органдар лауазымды тұлғалар жатады. Қылмыстық істі жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен міндеттері Қазақстан Республикасының Қылмыстық – процесілік кодексімен реттеледі

Қазақстан Республикасының «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» Заңы. қылмыстық процеске құқыққа қарсы араласудың жолын кесу мақсатында, қылмыстық процеске қатысушы адамдардың, олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының өмірін, денсаулығын, мүлкін, заңды құқықтарын, мүдделерін мемлекеттік қорғау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының жүйесін белгілейді [2].

Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау заңдылық, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, қорғалатын адамның жеке басының құқықтары мен заңды мүдделерінің басымдығы, қорғалатын адамдар мен мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ететін органдардың өзара жауапкершілігі принциптеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды, олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарын мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ету аталған адамдардың өміріне, денсаулығына және мүлкіне нақты қол сұғу қатері төнген кезде қолданылатын осы Заңда көзделген қауіпсіздік, құқықтық және әлеуметтік қорғау шараларын уәкілетті мемлекеттік органдардың жүзеге асыруынан тұрады.

Қазақстан Республикасының «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» Заңының 2-бабы бойынша, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін органдар:

- 1) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы шешім қабылдайтын орган;
- 2) қауіпсіздік шараларын жүзеге асыратын орган қамтамасыз етеді.

Қауіпсіздік шараларын жүзеге асыру ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, әскери басқару органдарына, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметке және экономикалық тергеу қызметіне жүктеледі.

Қалай болғанда да, сот процесіне қатысушылар да, қажет болған жағдайда қорғалатын адамдардың қорғалуы да заң негізінде жүзеге асуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.

2. Қазақстан Республикасының «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» Заңы.

ӘОЖ 339.5

ДИСТРИБУЦИЯ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Құрманбекова А.Қ.

Ғылыми жетекшісі: Байгужинова А.Ж.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: aruzhan.kurmanbekova@bk.ru

Дистрибуция - бұл өнімді өндірушілерден түпкілікті тұтынушыларға жылжытудан, өнімді аумақта таратуды ұйымдастырудан, сатуды ұйымдастырудан, сату алдындағы және сатудан кейінгі қызметтерден тұратын күрделі логистикалық қызмет [1].

Кәсіпорындар жаһандық сипатқа ие болған сайын, тарату маңыздырақ болады. Өнімді немесе қызметті жасау - бұл жұмыстың жартысы болса, ал екінші жартысы - өнімді тұтынушыға жеткізу болып табылады.

Күнделікті мағынада «дистрибьютор» сөзін қолданғанда ол жай ғана сатушыны, делдалды немесе сату агентін білдіруі мүмкін, бірақ бұл мүлдем дұрыс емес. Іс жүзінде дистрибьютор – «сатушы-дистрибьютор» және тұтынушыны белгілі бір өндірушінің тауарымен таныстыратын және онымен тікелей қарым-қатынаста болатын «баяндаушы». Бұл не ұйым (занды тұлға) немесе кейіннен белгілі бір аймақтың нарығында сату үшін өндірушілерден өнімнің көтерме партияларын тікелей сатып алумен айналысатын жеке кәсіпкер.

Дистрибуцияның негізгі ерекшелігі - мұндай ресми делдалға тауарды белгілі бір аумақта өндірушінің бағасы бойынша, яғни ешқандай қосымша төлемсіз тарату құқығы беріледі. Дистрибьютордың кірісі өндіруші белгілеген тауарды сатып алуға жеңілдіктер есебінен қалыптасады.

Тауарлары дистрибьютор ұсынатын өндіруші отандық немесе шетелдік болуы мүмкін, ал сатудың өзі соңғы тұтынушылар үшін дистрибьютордың жеке өзі арқылы да, делдалдар мен агенттер немесе дилерлік желі арқылы да жүзеге асырылады.

Сонымен, дистрибьютордың міндеті жай ғана өнімді сату емес. Дистрибьютор өнімді жергілікті нарықта барынша қолайлы түрде ұсынуы, оны ілгерілетуі, одан әрі сұранысты қамтамасыз етуі керек - бұл өндірушілерге қажет нәрсе. Сондықтан сатудан басқа дистрибьюторлар көрмелер мен презентацияларға қатыса алады, семинарлар, шоулар, іскерлік кездесулер өткізе алады.

Бір сөзбен айтқанда, өнімнің белгілі бір нарықта орын алуы, танымал және сатылатын болуы үшін дистрибьютор қолдағы барлық мүмкіндігін қолданады. Осыған байланысты дистрибьютор болу үшін жарнамалық ресурстар да, белгілі бір тәжірибе мен дағдылар да, әсіресе сату, коммуникация және адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілеті болуы керек.

Дистрибуцияның таралу түрлері туралы түсінікке ие болу үшін алдымен негізгі ережелер мен стандарттарды қарастырайық. Дистрибуцияның құрамдас бөліктері төмендегі кестеде сипатталған.

Кесте 1 – Дистрибуция құрамы

Құрам бөліктері	Мазмұны
«Пакет»	Қауіпсіз тасымалдануы үшін өнімді тиісті орауышпен қамтамасыз ету.
«Қорларды басқару»	Тауарлы-материалдық қорлардың жоғары және тұрақты деңгейін сақтау өнімді тарату үшін өте маңызды және таратуды басқарудың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.
«Тапсырысты өңдеу»	Тұтынушыдан тапсырыс келгеннен кейін тарату басқармасы жеткізуді жоспарлауы керек. Бұл тауарларды жинау, оларды тиеу және уақытында жеткізуді қамтиды.
«Логистика»	Барлық тапсырыстарды жеткізу үшін көлік түрін ескеру маңызды. Егер оларды шетелге жөнелту қажет болса, рұқсаттарды жылдам алу үшін келісімдер жасалуы керек. Тиеу және түсіру жұмыстары барлық қажетті құрал-жабдықтардың орнында болатындай етіп өңделуі керек.
«Байланыс»	Тарату орталықтарының ішінде де, сыртында да анық байланыс болуы қажет. Бұл дұрыс заттардың жеткізілуін және тұтынушылар өз заттарын қашан алатынын білу үшін маңызды. Егер жөнелту кешіктірілсе, тарату басшылығы барлық мүдделі тараптарды дереу хабардар етуі керек.
<i>Ескерту: кесте әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған</i>	

Дистрибуцияның келесі түрлері ажыратылады:

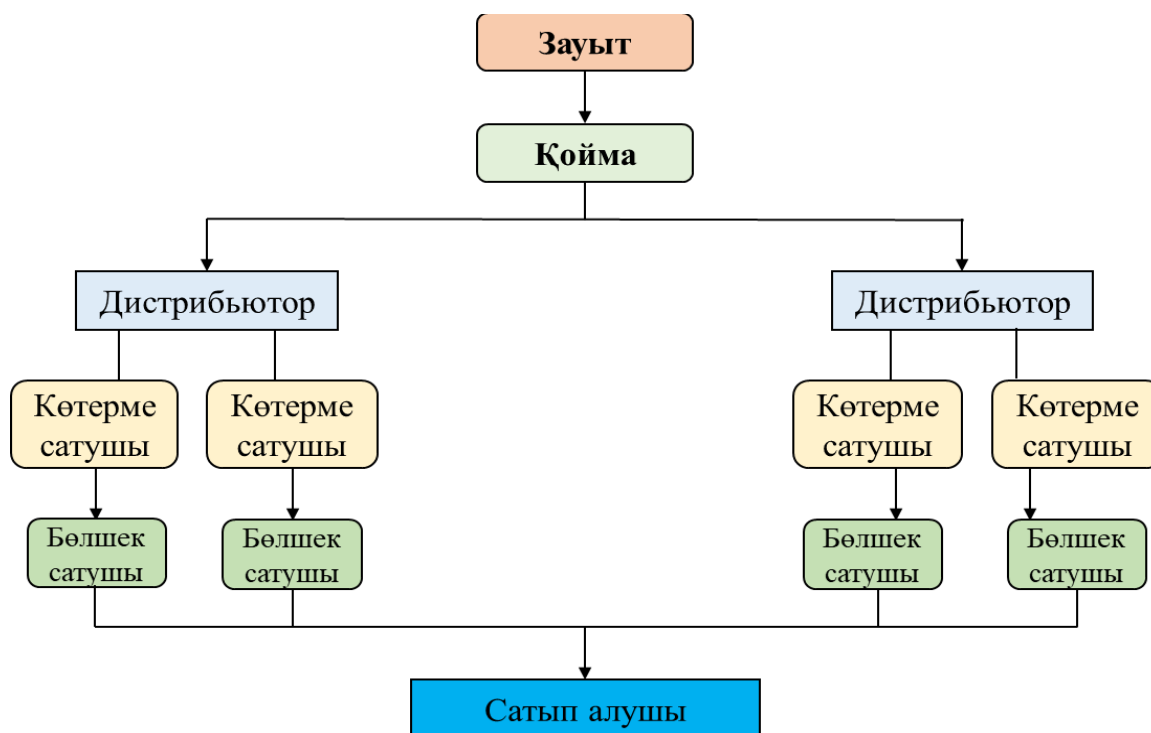
Сапалық дистрибуция - бұл сандармен емес, түсінікті тілде сипаттау түрінде көрсетілген категория. Статистикада ол көбінесе категориялық деректермен қатар қолданылады. Табиғи категориялар жүйесі болмаған кезде

номиналды категориялар қолданылады. Категориялар реттелгенде оларды реттік айнымалылар деп атайды. Өлшемді (кіші, орташа, үлкен және т.б.) анықтайтын категориялық айнымалылар реттік айнымалылар болып табылады. Басқаша айтқанда, бұл сатылған өнімнің санына емес, сапасы мен пайдасына назар аудару. Бұл опция бір бірлік сатылған кезде де үлкен пайда әкелетін қымбат өнімдер үшін қолайлы.

Сандық дистрибуция - бұл сандық үлестірім өнімнің белгілі бір маркасы бар қорлар немесе дүкендер санын білдіреді. Сандық үлестірім тиісті нарықтағы брендтің қолжетімділігін пайызбен есептеуге көмектеседі. Цифрлық дистрибуция өнім брендінің сату көлеміне байланысты емес. Осылайша, сандық дистрибуция белгілі бір брендтің сатып алушыларға қанша жерде қол жетімді екенін анықтайды.

Тиімді дистрибуция - тапсырманы орындау үшін ең аз шығындармен (күш, уақыт және ақша) сапалы бөлу және сандық бөлудің көрсетілген көрсеткіштеріне түпкілікті қол жеткізу.

Эксклюзивті дистрибуция - бұл жеткізуші мен бөлшек сатушы арасындағы келісім, жеткізушінің өнімін сату үшін белгілі бір географиялық аймақта бөлшек сатушыға айрықша құқықтар беру. Көбінесе жеткізуші сатушыға жеткізетін заттардың көлемін қатты шектейді. Жеткізуші олар қандай өнім түрін тарататынын, олардың өнімдері қандай өнімдермен бәсекеге түсетінін түсіне білуі маңызды [2].

Сурет 1 - Дистрибуция үрдісі

Ескерту: сызба әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған

Дистрибуция қызметі әлемдік деңгейде өте кең таралған. Мысал ретінде киім өнеркәсібіндегі алып дистрибьюторларды қарастырайық.

Киім өнеркәсібі 2022 жылы 99,23 миллиард долларға жуық әлемдік нарық көлемімен ең табысты нарық болып табылады. Бұл ақшаның көп бөлігі бөлшек сауда секторына жұмсалады және бұл жаңа және жақсы өнімдерге тұрақты сұранысқа байланысты тартымды нарық [3].

- J.NNA - жоғары сапалы сән өнімдеріне маманданған, Лос-Анджелестегі жетекші американдық көтерме киім дистрибьюторы болып табылады. Олар ең жоғары сапа мен ең жақсы қызметті ұсына отырып, тұтынушы құнын арттыруға бағытталған.

- Royal Apparel - бұрыннан бар киім-кешектердің көтерме дистрибьюторының мысалы. Олар нарықта берік беделді дамыту және қолдау үшін көп еңбек етті. Олар ең жақсы материалдарды пайдаланады және бағаны бәсекеге қабілетті ұстау үшін көп жұмыс істейді.

- Mono B - 7 жылдан бері сыртқы киімдерді шығарумен айналысатын әйгілі киім көтерме саудагері. Бұл компания табысы шектеулі адамдарға ғана емес, барлығына қол жетімді киім жеткізуге тырысады. Шын мәнінде, олар тренажер залында және жүгіру жолында жақсырақ өнер көрсетуге көмектесетін сәнді киімдерді ұсынады [4].

Бұл киім дистрибьюторларының тізімі жоғары сапасымен, жылдам жеткізілімімен және тұтынушыларға ерекше қызмет көрсетуімен танымал.

Қазақстандағы дистрибуция төменде көрсетілген барлық тауарлар мен қызметтерді, сондай-ақ оларды ұсынатын компанияларды қамтиды:

- ✓ АК Cent Microsystems Қазақстандағы жадтың барлық түрлерінің, планшеттік компьютерлердің, басып шығару жабдықтарының, компьютерлік қосымша құрылғылардың, фотоаппаратуралардың және электронды кітаптардың нарығында көшбасшы болып табылады [5].

Ак-Cent Microsystems Nord 2006 жылы Астанада қаласында Алматыда орналасқан Ак-Cent Microsystems компаниясының филиалы ретінде құрылған. Компанияның мақсаты - проекциялық және интерактивті жабдықты сату және орнату, сонымен қатар компьютерлік жадының барлық түрлерін және EPSON өнімдерін көтерме саудада жеткізу.

АК Cent Microsystems - Transcend, EPSON, teXet, Energy Sistem, PocketBook, SanDisk, Olympus, ACME, PQI, Sony, Kingston, NEC, Benq, Plantronics, ADATA, Nikon, Silicon Power, ViewSonic-тің ресми дистрибьюторы болып табылады [2].

- ✓ RPV-Trade Қазақстандағы ресми азық-түлік дистрибьюторы. Қазіргі уақытта компанияның негізгі қызметі: Павлодар, Астана және Қарағанды қалаларында облыста және облыстарда азық-түлік тауарларының кең ассортиментін тарату. Кәсіпорын Кедендік одақ елдерінен және алыс шет елдерден әкелінетін азық-түлік өнімдерін сатып алуға және одан әрі сатуға бағытталған.

Қазіргі уақытта кәсіпорын жиырмадан астам тұрақты валюталық келісімшарттар бойынша жұмыс істейді, олар бойынша ресейлік кәсіпорындар (Новосибирск, Түмен, Кемерово, Елабуга, Пермь, Омбы, Санкт-Петербург, Калининград, Ростов-на-Дону, Хакасия және т.б.) және Украина (Одесса) және

Беларусь (Брест және Рогачев), Болгария және Молдова кәсіпорындары да жеткізушілер болып табылады.

✓ AMITY International фармацевтикалық компаниясы. «AMITY International» ЖШС 1994 жылдың қаңтарында құрылған. Сарапшылардың пікірінше, компания Қазақстан Республикасындағы фармацевтикалық өнімдердің жетекші дистрибьюторларының бірі болып табылады.

Компания серпінді дамып келеді, Қазақстан Республикасының нарығында жұмыс істеу барысында компания Қазақстанның ірі қалаларында - Астанада, Павлодарда, Өскеменде, Қарағандыда, Семейде, Ақтөбеде, Оралда, Атырауда, Ақтау, Шымкент, Тараз, Көкшетау, Петропавл, Талдықорған, Қызылорда. Кәсіпорын жергілікті әкімшіліктер мен Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігіне қарасты денсаулық сақтау басқармалары ұйымдастыратын дәрілік заттар мен медициналық мақсаттағы бұйымдарды мемлекеттік сатып алу конкурстарына белсенді түрде қатысады.

Компанияның клиенттері арасында Қазақстанның барлық аймақтарынан фармацевтикалық компаниялар және 3000-нан астам дәріхана иелері бар Компанияның миссиясы: Адамдардың өзіне және денсаулығына мұқият және жауапкершілікпен қарау қабілетін дамыту және қолдау.

Сурет 2 - AMITY International фармацевтикалық компаниясының қазіргі жағдайы

Ескерту: Сурет әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған.

Сонымен, дистрибуция - бұл компанияның табысты және тиімді дамуын қамтамасыз ете отырып, тұтынушылар мен түпкі тұтынушылардың белгілі бір өнімге қажеттіліктерін қанағаттандыру процесі.

Дистрибуция үш негізгі функцияны атқарады - өнімді бөлшек сауда орындарына сату, өнімді бөлшек сауда орындарына жеткізу, өнімді сөрелерге орналастыру және мерчандайзинг жүргізу.

Өндіруші мен дистрибьютордың ортақ мәселені шешудегі ынтымақтастығы пайда болғанына қарамастан - түпкілікті өнімді сатудан мүмкіндігінше көп пайда табу - олардың арасында әрқашан жаһандық қайшылық бар. Олардың серіктестігінің шарттары бастапқыда әрқашан тең емес - дистрибьютор көбірек тәуелді, өйткені 95% жағдайда дистрибьюторлық компаниялардың өз брендтері болмайды.

Өндіруші дистрибьюторлық компанияларға тек кепілдендірілген және тұрақты арнаға немесе бірнеше тарату арналарына ие болу тұрғысынан қызығушылық танытады. Таратушы компанияларға жүктелген функциялар нарыққа және өнім санатына қарамастан өзгеріссіз қалады.

Дистрибьютор - бұл компания атынан әрекет ететін және тауар өндірушіге қатысты тарату функцияларын орындайтын трейдер. Өндірушімен тауарды өткізу туралы шарт жасасу арқылы дистрибьютор оның уәкілетті өкілі болады. Өндіруші дистрибьютордың қызметін пайдалана отырып, бірлескен келісім бойынша тауардың бағасын, нарығын, сату шарттарын, төлем шарттарын анықтайды.

Шет елдердің тәжірибесі өндірушілердің өнімдерін өткізу бойынша дистрибьюторлық орталықтардың аумақтық тармақталған желісін ұйымдастырудың орынды екенін растайды. Мұндай орталықтар тауарларды көтерме саудамен қамтамасыз ететін тәуелсіз дистрибьюторлармен өзара әрекеттеседі. Ал Қазақстанда қазіргі таңда шаруашылықтың көптеген салалары бойынша дистрибуциямен айналысатын компаниялар түрі кең таралуда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. https://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_d/distribution/
2. <https://www.cataloxy-kz.ru/firms/kw/дистрибьюторы.htm>
3. <https://reklamaplanet.ru/biznes/distribuciya>
4. Дистрибуция на практике / Дорощук Н.Б., Кулеша В.В., 2018 г.
5. <https://ru.leelinesourcing.com/clothing-distributors>

УДК 336.71

ПРОБЛЕМЫ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАЗАХСТАНА

Москаленко К.

Научный руководитель: Жапарова А.М., магистр экономических наук
ВКУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
thedeakarina@gmail.com Ainagul-zhaparova@mail.ru

На сегодняшний день рынок ценных бумаг является основным направлением и инструментом развития экономики страны. Динамичное функционирование рынка ценных бумаг способствует подъему экономики,

облегчению и расширению доступа к денежным ресурсам всем субъектам экономической деятельности. Поэтому уметь правильно анализировать ситуацию на рынке, прогнозировать дальнейший исход, генерировать новые пути развития этой сферы является одной из первостепенных задач в регулировании экономики страны.

В рыночной экономике ценные бумаги – важный инструмент аккумуляции финансовых ресурсов. Их инвестирование в отрасли с большой прибылью и в те, что нуждаются в дополнительном капиталовложении, позволяет эффективно мобилизовать временно свободные средства юридических и физических лиц для удовлетворения общественных потребностей.

Рынок ценных бумаг Казахстана существует около 30 лет. Его первые элементы появились в 1991 году, когда на законодательной базе СССР стали появляться акционерные общества, брокерские фирмы, фондовые биржи. До весны 1994 г. законодательство Республики Казахстан подразумевало существование только четырех возможных видов субъектов фондового рынка – эмитентов, инвесторов, брокеров, дилеров и фондовых бирж. Органом государственного регулирования фондового рынка в этот период выступало Министерство финансов РК. Высокие темпы инфляции, стагнация производства, преобладание государственного сектора, профессиональная неготовность персонала большинства хозяйствующих субъектов к осуществлению деятельности на рынке ценных бумаг были препятствием созданию необходимой инфраструктуры и соответствующей работе национального фондового рынка. В 1994 г. была создана Национальная комиссия Республики Казахстан по ценным бумагам (НКЦБ), которой были переданы функции по государственному регулированию фондового рынка республики. Профессиональными участниками рынка ценных бумаг в 1997 г. был учрежден Центральный депозитарий РК, с созданием которого было завершено построение базовой институциональной и технической инфраструктуры, соответствующей основным мировым требованиям и обеспечивающей надежное исполнение сделок. К концу 1996 г. на рынке ценных бумаг Казахстана определились три ведущие и конкурирующие между собой фондовые биржи. В настоящее время единственной в республике фондовой биржей является ЗАО «Казахстанская фондовая биржа» (KASE -Kazakhstan Stock Exchange). Основные этапы ее развития можно привести в таблице.

Таблица 1. Этапы развития Казахстанской фондовой биржи

Период	События
1993 год	<ul style="list-style-type: none"> • Создание валютной биржи под наименованием «Казахская Межбанковская Валютная Биржа». Её основными задачами являлись организация и развитие национального валютного рынка в связи с введением тенге. • Первые торги иностранной валютой – долларом США.

1994-1995 года	<ul style="list-style-type: none"> • Изменение наименования биржи на «Казахстанская межбанковская валютно-фондовая биржа». • Первые торги государственными казначейскими обязательствами и нотами Национального Банка Республики Казахстан
1996 год	<ul style="list-style-type: none"> • Изменение наименования биржи на «Казахстанская фондовая биржа». • Получение неограниченной лицензии Национальной комиссии Республики Казахстан по ценным бумагам на организацию торгов ценными бумагами. • Первые торги производными инструментами (фьючерс на курс тенге к доллару США).
1997-1999 года	<ul style="list-style-type: none"> • Первые торги листинговыми акциями, государственными пакетами акций, нелистинговыми ценными бумагами. • Запуск системы «прямых» сделок. • Первые торги суверенными еврооблигациями Казахстана. • Первые торги муниципальными облигациями и листинговыми облигациями. • Запуск рынка «прямого» репо.

Казахстанский фондовый рынок в настоящее время находится на развивающейся стадии, хотя за последние несколько лет он набрал хорошие обороты. Он тесным образом связан с экономической конъюнктурой отечества и сектором «заграницей», реагирует на любые изменения и сам оказывает влияние на ситуацию. В период пандемии фондовый рынок показал хорошую динамику. Мировая экономика пережила крах, однако рынки, достигнув своих минимумов в марте 2020 года, начали расти уже во второй половине весны. Благодаря мерам, предпринятым правительствами, многие люди получили финансовую поддержку, что способствовало приходу огромного потока новых инвесторов на фондовые рынки. Если говорить о том, в какие сектора инвестировались средства частных инвесторов, то можно выделить компании сырьевой отрасли, технологичные компании, коммерческие, финансовые, а также фармацевтические, как следствие повсеместной разработки вакцины от коронавирусной инфекции. За 2020 год на KASE совокупный объем рынка корпоративных облигаций составил 2,7 трлн тенге.

Рынок ценных бумаг по своим масштабам занимает одно из приоритетных мест в экономике страны. Соответственно, его нестабильность напрямую влияет на процесс воспроизводства и функционирование экономики. Поэтому все его участники, а в первую очередь государство, заинтересованы в четком, отлаженном механизме работы рынка.

Фондовый рынок Казахстана, помимо положительной динамики последних лет, все еще сталкивается с некоторыми проблемами и трудностями.

Ввиду относительно недавнего формирования рынка до сих пор имеет место неотточенная законодательно-правовая база и слабый контроль за рынком со стороны государства. Несовершенство законодательства и контроля за рынком ведет к непрозрачности проводимых торгов, нединамичному развитию некоторых операций. В комбинации с информационной асимметрией подобные ситуации осложняют вхождение на фондовый рынок новых перспективных инвесторов.

Кроме того, национальный рынок испытывает дефицит интересных для инвесторов акций. Предположительно, ввиду развития экономики в постсоветских, переходных условиях в больших акционерных обществах контрольный пакет акций находится в руках одного инвестора, то есть снова наблюдается некоторая монополизация, боязнь и нежелание отпустить власть из своих рук. Подобное явление подавляет стимул инвесторов вкладывать средства в акции отечественных компаний, поддерживать национальную экономику.

Непривлекательность акций отечественных эмитентов во многом связана с проводимой ими дивидендной политикой. Выплата дивидендов акционерам в Казахстане является скорее исключением из правил, чем правилом. Владение крупным пакетом акций отражается в такой политике, которая направлена в первую очередь на капитализацию прибыли для целей увеличения размеров бизнеса. Остаточный принцип распределения прибыли, характерный для большинства казахстанских акционерных обществ, лишает мелких акционеров одного из главных стимулов быть акционером, нарушает их права. Одновременно акции становятся неликвидными и непривлекательными в случае их продажи на открытом рынке.

Все это наряду с другими рисками не способствует привлечению на фондовый рынок не только частного инвестора, но и более крупного. Следовательно, надо вносить изменения в законодательство, которые бы обязывали эмитента направлять часть прибыли на выплату дивидендов. Недостаточный уровень эффективности корпоративного управления и прозрачности финансовой отчетности является сдерживающим барьером развития рынка ценных бумаг.

Без решения этих и других препятствий фондовый рынок Казахстана еще длительное время будет оставаться площадкой, более востребованной в качестве замкнутой сферы финансовой операцией его участников, чем в качестве дополнительного к банковскому кредитованию механизма распределения капиталов.

Рынок ценных бумаг Казахстана за менее чем 30 лет показал хорошую динамику развития. В последние годы механизмы рынка достаточно оперативно реагируют на изменения конъюнктуры внутреннего и внешнего экономических секторов, курсы валют и другие шоки. Более того, решение перечисленных выше проблем должно придать новые импульсы для развития фондового рынка Казахстана, потенциал которого еще не исчерпан. В условиях глобализации фондовый рынок на данном этапе колоссален, хотя имеет некоторые проблемные

ситуации, которые необходимо развивать, для лучшего коммерческого условия нашей страны.

Список литературы

1. Конституция Республики Казахстан.
2. Закон РК «О рынке ценных бумаг» от 02 07 2003г. (с изменениями и дополнениями на январь 2022 г.).
3. Закон РК «О регистрации сделок с ценными бумагами в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями на январь 2022 г.).
4. Рынок ценных бумаг: учебник для вузов/ Н.И.Берзон [и др.]; под общей редакцией Н.И.Берзона. — 5-е изд., перераб. и доп.— Москва: Издательство Юрайт, 2020. — 514с. Текст: электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/449663>.
5. Галанов, В. А. Рынок ценных бумаг: учебник / В. А. Галанов. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: ИНФРА-М, 2021. — 414 с. — (Высшее образование: Бакалавриат). - ISBN 978-5-16-012443-8. - Текст: электронный. - URL: <https://znanium.com/catalog/product/1146798> 3.
6. Блохина Т.К. Рынок ценных бумаг. Практикум /Т.К. Блохина. – М.: РУДН, 2020. 3. Блохина Т.К. Мировые финансовые рынки: учебник / Т.К. Блохина. - М.: Проспект, 2021.

УДК 37

БАҚҚОЖА МҰҚАЙДЫҢ «ӨМІРЗАЯ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ КЕЗЕҢ ШЫНДЫҒЫ ҚАНДАЙ?

Мусаханова Б.К.

Алматы облысы Балқаш ауданы «Бірлік орта мектебі»,
Алматы қ., Қазақстан

Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы – советтік замандағы қазақ халқының рухының жанышталуы, құлдық сана туралы жазылған, қазақ әдебиетіне соны құбылыс болып енген шығарма. Бұл сөзімді Н.Айтұлының «Өмірзая» романы – кеше ғана басымыздан өткен күрделі өмірдің айнасы» - деген пікірі нақтылай түседі. Роман атауының «Өмірзая» аталуы да тегін емес. Өмірзая – босқа өткен уақыт, ал уақыт ішіндегі құрбандық ғұмыр деген мағынаны береді. Автор Б. Мұқай романның бас кейіпкері – Аяғанның басынан өткен оқиғалары арқылы құрбандық ғұмырдың белгісін береді. Қалың оқырман қауымды «аталмыш романдағы тарихи кезең шындығы қандай?» - деген сауал толғандыруы мүмкін. Ендеше, осы сұраққа жауап іздеп көрейік.

Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы ХХ ғасырдың 80-жылдардағы қазақ идеясы турасында. Мұнда ажалға қарсы шапқан азамат туралы жазылған. Басты кейіпкері – Аяған Қуатов. Зерделі тарихшы, жасы 35-ке жеткен,

қалыптасқан азамат. Парасаты, кісілігі, мейірбандығы, бар мінезіне тәнті боламыз. Ең басты қасиеті – туған халқын сүйетіні. Намыс, жігері ақыр түбінде мінге айналған, басын құртып тынатын тағы бір мінезі – қызбалығы. Аяған әуел баста Совет үкіметінің қағазға жазылған заңына сенеді. Бұрмалаушылар беріде деп ойлайды. Ұстазы, профессор Алдияр Ақпанұлының жолын әрі қарай жалғастырып, ол Кенесары туралы еңбек жазса, бұл Сыздық төре туралы көлемді зерттеуін тәмамдайды. Бар шырғалаң содан басталған. Әуелі жағаласқанның жағын сындырмай тынбайды демекші, ректордың жағасына жармасты деп бір топ шәуілдек ақыры Алдияр ақсақалды құлатып тынды. Содан соң шындыққа араша түсемін деп шырылдаған Аяғанның өз басына қатер төнеді, жұмыстан шығарады. Бірақ Аяған шыбын жаны шырқырап, көмекке шындықты шақырады, әділ заңның күшіне сенеді, Ақсақалдың да, өзінің де ешқандай жазығы жоқ. Аяған ең жоғары советтік мекемелерге, ең биік партиялық басшыларға арыз жазады. Жаздым, жаңылдым деп емес, ісім ақ, қазақ тарихына қиянат жасалып отыр деген сарында. Нәтижесінде жалған жаламен әуелі түрмеге түседі, одан шығысымен жындыханаға қамайды, ақыр аяғында өлтіріп тынады.

Міне, озбырлық кезең – зобалаң заман шындығы. Романда күрес жолындағы азаматтың барлығы да шейіт болады. Сұмпайылар мен опасыздар ғана қалады. Бірақ халық рухының өлмегені, елінің әлдебір терең қойнауында жаңа ұрпақ өсіп келе жатқаны оймен аңдалып, көңілмен ұғылғандай. Роман-трагедияның ең басты мұраты – отарлық заманның қара түнек зұлматын айғақтау екен. Бұл мақсат өзінің үдесінен шыққан. Романның ой тұрғысынан тиянақтаушы – Алдияр Ақпанұлы деген қарт. Ескінің сарқыты, тарихшы профессор. Атағы алашқа мәлім адам. Алдияр ақсақал отаршылдық сабағын жақсы біледі, ұлтын жарыққа жетелеу жолындағы күрес құралы – халқының тарихи зердесін ашу деп санайды. Осы орайда Кенесары хан туралы зерттеу жазады. Ресми саясатқа қайшы бұл еңбек халыққа жат деп жарияланып, атақты ғалымның басына қара бұлт орнайды, күштілер тарапынан қудалауға ұшырап, шал ауру болып қалады. Оның түбіне жеткен отарлық саясатының ұраншысы ғана емес, қиын кезде бас сауғалап кеткен шәкіртінің опасыздығы. Ғұлама профессорды оп-оңай құлатқан, институт ректоры Мұса Байларов. Әлдебір жоғары мансапты партия қызметкерінің жекжаты. Сөзде майда, істе аяусыз. Бір көрімге тәуір адам, қулығына құрық бойламайды. Ең ақырында, Желтоқсан дүрбелеңі кезінде өкімет әрекетіне қайшы сөз айтып, көзге шалынып қалған туған әкесін өз қолымен жындыханаға қамайды. Бұл да – отаршылдық сананың жемісі. Бірақ құрбаны емес, құрбан – Алмас деген жас жігіт. Ол қабілетті жігіт, әуелде оң жолда болады. Өзінің жолдастарын жалаға береді, ақыр түбінде ұстазына пәле жабады, жалған куәлік жасайды. Желтоқсанға қатысқан барлық таныстарын түрмеге, бұл оқиғаға мүлде араласпаған ұстазын (Аяғанды) өлімге кесіп береді. «Өмірзая» – Баққожа Мұқайдың ұзақ толғаныспен жазған романы. Жазушыға Мемлекеттік сыйлық әкелген роман.

Герольд Бельгер: «Соңғы жылдары мен оқыған қазақ романдарының ішінде ең алдымен маған ой салып, жүрегімді тебіrentкен Баққожа Мұқайдың

«Өмірзаясын» атар едім. Бұл роман көш құлаш мақала жазуға негіз бола алады. Бірер ауыз сөзбен қысқа қайырсақ, бұл – тынысы кең, идеялық жүгі ауыр, шымшытырық оқиғаға құрылған, болмыс-бітімі жан-жақты, заман ағысын, ұлттық тарихтың жауапты кезеңін терең бажайлап, баяндайтын, кім-кімді де ойсыз қалдырмайтын сүбелі, соны туынды», – дейді.

Автор «Өмірзаяға» үлкен дайындықпен келген секілді. Ол «Өмірзая» арқылы халқының бір ғасырлық қасірет-мұңын көрсеткісі келді.

Бірақ, Жақыпжан Нұрғожаевтың тілімен айтсақ. «Өмірзая» – Кеңес қоғамының күйреуі емес пе? Роман соңында мен Аяғанның трагедиялық өліміне бір мұнайсам, бір қуандым. Өйткені кітап тәуелсіздіктің жақын қалғанын сүйіншілеп тұр еді... Ал тәуелсіздік – ұлтқа қызмет еткен тұлғалардың ешбірінің өмірінің зая кетпегенінің көрінісі болатын.

«Халық болашағы үшін құрбан болғандар үшін бәрібір кітап жазамын» деген Аяған кейіпкерінің сөзі Баққожа Мұқайдың өзіне берген уәдесіндей.

Қазіргі әдебиеттің даму барысынан классикалық дәстүрден ауытқу аңғарылады. Бүгінде әртүрлі жанр элементтерін бойына жинаған роман-эссе, роман-мысал, роман-ертегі, роман-сұхбат, роман-симфония, роман-трагедия, роман-сканворд және басқа да синтездік туындылар дәстүрлі романға өзгеріс әкелді. Әлем әдебиетінде және оның ажырамас бөлігі болып табылатын қазақ әдебиетінде орын алған романның түрлену үдерісін, соның негізінде пайда болған жаңа синтездік формаларды қазіргі романистердің үздік шығармалары негізінде терең зерделей отырып, бүгінгі романның жанр ретіндегі көркемдік әлеуетін айқындау әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі.

Тарихтың ақтаңдақ беттерін ашып, жетпіс жыл бойы үстемдік еткен Ресей үкіметінің жымысқы саясатын жүзеге асырушылардың тұлғасын бейнелеген Б. Мұқайдың «Өмірзая» романында өмір қиындығына шыныққан рухани қуаттылықты қамтыған, моральдық сапасы жоғары азаматтар бейнесін көре аламыз. 1989 жылы «Өмірзая» деген атпен драмалық туынды болып жарияланып, 1992 жылы сахна төріне қойылған туынды, 1998 жылы роман болып өңделген. Романның жүйесінде трагедия жанрына тән құрылымдық элементтердің болуы, туындының бастапқыда драмалық шығарма болып жазылғандығынан да болса керек. 2000 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығын иеленген бұл шығарма кейіпкерлері суреткер өзі өмір сүріп отырған кезеңнің тұлғалары.

Мақаланың мақсаты жазушылар арасында үрдіске айналған заман бейнесін шынайы қалпында беру мақсатында нақты бекітілген жанрлық шегаралардан асып, роман формасына үстеме жанрларды «құрылыс материалы» ретінде пайдалану әдісін Б.Мұқайдың «Өмірзая» романына ғылыми талдау жасау негізінде ашып көрсету.

Қазақ прозасының роман жанры да күннен күнге дамып, кемелденіп келе жатқаны белгілі. Күрделі жанр саласындағы көркем туындыларында өзіне тән машық-мәнерімен, баяндау стилімен дараланып, идеялық шеберлігімен ерекшеленіп тұратын жазушының бірі – Баққожа Мұқай. Қаламгер сомдаған кейіпкерлер бүгінгі таңдағы замандас бейнесін айшықтандыра отырып, оқырман

көңілінен берік орын алады. Прозаның қай түріне қалам тартпасын шығармада заман шындығын көркемдік шындыққа айналдыру үшін жазушы терең ізденіс пен ауқымды мәселелерді ой қазық етеді.

Кез-келген қаламгерде көркем шығарма жазудағы басты мақсат мол материал қамти отырып, замана шындығын көркем шындыққа айналдыру жолында қызмет ету екені белгілі. Сол уақыт тынысын көркем шындыққа айналдыруда бір тақырыптың өзі алуан түрлі сипатқа ие болуы заңды. Бұл, әрине, әр қаламгердің сол шындықты өз көзқарасы, өз ой танымы тұрғысынан эстетикалық дәрежеде жеткізе білуіне байланысты. Баққожа Мұқайдың прозалық, я болмаса драмалық туындыларында болсын, замана шындығы барлық поэтикалық көріністерді қамти отырып, табиғи деңгейде жеткізіледі. Еліміздегі ызғарлы желтоқсандағы ұлы мұрат жолында қыршыннан қиылған боздақтар туралы ой қозғайтын Б.Мұқайдың «Өмірзая» шығармасы «роман» терминінің жанрлық шегарасынан асып, сол кезеңнің сан бейнелі шындығын беруде үстеме жанр ретінде «трагедияны» құрылымдық элемент ретінде сәтті пайдаланған туынды. Бұл шығарманы жазудағы авторлық нысана – Кеңес үкіметінің сыңаржақ саясатының қазақ халқының ұлттық болмысы мен қоғамдық құрылысына тигізген ауыр зардаптарының соңғы түйінді тұсын жеткізу. Қазақ халқына құлдық қамытын кигізген солақай саясаттың ұлттық ұрпақтың рухани сана-сезіміне қандай әсері болғаны жан-жақты көрсетіледі. Міне, осындай саясаттың қазақ топырағына, менталитетіндегі жүргізу әсерінің «жемісін» суреттеу Б. Мұқай шығармаларының тақырыптық аясына тән. Оқырманға сол кезең шындығын ашып, көркемдеп жеткізетін бұл романда қазақ халқының ержүрек, намысшыл мінезі мен аңғалдығы, отаршылдық пиғылдың сан түрлі құйтырқы саясатының болмысы, яғни кереғар екі топтың арасындағы күрестің сипаты жеткізіледі. Алғашқы топ – халықтың болашағы үшін жанын аямай күрескен шындықты алға тартып «аттандаған» Алдияр Ақпанұлы бастаған топ болса, келесі топ «заманың тазы болса, түлкі боп шал» идеясының төңірегінде жиналған, қара бастарының қамы үшін ештеңеден тайынбайтын Мұса Байларовтың айналасына жиналғандар. Романда екі топтың арасындағы қарама-қайшылықты табиғи түрде шешуге тырысқан жазушы өмір шындығын нанымды суреттеген. Шығарма әкелген жаңалығының бір қыры – әдебиетке қызғылықты характер қосуы. Жең ұшынан жалғасқан сыбайластықтың өрмекшінің ұясындай торланып алған тобырлық әрекеттері Мұса Байларов пен Жақия Тайлақұлы секілді «мықтылардың» келбеті арқылы бейнеленсе, ғалым Алдияр Ақпанұлы бейнесі арқылы көп шындықты жеткізуге, тереңдетіп ұсынуға талпынып, типтік үлгідегі характер сомдайды. Бұл бейнеден адам баласына тән жақсы қасиеттің бәрі адалдық пен білімділік, төзімділік секілді қасиеттерді анық көруге болады. Шығармадағы бас қаһарман Аяған бейнесі типтік қуаты зор образ ретінде ұсынылады. Романның басынан аяғына дейін өмірдің ауыр зардаптарынан көз ашпайтын, заманның ащы дәмін ғана татқан, бірақ өз дегенінен айнымаған кейіпкер адамгершіліктің биік болмысы ретінде бағаланады. Ал, жамандық ұғымының жинақталған типтік бейнесін Мұса

Байларовтың бойына жинақталғанына шығарманың өн бойынан оқырман көз жеткізеді.

Роман негізінде қазақ басындағы қасірет – шынайы оқиға жатыр. Сол бейбітшілік күндегі қазақ болашағын тереңнен ойлап шырылдаған кейіпкерлер басындағы оқиғалар тізбегі автор тарапынан көркем баяндалады. «Белгілі бір дәуірлік шындықтан көркем шығарма туғызу үшін, бәрінен бұрын материал керек. Ал, материал табудың суреткерлік тәсілі – сол дәуірдегі адам тағдырын қазу копару, «тірі документтерді зерттеу» — деп академик З. Қабдолов көрсеткендей, уақыт тынысын орнықты да дәл суреттеудегі жазушы шеберлігін ерекше атап өту қажет. Қаламгер өзі өмір сүріп отырған дәуірдің келелі мәселелерін тілге тиек ете отырып, заман сырын, замандас келбетін шынайы кескіндей білген. Роман-трагедия сынды синтезді жанрдағы күрделі шығарманың сюжет желісін бір арнаға салуда түрлі көркемдік тәсілдерді пайдаланады. Романның жанрлық шегарасын кеңейтеді. Сондықтан да автор сомдаған кейіпкерлер бейнесі, сюжеттік желілер, жалпы шығарма құрылымы өзіндік ерекшеліктерге ие.

«Баққожа Мұқайдың шығармашылық саладағы отыз жылдық еңбегінің ең қомақтысы өзі туып өскен өлкенің Хан тәңірі сияқты асқақ биігі — биыл Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына ұсынылып отырған «Өмірзая» романы», — деп жазушы Сұлтанәлі Балғабаев бағалағандай романның қазақ әдебиетіндегі алатын орны ерекше «Бұл еңбегімді қазақ елінің тәуелсіздігі жолында құрбан болған ерлердің әруағына арнадым» — деп жазушы романға келу жолындағы өз ұлтының алдындағы жауапкершілікті тереңнен түсінеді. Б. Мұқайдың аталмыш шығармасы қазақ халқының бодандық бұғауындағы басынан кешірген оқиғаларының ірілі-ұсағын астарлы оймен түйіндеген. Жазушының өмір туралы философиялық концепциясы көркемдік тұрғыда қаламгерлік суреткерлікпен көрініс тапқан. Осы арада, бұл екі ұғымның бірлігі жайлы сыншы С.Әшімбаевтың пікірін келтіре кеткен орынды: «Суреткерлік сөзбен сурет салу ғана емес немесе болған, болуы мүмкін қызықты, мазмұнды оқиғаны көркемдік тілмен баяндау, сүлесок күйде суреттеп шығу да емес. Суреткерлік өмірдегі жай көзге танымайтынды таныту, жұрт байқамағанды байқату, елемегенді електен өткізіп көрсету, білмегенді биіктете елестету, танымағанына таңқалтып, дүйім қауымды таныту, шын мен жалғанның, ез бен ердің, адал мен арамның, кесепат пен парасаттың ішкі-сыртқы белгілерін таңбалап беру, басқаны қасіреттің қайғысына ортақтастыру, рақаттының бағына қуанту, жақсылыққа тебірену, зұлымдыққа лағнет айтқызу. Ал, ойшылдық болса, жазушының осы қасиетіне имандай иландырып, айтқанына ажар беретін, көрсеткеніне көрік бітіретін, шығармасына қан жіберіп, жан беріп тұрған күретамыр іспетті. Суреткерлік — жазушының зеректегі десек, ойшылдық — зерделігі, кемелдігі, бейнелеп айтқанда кемеңгерлігі. ...Суреткерлік көргендік – терең ойшылдық пен пайымды парасаттылықтың ұштасқан жерінен жазушы творчествосындағы өміршең философия, басқаша айтқанда, интеллектуалдық концепциясы жарқырап көрінеді. Осындай жағдайда ғана шынайы жазушы әдебиет атты адамтану ғылымында, басқаның бақытын қолдап, адамдық асқақ

сезімді қорғайтын, сөз өнерінде жаңалық ашып, мұратты жауһар ойымен көркем сөзбен гауһар мұрана тұрғыза алады».

«Өмірзая» романы ХХ ғасырдың соңғы кезеңіндегі қазақ тарихының ащы шындығын суреттейтін салмақты туынды. Әрбір туындының бойында оқырманын шығармадағы шырғалаң иірімдеріне бірге тартар күш – шындық. Жазушының осы шындықтың адам тағдырына әсерін тереңдете көрсету, ауыр халді көркемдей түсу жолында өзгеше бір қаламгерлік қуатпен еңбек еткені шығарманың өн бойынан байқалады. Жазушы шығармаларында белгілі бір тақырыптардың көркемдік шешім табуы, характер сомдауындағы қыруар ізденісі ең алдымен өмір шындығын көркем шындыққа жеткізуіндегі шеберлігі деуге болады. Ендеше, жиырмамыншы ғасырдың соңындағы қазақ тарихының басындағы шындықты жоғары деңгейде көркем шындыққа көркемдеп, әлеуметтік талдау арқылы ұлттық ерекшелікті сомдап суреттеген «Өмірзая» — автор шығармашылығының ерекше шыңдалған асуы. Өз кезеңіндегі көркем шындықтың эстетикалық сипатын сомдаған жазушының поэтикалық ізденістері аталмыш шығарманың жемісі.

Қорыта айтқанда, роман мазмұндық, құрылымдық, тақырыптық тұрғыдан толықтай трагедияға құрылған. Шығарманың өн бойынан әдебиеттің екі тегі эпос пен драманың шебер синтезін көруге болады. Роман кейіпкерлерінің тағдыры, олардың суреттелуі, бірінен соң бірінің басына түсетін қайғы, мұң, зар элементтері трагедияның жанрлық ерекшеліктері болып табылады. Аяғанның адал жары – Әсемнің асқынған ауру әсерінен қаза табуы, Хадишаның көзсіз махаббаттың қырсығына шалынып, жетімдіктің азабын еселеп тартуы, Аяған үшін аянбай інілік қызмет атқарып жүрген Асылханның саяси қастандықтың құрбаны болуы, Аяған мен Әсемнің бүлдіршіндері — Олжас, Елжас, Бибілердің балалық бал дәурендерінің өкінішпен өтуі кімді де ойландырмай қоймайды. Аяған кеңестік үкіметтің өз дегенін істетпей қоймайтынына анық көзі жетіп тұрса да, қасқайып қарсы тұрды. Ақыры, оны майыстыра алмасын білген «мықтылар» оны өлтіріп тынады. Бұл шығармадағы адамгершілік идеялар, адамзаттық ізгіліктер принципін аяқ асты болғанындай әсер қалдырады. Бірақ керісінше, шығармадағы трагедиялық кейіпкерлер мен трагедиялық сюжеттердің берілуі арқылы шын мәніндегі Жақсылық пен Ізгілік, Адамгершілік, Иmandылықтың аражігін автор жоғары деңгейде дәріптейді. Мұның барлығы жазушының романды трагедияның жанрлық ерекшеліктеріне тән құруын айқындай түседі.

Трагедияның жанрлық ерекшелігі – шынайы өмірдегі шиеленіскен тартысты, бір-біріне қарама-қарсы күштердің ымыраға келмес күресін, қақтығысын бейнелеу. Онда қоғамдағы түрлі көзқарасты ұстанған күштердің, кертартпа топтардың арасындағы тартыс суреттеледі. Өмірдегі ауыр жағдайлар мен аласапыран кезеңдегі адамзат басына түскен ауыртпалық баяндалып, шығарма көп жағдайда негізгі кейіпкердің қазаға ұшырауымен аяқталады. Бірақ жеке адамның трагедиялық халге ұшырауы оның үміті кесіліп, арманы орындалмады деген сөз емес, керісінше, ол ғұмырын арнаған арман-мақсаттың биік те асқақ екендігін танытады. Демек «Өмірзая»

шығармасын құрылымдық, мазмұндық, сондай-ақ тақырыптық концепциясы роман-трагедияға құрылған, эпос пен драманың синтезінен тұратын қазіргі қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік туындылардың бірі деуге толық негіз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық. — Алматы, 2002. — 360 б.
2. Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. — Алматы: Жазушы, 1970. — 351 б.
3. Балғабаев С. Біздің Баққожа // Қазақ әдебиеті. — 2013. — 25-31 қаңтар.
4. Бахтин М.М. Эпос и роман. — СПб. Азбука, 2000. — 301 с.
5. Мұқай Б. Өмірзая. — Алматы: «Парасат» журналы, 2004, — 480 б.
6. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств / — М.: АСТ: ФОЛИО, 2001. — 256 с.
7. Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З. Әдебиет теориясы. Классикалық зерттеулер: көп томдық. — Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. — 412 б.
8. Әшімбаев С. Азаматтыққа адалдық: әдеби-сын мақалалар, зерттеулер, толғаныстар. — Астана: Раритет, 2007.

ӘОЖ 343.985.2

САРАПШЫ-ҚОЛЖАЗБАНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫН ЗЕРТТЕУ МЕН ТЕКСЕРУДІҢ ІС ЖҮРГІЗУ ЖӘНЕ ТАКТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Нұрмұхамбетова Қ.Қ., Құқықтану магистрі, сениор-лектор
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: kimbatjan_986@mail.ru

Тергеуші мен соттың қолжазба сарапшысының қорытындысына қатысты бағалау қызметі бір реттік емес және бір реттік емес процесс болып табылады. Ол алдын ала және сот тергеуінің барлық кезеңінде жүзеге асырылады.

Бағалау қызметі мынадай кезеңдерден тұрады: кезең (тергеуші мен судьяға ортақ) - сарапшының қорытындысын алғаннан кейін оны таныстыру және зерделеу; кезең (сот үшін) - қорытындыны сот отырысында зерттеу.

Зерттеудің бірінші кезеңі-жеке-дара немесе басқа тергеушілердің (судьялардың) қатысуымен, процестік сипаты жоқ жедел іс-қимыл. Сарапшының қорытындысын алғаннан кейін тергеуші немесе судья алдымен оны мұқият зерттеп, оның барлық бөліктері мен тірек ережелерін талдап, логикалық сызықты қадағалап, қорытындыларды қолда бар дәлелдемелермен салыстырып, дәлелдемелер жүйесіндегі қорытынды орнын және істің мәні бойынша болашақ шешім қабылдау үшін маңыздылығын анықтауы керек.

Алдын ала тергеуде тергеуші сарапшының қорытындысын күдіктіге, айыпталушыға, оның қорғаушысына, сондай-ақ егер сараптама олардың өтініші бойынша жүргізілсе, жәбірленушіге немесе куәға ұсынады. Сараптама нәтижелерімен келіспеген жағдайда тергеудегілер мен оның қорғаушысы қосымша немесе қайталама сараптама тағайындау туралы өтініш жасауға құқылы[1].

Бірінші кезеңде тергеуші мен сот сарапшының қорытындысының дәлелдік мәні туралы қандай - да бір идеяны дамытады.

Сарапшының қорытындысын зерттеу мен бағалаудың екінші кезеңі сот отырысы процесінде өтеді. Дәл осы кезең туралы М.К.Трушников былай деп жазады: «сарапшының қорытындысын зерттеу-бұл сот сарапшының қорытындысынан фактілер туралы ақпарат алуға және оларды процестің басқа қатысушыларының қабылдауына жеткізуге бағытталған іс жүргізу әрекеті. Сот сарапшының ұсынылған жазбаша қорытындысын шешім қабылдау кезінде оған дұрыс баға беру үшін жеке қабылдауға міндетті».

Екінші кезеңде сот және процестің барлық қатысушылары сарапшының қорытындысын талдауды, тексеруді және бағалауды жалғастырады. Процесте сарапшының қорытындысын тексеру құралы сарапшының айғақтары, процеске қатысушылардың басқа дәлелдемелерді алуы және ұсынуы және қорытындыны осы дәлелдемелермен салыстыру болып табылады[2].

Егер сарапшының қорытындысын сотқа дейінгі зерттеу, оны тексеру және бағалау соттың және процеске қатысушылардың сұрақтары мен қарсылықтарын тудырмаса, сарапшыны соттың бастамасы бойынша сот отырысына шақыруға негіз жоқ. Дәл сол жағдайда, егер қорытындының кейбір ережелері анық болмаса, олардың мағынасы толық түсінілмесе, сарапшының қорытындысы процеске қатысушылардың қарсылығын тудырады, іс бойынша басқа дәлелдемелерге қайшы келеді, егер Тараптар бұл туралы өтініш білдірмесе де, сарапшыны сотқа шақыру керек.

Сарапшының айғақтары оның қорытындысы жарияланғаннан кейін тыңдалады. Егер сарапшы ол бойынша түсініктеме беру қажет деп санаса, ол мұны істейді, содан кейін іске қатысатын адамдардың қосымша сұрақтарына жауап беруге міндетті.

Сот практикасы, өкінішке орай, Әрқашан бұл ережені ұстанбайды. Қорытынды пайдасына берілмеген тарап кейде сотта сарапшының қорытындысына дау айту үшін негіз табу және сарапшыдан жауап алу үшін қосымша сұрақтар дайындау мақсатында мемлекеттік емес сараптама ұйымдарының мамандарының консультациясына жүгінеді. Мұндай консультациялар кейде білікті емес, ал ұсынылған қосымша сұрақтар сараптама тақырыбына және сарапшы жүргізген зерттеуге тікелей қатысты емес. Көбінесе наразы Тарап немесе оның өкілі Сот сараптамасының осы түрінің (түрінің) ғылыми негіздері туралы өте жалпы, дерексіз сұрақтар қояды.

Егер тарап сот-қолжазба сараптамасының іргелі ғылыми негіздеріне мүлдем қарсы шыққысы келсе, онда бұл сот отырысында емес, тиісті дәлелдерді жариялаумен ғылыми пікірталаста жасалуы керек. Біз сот-қолжазба

сараптамасының ғылыми өміршеңдігі туралы жоғарыда айттық. Сотта нақты іс бойынша берілген сарапшының нақты қорытындысын қарастыра отырып, сұрақтар осы қорытындыға қатысты болуы керек.

Егер тарап пен оның өкілі осы түрдегі сараптаманы жүргізудің әдістемелік негіздерінің ғылыми өміршеңдігіне қызығушылық танытса, сұрақ жалпы түрде қойылуы мүмкін, мысалы: қысқаша қолтаңбалардың сот-қолжазба сараптамаларының мүмкіндіктері қандай? Алайда, сұрақтың мұндай абстрактілі тұжырымы белгілі бір сараптаманың ғылыми өміршеңдігін бағалау үшін жеткіліксіз[3].

Бұл жағдайда сұрақ дұрыс тұжырымдалады: «қысқа және қарапайым қолдардың түпнұсқалығын (немесе шынайылығын) анықтаудың кешенді әдісін қолдану кезінде сарапшы тұжырымдарының сенімділігі қандай?».

Сәйкестендіру белгілерінің санына қатысты дерексіз сұрақ қою да мүмкін емес, өйткені бұл сан объектіге, шешілетін мәселеге және қолданылатын әдіске байланысты. Мысалы, жоғары өңделген қолжазбамен орындалған мәтін бойынша сәйкестендіру мәселесін теріс шешу үшін кейде бір белгі жеткілікті - зерттеу объектісінің орындаушысында (мәтін, қолтаңба) бұл дәреже қолжазбаның үлгілері ұсынылған мердігерге қарағанда жоғары болатын Даму дәрежесіндегі айырмашылық. Мысалы, түпнұсқа қолтаңбаның орындаушысын сәйкестендіру жағдайында 15-20 белгілердің сәйкестігі қажет.

Егер тиісті деректер қорытындыда келтірілмеген болса, сарапшының алдына осындай мәселелерді қою қисынды және орынды болады:

Сарапшы қандай техниканы қолданды, осы зерттеу барысында қандай әдістер мен техникалық құралдарды қолданды?

Бұл техниканы қолдану шарттары қандай және олар осы сараптаманы жүргізу кезінде болған ба?

Бұл әдістеме қайда жарияланды, ол жалпыға бірдей қабылданған ба, оны практикаға енгізу ұсынылды ма?

Қолданылған техниканың тиімділігі және оның көмегімен алынған тұжырымдардың сенімділігі қандай?

Осы типтегі мәселені шешудің басқа әдістері (әдістері) бар ма, егер олар болса, неге қолданылмады?

Сарапшы белгілеген белгілер, олардың сәйкес келуі немесе (және) айырмашылықтары жасалған қорытынды үшін негіз болуы үшін жеткілікті ме?

Олардың көлемі Әдістемеден қарастырылған өлшемдерге сәйкес келе ме?

Анықталған айырмашылықтардың (сәйкестіктердің) сипаты мен көлемі олардың шығу тегі туралы басқа түсінік бере ме?

Зерттеу кәсіби тұрғыдан күрделі ме және сараптамалық қателіктің ықтималдығы қандай?

Әрине, сұрақтар одан да ерекше болуы мүмкін: қорытындыда сипатталған және фотоиллюстрацияларда көрсетілген жеке белгілерге, оларды сарапшының қорытындыда түсіндіруіне, бөлек, салыстырмалы зерттеулердің логикасы мен толықтығына; аралық және түпкілікті синтезге, әртүрлі әдістерді қолдануға және т. б. қатысты [4].

Сарапшының тұжырымы мен оның түсіндірмелерін басқа дәлелдермен, әсіресе тараптардың бағалау пікірлерімен салыстыра отырып, олардың мүмкін болатын қателігін және көбінесе соңғыларының адал еместігін ескеру қажет. Қазіргі сот практикасында сарапшылардың қорытындыларын «тапсырыс бойынша» қарау және оны сарапшының қорытындысының дәлелді мәнін соттың бағалауына әсер ету үшін оны процесте пайдалану әрекеттері сияқты жағымсыз құбылыспен күресуге тура келеді.

Кейде Тарап немесе оның өкілі мемлекеттік емес сараптама мекемесіне немесе жеке сарапшыға ақылы негізде сарапшының қорытындысына маманның пікірін беру туралы өтінішпен жүгінеді. Маман сарапшының қорытындысын сыни тұрғыдан талдайды және кішігірім қателіктер мен дәлсіздіктер негізінде және көбінесе ерікті (субъективті) түсіндіру негізінде ақы төлеуге тырысады, сарапшының тұжырымдарын бұзуға тырысады.

Қорытындыларды рецензиялау сот ісін жүргізу үшін емес, сараптама жүйелерінде әдістемелік мақсаттарда (ғылыми деңгейді бақылау, тәжірибе алмасу және т.б.) қолданылады. Азаматтық және арбитраждық процеске қатысушылардың адал еместігімен күресудің процедуралық формалары өте шектеулі, оған жеке авторлар назар аударады. АІЖК-нің 35, 186-баптарына және АӨК-нің 41-бабының 2-тармағына, 161-бабына сәйкес іске қатысушы адамдар өздеріне тиесілі барлық процестік құқықтарды адал пайдалануға тиіс. Алайда бұл міндетті орындамағаны үшін Тараптарға қатысты санкциялар қарастырылмаған. Көрінеу өтірік айтуға реакция ретінде нақты санкция басқа (адал ниетті) тараптың пайдасына шешім шығару болуы мүмкін [5].

Сарапшының қорытындысын «тапсырыс бойынша» рецензиялаудың нақты теріс тәжірибесінен тараптардың бастамасы бойынша процестің пайда болуын, кейбір жағдайларда алдыңғы бөлімдердің бірінде айтылған тапсырыс бойынша «сараптама актілерінің» пайда болуын ажырату керек. Осылайша, іс бойынша маманның екінші пікірі пайда болады, ол әдетте біріншісімен сәйкес келмейді.

Жеке авторлар бұл сот процесінде сараптамалық бәсекелестік принципін жүзеге асыру құралы ретінде көрінеді. Сонымен, Т.П. Андрианова сот тағайындайтын «қарсы сараптама» институтын заңнамалық түрде енгізуді ұсынады. Оның пікірінше, контрэксперт ретінде қазіргі уақытта негізгі жұмысынан бос уақытында шаруашылық есептегі және кооперативтік негізде құрылатын мамандар немесе жұмыс істемейтін зейнеткерлер қатарынан Сараптама мекемелерінде, штатта немесе штаттан тыс тиісті біліктілігі, білімі, көп жылдық жұмыс тәжірибесі бар адамдар бола алады.

Болашақта әдебиетте де, заңнамада да бұл көзқарас жеке сараптамалық ұйымдардың тиісті ғылыми және техникалық деңгейінің қамтамасыз етілмеуіне және олардың тәжірибесін бақылаудың толық болмауына байланысты қолдау таппады.

Егер сот отырысында сарапшының қорытындысын зерттеу нәтижесінде сарапшының айғақтарымен жою мүмкін болмаған толық емес немесе анық емес екені анықталса, сот қосымша сараптама тағайындау туралы шешім қабылдай

алады. Дәл сол жағдайда, дәлелдердің сәйкессіздігі анықталған және оны сот процесінде жою мүмкін болмаған жағдайда, сарапшыға қарсылықтар қатты болды, ал даулы фактіні анықтау тұрғысынан оның түсіндірмелері мен жауаптары нәтижесіз болды, қайта сараптама тағайындау керек.

Қорытындының толық болмауы-бұл сот - сараптама қызметінің қағидаттарының баптарында көзделген толықтығын бұзу. Сондықтан, бұл жағдайда қосымша сараптама-сарапшы жіберген кемшіліктерді немесе мәжбүрлі жағдайларды (сараптаманы тағайындаған адам немесе орган қажетті материалдарды ұсынбаған) толтыру құралы. Мұнда қосымша сараптама тағайындау негіздерінің екі нұсқасы болуы мүмкін: а) сарапшының зерттеудің міндетті элементін өткізіп алуы; б) толық емес деректерге сараптамалық мәселені шешу (қосымша материалдар беру туралы өтініш қозғалды, бірақ ол қанағаттандырылмады).

Екі жағдайда да - бұл сарапшының (бірінші) немесе сараптама тағайындаған субъектінің (екінші) жеткіліксіздігі, ол нәтижеге әсер етті-қорытындылардың толық еместігі.

Біріншісінің мысалы - сарапшының бір объектіні-олардың көптігімен зерттелетін қолтаңбаны өткізіп жіберуі, даулы қолжазбаны салыстырмалы зерттеудің болмауы және көп Объектілік сараптамада көптеген болжанған орындаушылардың бірінің қолжазбасы.

Екінші мысал-үлгілердің жетіспеушілігі, бұл NSAID түрінде шығаруға немесе шығаруға себеп болды. Бұл жағдайда сараптама аяқталғаннан кейін қажетті үлгілерді алған кезде қосымша сараптама тағайындалады, нәтижесінде категориялық қорытынды жасалуы мүмкін[80].

Сарапшының біліктілігі-сыйымды ұғым. Бұл сарапшының арнайы білімдерінің шеңбері, оның құзыреттілігі, оның ішінде сараптаманың теориялық және әдістемелік негіздерін білу, әдістер мен әдістерді меңгеру, сараптамалық тәжірибе. Сонымен бірге сарапшы-бұл машина емес, адам, сондықтан сот - сараптамалық қызметтің негізгі принциптерінің бірі (Fsogsed 4-бабы) - сараптамалық зерттеудің объективтілігі сақталғанына қарамастан, соңғысы әрқашан субъективті. Сараптамалық зерттеу объективті деректерге негізделеді: сараптаманы тағайындайтын Субъект ұсынған бастапқы деректер, сыналған және практикада қабылданған әдістер мен әдістемелерді қолдану, Құрал-саймандар мен аспаптарды пайдалану. Алайда, мұның бәрін машина емес, адам жасайды. Сондықтан сарапшының субъективті психологиялық жағына белгілі бір талаптар қойылады, онсыз маман сарапшы бола алмайды.

Сарапшылардың қателіктері субъективизм элементтерімен де байланысты. Сот-қолжазба сараптамасы саласында мыналар неғұрлым тән:

1) неғұрлым ықтимал қате нұсқа ретінде априорлық ұсыну және одан әрі зерттеудің оны растауға бағдарлануы;

2) зерттеу нәтижелерін дұрыс емес қорытынды бағалау - белгілердің сәйкес келуі және (немесе) айырмашылықтары.

Егер сарапшының қорытындысын немесе екі сәйкес келмейтін қорытындыны зерттеу процесінде қаралған бір немесе бірнеше себептер

бойынша дұрыстығына күмән туындаса және басқа мән-жайлар бұл күмәнді шешуге және сараптамасыз жасауға көмектеспесе, қайта сараптама тағайындау керек. Қайта сараптама, әдетте, сарапшылар комиссиясына тапсырылады. Егер әр түрлі сарапшылардың бір-біріне қайшы келетін екі қорытындысы болса, әр түрлі ведомстволардың (мысалы, Әділет министрлігі мен ІІМ) Мемлекеттік сарапшылары орындайтын ведомствоаралық комиссиялық қайта сараптама тағайындау мағынасы бар.

Кейде сот практикасында орын алатын, зерттеу мемлекеттік емес құрылымдардың жосықсыз сарапшыларына тапсырылған, олар Тараптың «тапсырысы бойынша» қорытынды шығарады және іс жүзінде қылмыс жасайды. Қылмыстық кодекстің 307-бабы. Осындай сараптама актілері мен сарапшылардың қорытындыларының пайда болуын ескеру қажет. Олардың іс материалдарында болуы және қорытындылардың дұрыстығына күмәндану мемлекеттік сот-сараптама мекемелеріне сот сараптамасын тағайындау үшін негіз болуға тиіс[6].

Қайта сараптаманы тағайындайтын тергеушілер мен судьяларды, олардың пікірінше, қарау объектісі болған сарапшының қорытындысын бағалауға көмектесетін консультациялық сұрақтар қоюдан сақтану керек. Кеңес беру үшін арнайы білім қажет, бірақ фактілер туралы жаңа ақпарат алу үшін зерттеу жүргізудің қажеті жоқ. Сот мамандардың кеңестерін сараптама шеңберінен тыс қолдана алады, ал кеңес беру мәселелерімен сараптама тағайындай алады - іс жүргізу заңын бұзу.

Қолжазба сарапшыларының қорытындыларын сот практикасында негізсіз пайдаланбау жағдайлары орын алуда.

Сонымен бірге, Сазоновтың Замулюкиге қатысты өтініші бойынша қылмыстық іс қозғалды, тергеу барысында Замулюкин Сазоновты білместен мөрді қолданғаны, өз атына сенімхат жасырғаны, «Бикеш» Ади - дан кондитерлік өнімдер алып, оларды сатқысы келгені анықталды. Қарызды ішінара өтеу жалған шот-фактуралар бойынша жүзеге асырылды. Сот-қолжазба сараптамасы Д.В.Сазоновтың атынан сенімхаттағы қолтаңбаны басқа адам орындағанын анықтады. Алайда Чита облысының төрелік соты бұл жағдайларды ескермеді. Оның шешімі жойылды және іс сол төрелік сотқа жаңа қарауға берілді.

Мен соттың сарапшының қорытындысын бағалау мәселелерін ұлы орыс заңгері А.Ф.Конидің дана сөздерімен аяқтағым келеді: «әрине, оның тұжырымы сот үшін міндетті бола алмайды және алдын-ала анықталған дәлел бола алмайды, тексерілмейді немесе сынға алынбайды. Соттың иелігінде күнделікті мәліметтер мен мәліметтер бар, олар сарапшының тұжырымдарымен бір-біріне қосылып қана қоймай, фактілердің логикасы негізінде тікелей қайшы келуі мүмкін. Бірақ кез-келген жағдайда сараптаманы сынау қатаң негізделген болуы керек және сарапшының жұмысына ерекше назар аудару керек».

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан республикасының конституциясы (қолданыстағы).

2. Қазақстан республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі (02.01.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен) // <http://www.online.zakon.kz>.

3. Бычкова С.Ф. уголовно-процессуальный кодекс республики казахстан. институт специальных знаний: научно-практический комментарий. алматы. 2000

4. Игнатъев м.е., комаров и.м. установление причинноследственных связей в расследовании преступлений. м.: юрлитинформ, 2021

5. Долгова А. И. криминалистика: учебник для вузов / под общ. ред. проф., д.э.н. а.и. долговой. — 4-е изд., перераб. и доп. — м.: норма: ниц инфра-м, 2019. — 1008 с.

6. Альжева, Н.И. криминалистика. краткий курс / Н.И. Альжева. - м.: окей-книга, 2020. - 128 с.

7. Круглова, А.А. Осмотр места происшествия по делам о грабежах и разбойных нападениях / Вестник Восточно-Сибирского института Министерства внутренних дел России. 2020. № 1 (68). С. 41-45.

ӘОЖ 343.132.5

ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІ ТЕХНИКАЛЫҚ- КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Нұрмұхамбетова Қ.Қ.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: kimbatjan_986@mail.ru

Қылмыстың іздерін табу, алып қою және зерттеу тұрғысынан қылмыстарды ашу мен тергеуді ұйымдастыру мәселелері ХІХ–ХХ ғасырдың басында ғалымдар үшін қызығушылық тудырды, олардың арасында ғылымның дамуына, жинақталуына қарай Е.Ф.Буринский, С.Н.Трегубов, және т. б. сияқты криминалистика саласындағы мамандарды атап өтпесе болмайды эмпирикалық тәжірибе сот-медициналық техниканың құралдарының едәуір кеңеюі, сот-медициналық зерттеулерге мамандандырылған мекемелердің қалыптасуы, сот-медициналық сараптаманың нормативтік-құқықтық және әдістемелік базасы.

Қазіргі уақытта қылмыстарды тергеу процестерін инновациялық құралдармен қамтамасыз етудің рөлі артып келе жатыр. Теория қылмыстарды тергеу субъектілерінің сот – медициналық құралдар мен әдістерді қолдануға тұрақты дайындығы үшін жағдай жасау үшін ғылыми негізделген ұсыныстар жасайды, практика-осы жағдайларды жүзеге асыру.

Біз белсенді қолданатын «қамтамасыз ету» термині белгілі бір дәрежеде оның негізгі сипаттамаларының дуализмімен сипатталады: біріншіден, бұл

техникалық құралдардың, әдістердің, технологиялардың, қажетті ақпараттың болуы, екіншіден, нақты ұйымдастырушылық іс-шаралар жүргізу және тиісті қызметті жүзеге асыру арқылы қойылған міндеттер мен мақсаттарға қол жеткізуі. Сонымен қатар, бұл іс-шаралар теориялық және функционалды түрде тамақтандыратын адам қызметінің нақты түріне бағытталуы керек.

Отыз жылдан астам уақыт бұрын арнайы әдебиеттерде және ведомстволық нормативтік актілерде «ғылыми-техникалық қамтамасыз ету», «неғұрлым ауыр қылмыстарды ашуды техникалық-криминалистикалық сүйемелдеу», «техникалық-криминалистикалық жұмыс» сияқты үйлесімдер қолданыла бастады.

Техникалық-криминалистикалық және жалпы криминалистикалық қолдаудың арақатынасы туралы айта отырып, біріншісі екінші элементтен басқа ештеңе емес екенін және оған жеке және жалпы ретінде байланысты. Қазіргі заманғы криминалистикада «жалпы ішкі істер органдарының қызметін криминалистикалық қамтамасыз ету астында» деген пікір кең таралған сот-медициналық білім жүйесі және оларға негізделген Дағдылар мен дағдылар түсініледі қылмыстарды болдырмау, анықтау, ашу және тергеу мақсатында ғылыми криминалистикалық ұсынымдарды пайдалану, криминалистикалық құралдарды, оларды пайдалану әдістері мен технологияларын қолдану.

Криминалистикалық қамтамасыз ету – бұл оның бөліктерінің тұтастығымен және өзара байланысымен сипатталатын жүйе, ол іштей (ең алдымен, ғылымның қазіргі заманғы жетістіктері негізінде) және техникалық құралдарды, белгілі бір мақсатқа – құқықтық тәртіпті сақтауға және заңдылықты қамтамасыз етуге қол жеткізу үшін жаңадан әзірленген әдістемелерді пайдалану арқасында ұйымдастырылуға тиіс екені даусыз. Криминалистикалық қамтамасыз ету жүйесі нақты құқықтық шеңберде бар, нормативтік актілермен реттеледі.

Криминалистикалық қамтамасыз ету жүйе ретінде қылмыстарды тергеу процесін криминалистикалық маңызды (дәлелді және бағдарлы) ақпаратпен толтырады. Сонымен бірге, тергеу оның мақсаттарына қатысты бола алмайды деген пікір бар, өйткені тұжырымдама өте көлемді, оны тергеу органдарының қызметіне қатысты дұрыс айтуға болады. Заңдылықты қолдауға ықпал етпейтін тақырыпты сот-медициналық қолдауды кең мағынада, яғни қылмыстық-құқықтық қатынастарды ғана емес, азаматтық-құқықтық және әкімшілік-құқықтық қатынастарды реттеу кезінде түсіну керек.

Азаматтық және әкімшілік заңнама, қылмыстық іс жүргізу сияқты, нақты криминалистикалық әдістер мен құралдарды қолдану мүмкіндігін қарастырады – мысалы, сараптамалық зерттеулер жүргізуі. Олар осы шешімнің авторымен келіспеуге мәжбүр, өйткені қылмыстарды тергеуді техникалық және криминалистикалық қамтамасыз етудің мұндай мақсаты қылмыстардан басқа кез – келген құқық бұзушылықтардың заңдылықтарын зерттеу криминалистиканың өзінен тыс болар еді.

Санамаланған авторлармен келісе отырып, біз белгіленген мақсаттарға қол жеткізу (қылмыстарды тергеу тиімділігінің өсуі) үшін:

– тергеу органдары қызметкерлерінің кәсіби және адамгершілік (сыбайлас жемқорлық мінез – құлқын еңсеру бөлігінде) деңгейін арттыру;

- материалдық және процестік заңнаманы өзгерту үшін құралдар жиынтығын ұсынғымыз келеді, оның векторы дәлелдемелерге жол беру және оларды алу құралдары туралы ұғымды кеңейту болуға тиіс;

- дәлелдемелерді заңдастырудың сарапшылық әдістемелерімен бекітілетін, оларды алу мен бекітудің прогрессивті техникалық құралдарын жаппай енгізу.

ТҚҚ-ның өзекті мәселелерін жоюдың осы құралдарының көпшілігі тәуелсіз зерттеу нысаны бола алады. Оның кондициялық және қызмет деңгейлеріндегі техникалық және сот-медициналық қамтамасыз ету белгілі бір ұйымды білдіреді, яғни ол Қылмыстық іс жүргізу Заңымен және басқа да нормативтік актілерімен, сондай-ақ әртүрлі нұсқаулар мен нұсқаулармен (ведомстволық және ведомствоаралық) анықталған тиісті ұйымдастырушылық шеңберлерде жүзеге асырылады. Зерттелетін процестер мен құбылыстарды сипаттайтын ішкі сапалық байланыстар мен заңдылықтарды түсінуге тырысамыз. Біз жүзеге асыруға тырысатын маңызды өзгеріс – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану.

Нәтижесінде, қылмыстарды тергеу кезінде қолданылатын АКТ түрлеріне мұқият назар аудару қажет. Біз өз жұмысымызда ведомстволық ақпараттық желілерді егжей-тегжейлі сипаттауды дұрыс деп санамаймыз. Олар құқық қолдану тәжірибесінде ұзақ уақыт бойы тиімді қолданылып келеді, біз оларды қолдану нәтижелеріне дау айтпаймыз, керісінше, біз қылмыстарды тергеудегі акт тізімін кезең – кезеңімен көбейтудің негізі деп санаймыз. Сондықтан IP телефония, электрондық пошта және бейнеконференцбайланыс сияқты технологияларға тоқталайық.

Электрондық пошта қазіргі адамның күнделікті өміріне сенімді түрде кірді. Бұл электрондық поштаны жіберу технологиясы жеке және өндірістік мақсаттарда кеңінен қолданылады. Ең көп таралған схемада – интернет арқылы-әдетте ақпаратты жіберу, Жіберу және алудың жеке қызметтері қолданылады. Бірақ сот ісін жүргізу қажеттіліктері үшін бұл алгоритм біршама қайта қаралуы керек. Біз зерттеудің екінші тарауында егжей-тегжейлі тоқталамыз.

IP телефония - бұл өте қол жетімді және танымал қызмет. Таза технологиялық тұрғыдан (бейне сигналын беруді алып тастағанда), ол көптеген позицияларда бейнеконференцбайланыспен үндеседі, оны біз төменде егжей-тегжейлі қарастырамыз. Бейнеконференция-компьютерлік технологияның аппараттық және бағдарламалық құралдарын қолдана отырып, интерактивті ақпаратты нақты уақыт режимінде бір уақытта екі жақты беруді, өңдеуді, түрлендіруді және ұсынуды қамтамасыз ететін ақпараттық технологияның саласы.

Бейнеконференция режиміндегі өзара әрекеттесу бейнеконференц-байланыс сеансы деп те аталады. Бейнеконференция Төтенше жағдайлар кезінде жедел шешім қабылдау құралы ретінде, аумақтық бөлінген ұйымдарда іссапар шығыстарын қысқарту, тиімділігін арттыру, сотталғандардың қашықтықтан

қатысуымен сот процестерін жүргізу үшін, сондай-ақ қашықтықтан оқыту технологиялары элементтерінің бірі ретінде және т.б. қолданылады. Бейнеконференция - бұл екі немесе одан да көп қашықтағы абоненттердің интерактивті өзара әрекеттесуінің телекоммуникациялық технологиясы, олардың арасында басқару деректерін беруді ескере отырып, нақты уақыт режимінде аудио және бейне ақпарат алмасуға болады. Бейнеконференция режимінде сөйлесу үшін абонентте бейнеконференц-байланыстың терминалдық құрылғысы (кодек), бейнетелефон немесе есептеу техникасының өзге де құралы болуы тиіс.

Әдетте, бейнеконференц-байланысқа арналған құрылғылар кешеніне мыналар кіреді: – орталық құрылғы - аудио және бейне ақпараттарды кодтауды/декодтауды, мазмұнды (ақпараттық мазмұнды) түсіруді және көрсетуді қамтамасыз ететін бейнекамерасы мен микрофоны бар кодек; – ақпаратты беру құрылғысы (мысалы, модем); – ақпаратты көрсету және дыбысты ойнату құрылғысы.

Кодек ретінде бейнеконференцияға арналған бағдарламалық жасақтамасы бар дербес компьютерді пайдалануға болады. Екі жақты («нүкте-нүкте» режимі) және көп жақты («көп нүкте» режимі) бейнеконференцияларды өткізуге мүмкіндік беретін ВКС жұмысының екі режимі бар. Әрине, қылмыстық сот ісін жүргізуде технологияны қолдану ерекшелігіне сүйене отырып, біз тек бірінші нұсқаны – екі жақты режимді қарастырамыз. Көпжақты режим тиімді болатын жағдайды болжау мүмкін, дегенмен қауіпсіздік пен құпиялылық тұрғысынан мұндай сессияларды алып тастаған дұрыс.

Жақында тергеуші ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды тергеу кезінде кездесетін іздерді жіктеудің нақты көрінісі пайда болды. Бұл жіктеудің негізі іздердің үш санаты: материалдық, идеалды және виртуалды.

Сонымен қатар, егер сот – медициналық сараптама материалдық іздерді зерттеудегі жетістіктерге оның өмір сүру фактісі байланысты болса, онда соңғы 5-7 жылда идеалды және виртуалды іздерді егжей-тегжейлі зерттеу жүргізілді. Бұл зерттеулерді Воронеж криминалистика мектебінің өкілдері, профессор О.Я. Баев жасағанын атап өтпеуе болмайды.

Идеал және виртуалды іздерді жіктеу жүйесіне қосу материалистік диалектиканың негізгі принциптерін жоққа шығармайды. Сайып келгенде, барлық іздер материалдық екені анық. Виртуалды іздердің барлық түрлері, сайып келгенде, материалдық медиада сақталады. Идеал іздер мидың белгілі бір бөліктерінде болатын күрделі химиялық және электрлік процестердің нәтижесі болуы мүмкін. Алайда, биология мен физикадан айырмашылығы, сот-медициналық ғылымда тәуелсіз категорияларды бөлудің өзіндік себептері және іздерді белгіленген санаттарға жіктеудің өзіндік сот-медициналық негіздері бар.

Материалдық және идеалды іздерді тәуелсіз категориялар ретінде тану маңызды пікірталастар тудырмады. Сонымен бірге, ғылыми қоғамдастықтағы виртуалды іздерге деген көзқарас біршама түсініксіз болды.

Дегенмен, криминалистердің практикалық қызметі біз электронды цифрлық құралдар жасаған және әртүрлі физикалық принциптерге (магниттік,

оптикалық және т.б.) негізделген сандық ақпарат құралдарында жазылған қылмыстық-тиісті ақпараты бар объектілермен жиі кездесетінімізді көрсетті. Бірінші кезекте бұл цифрлық сөйлеу тіркеушілері және бейнебақылау камералары (соның ішінде әртүрлі web-камералар), сондай-ақ ұялы телефондар, IP-телефония жүйелері және цифрланған сөйлеуді пакеттік берудің өзге де құралдары.

Бұрын ерекше және белгісіз нәрсе пайда болғанын түсіну бірқатар зерттеушілерге осы санаттағы іздердің барлық түрлерін ұсынуға әкелді: компьютерлік, виртуалды, электронды-сандық, ақпараттық, компьютерлік-техникалық.

Жоғарыда аталған атаулардың барлық авторлары іздердің осы санатының электромагниттік табиғатын дұрыс атап өтті, бірақ көбінесе олар үздіксіз табиғи процестерді іріктеуге негізделген жолдың күрделі ішкі құрылымын елемей, шектелді. Дегенмен, іздердің осы санатының мәнін «виртуалды із» ұғымы толығымен көрсететін сияқты. Әрі қарай, біз бұл мәлімдемені егжей-тегжейлі негіздеуге тырысамыз.

Бұл іздердің негізгі ерекшеліктерін жазба эволюциясы мысалында айқын суреттеуге болады. Айта кету керек, статикалық кескінді (фотофиксация) және динамикалық кескінді (бейнені бекіту) жазу түбегейлі ерекшеленбейді.

Тарихи тұрғыдан, дыбысты жазудың алғашқы әдісі Томас Альва Эдисон ұсынған механикалық болды, онда акустикалық толқын арнайы дайындалған тақтайшадағы ойықтардың толқын тәрізді бұзылуларына айналды. Техника дамыған сайын механикалық жазба электромагниттік Аналогты дыбыс жазбасына ауыстырылды. Бұл жағдайда акустикалық толқын электромагниттік Толқынға шағылысып, ол өз кезегінде магниттік тасымалдағышқа (болат сым немесе магниттік таспа) бекітілді.

Сот сараптамасы тұрғысынан екі жағдайда да бізде із қалыптастыру механизмін жүзеге асырудың классикалық үлгілері бар. Із түзуші объект – акустикалық толқын, із қабылдайтын – пластинадағы ойықтардың толқын тәрізді кедір-бұдырлығы (механикалық дыбыс жазу кезінде) немесе электромагниттік (электромагниттік дыбыс жазу кезінде). Дисплей «толқынға толқын» қағидаты бойынша жүреді, сондықтан бастапқы дыбыстық толқынның барлық параметрлері жазу құрылғыларының дизайн ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір беріліс коэффициенттері бар механикалық немесе электромагниттік толқынның тиісті параметрлерінде көрініс тапты.

Дыбыстық толқындарды жазудың әр түрлі формаларының іргелі бірлігі 1923 жылғы грамофонға патентті көрсетеді, онда механикалық динамиктің есептеулері толығымен эквивалентті электр тізбегіне негізделген. Граммофонның акустикалық жүйесі электр беру желісі ретінде, граммофон рупоры оның шығысындағы белсенді жүктеме ретінде ұсынылды. Граммофонның барлық механикалық және акустикалық бөліктері – пикаптың инесінен бастап рупорға дейін – импеданс аналогиясы негізінде эквивалентті электрлік элементтер шоғырланған параметрлермен салыстырылды.

Алынған мәліметтердің құрылымы бастапқы акустикалық толқындарды сипаттау үшін қолданылатын ресми математикалық модельдің түрімен анықталады.

Бір нақты физикалық құбылысты (біздің жағдайда акустикалық толқын) сипаттайтын математикалық модельдер өте көп болуы мүмкін екені анық. Мысалы, қисық сызықты әртүрлі жолдармен сипаттауға болады – ТҮЗУ сегменттері, параболалық сегменттер немесе сплайн тәсілді қолдана отырып – қажетті дәрежедегі алгебралық көпмүшелердің фрагменттері. Сонымен қатар, әр таңдалған сипаттау әдісі үшін (ресми математикалық модель қолданылады) сізге сандық параметрлердің әртүрлі жиынтығы қажет: түзу сызықтар үшін – екі мән, параболалар үшін – үш. Сплиндерді пайдалану жағдайында параметрлер саны Сплин дәрежесімен анықталады. Нақты акустикалық толқындарды сипаттау үшін әртүрлі формальды математикалық модельдерді таңдап, біз жазылған деректердің құрылымы мен көлемі бойынша мүлдем басқа сандық мәліметтер жиынтығын аламыз.

Айта кету керек, цифрлық дыбыстық жазудың нақты процесі, әрине, суретте көрсетілген схемалық схемаға қарағанда әлдеқайда күрделі және сандық мәліметтер жиынтығынан акустикалық толқын қалыптастыру кезінде бірнеше формализацияланған математикалық модельдерді дәйекті түрде қолданады. Алайда, мұның бәрі акустикалық толқынның виртуалды ізін қалыптастыру механизмін сот-медициналық түсінуге түбегейлі әсер етпейді.

Криминалистикада іздер қалыптастырудың классикалық механизмінің негізін құрайтын рефлексияның философиялық теориясына қайта оралсақ, дыбысты сандық жазу кезінде нақты акустикалық толқын басқа толқынға емес (аналогтық жазба сияқты) емес, жасанды дерексіз объектіге айналады. Бұл жасанды объект қолданылатын дыбыстық толқынның математикалық моделінің түрімен және осы модель параметрлерінің сандық мәндерімен анықталады.

Маңызды мәселе-бұл жасанды абстрактілі (іс жүзінде із қабылдайтын) объектінің аталған екі элементі бір-біріне тәуелсіз жеткілікті түрде бар, дегенмен дыбысты жазу және ойнату үшін міндетті түрде бірлесіп және дәйекті түрде қолданылуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ КОДЕКСІ (02.01.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен) // <http://www.online.zakon.kz>.

2. Фролова, Е. Ю. электрондық іздермен қылмыстарды ашудың және тергеудің заманауи мүмкіндіктері / Е. Ю. Фролова, Н. с. Шовин. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. — 2021. — № 15 (357). — Б.272-274. — URL: <https://m>

3. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ КОДЕКСІ (02.01.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен) // <http://www.online.zakon.kz>.

4. Фролова, Е. Ю. электрондық іздермен қылмыстарды ашудың және тергеудің заманауи мүмкіндіктері / Е. Ю. Фролова, Н. с. Шовин. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. — 2021. — № 15 (357). — Б.272-274. — URL: <https://m>

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Советбеков Е., Қаныбекова Г., Орсаева Р.А.
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru

Қылмыстық іс жүргізу құқығы қылмыстық құқықпен тығыз байланысты. Қылмыстық іс жүргізу құқығы - бұл қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібін бекітетін және қылмыстық істерді қозғау, тергеу, сотта қарау бойынша анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура мен сот үкімінің орындалуы мен іс жүргізу мәселелерін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі.

Қылмыстық процесс - бұл алдын ала тергеу, прокурор, судья және сот органдарының заңмен реттелген қызметі. Ол қылмыстар туралы өтініштерді (хабарларды) алдын ала тексеру, қылмыстық істерді тергеу, қарау және шешу, үкімнің орындалуы бойынша қызметтер болып табылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 15-бабы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қарастырған.

Қылмыстық-процестік кодекстің 15-бабының 1-тармағы бойынша, қылмыстық процесті жүргізетін орган қылмыстық процеске қатысатын азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, оларды жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, қылмыстық процеске қатысушылардың заңды талаптарын қанағаттандыруға уақтылы шаралар қолдануға міндетті.

Азаматқа қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде оның құқықтары мен бостандықтарын бұзу салдарынан келтірілген зиян осы Кодексте көзделген негіздер бойынша және тәртіппен өтелуге жатады.

Жәбірленушіні, куәні немесе қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдарды, сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын өлтірумен, күш қолданумен, мүлкін жоюмен немесе бүлдірумен не өзге де құқыққа қарсы қауіпті әрекеттермен қорқытты деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде қылмыстық процесті жүргізетін орган өз құзыреті шегінде бұл адамдардың өмірін, денсаулығын, абыройын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға заңда көзделген шараларды қолдануға міндетт [1].

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық сот ісін жүргізуде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын соттың қорғауы туралы» Нормативтік қаулысына сәйкес, қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында соттың қорғауы күзетпен қамауда ұстау, ұйқамаққа алу, кепіл түріндегі бұлтартпау шараларына, лауазымнан уақытша шеттету және жақындауға тыйым салу түріндегі процестік мәжбүрлеу шараларына санкция беру кезінде, сондай-ақ қылмыстық қудалау органдарының Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 106-бабында, 106-бабының 109-

бабының екінші бөлігінде көзделген әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарау кезінде жүзеге асырылады.

Ал, істі сотта қарауға дайындау және басты сот талқылауы барысында соттың қорғауы қылмыстық қудалау органдары жүзеге асырған іс жүргізудің заңдылығын, олардың іске қатысушы адамдардың процесілік құқықтарын кепілдендіретін заң талаптарын сақтауын тексеру жолымен жүзеге асырылады.

Үкімдерді, сот қаулыларын орындау сатысында сот бақылауы Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 27-бабына сәйкес жүзеге асырылады [2].

Бұл жерде еске сала кететін нәрсе, Қылмыстық-атқару кодексінің 7-тарауы «ЖАЗАЛАРДЫ ОРЫНДАЙТЫН МЕКЕМЕЛЕР МЕН ОРГАНДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІН БАҚЫЛАУ» жасап, жоғарыда атап өткен 27-бап сот бақылауының маңызды жақтарын қадағалайды. Яғни:

-сот жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түріне ауыстыру, сотталған адамның ауруына байланысты жазадан босату, жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелейтін ерлердің жазасын өтеуін кейінге қалдыру, сондай-ақ мекеменің түрін өзгерту туралы мәсе

-сот сотталғандар мен өзге де адамдардың жазаларды орындайтын мекемелер мен органдар әкімшілігінің әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне шағымдарын қарайды.

-жазаларды орындайтын мекемелер мен органдар екі жұмыс күні ішінде үкім шығарған сотқа сотталған адамның қоғамдық жұмыстарды, түзеу жұмыстарын, бас бостандығын шектеуді, қамаққа алуды, бас бостандығынан айыруды өтеуінің басталғаны және орны туралы және белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру, мүлкін тәркілеу түріндегі жазалардың орындалуы туралы хабарлама жібереді [2].

Өзімізге белгілі, Қылмыстық іс жүргізу процесінің қайнар көзі (бастамасы) Қазақстан Республикасы қылмыстық-процестік кодексінің 1-бабында айқындалған. Онда Қазақстан Республикасы аумағына қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, конституциялық заңдарымен, Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптері мен нормаларына негізделген Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексімен айқындалады деп көрсетілген. Қылмыстық іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі заңды күші бар Қылмыстық – процесік кодексі болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамаларына мынадай нормативтік актілердің жиынтығы енеді [3].

Қазақстан Республикасы Конституциясы (онда қылмыстық құқық негіздері, яғни адам мен азаматтың бостандығы мен құқығы, жеке тұлғалық қол сұқпаушылық, кінәсіздік презумпциясы, т.б. белгіленген). Қазақстан

Республикасы Қылмыстық-процестік кодексі; Конституциялық заңды күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы:

-Қазақстан Республикасындағы сот пен сот мәртебесі туралы;

Қазақстан Республикасының прокуратурасы;

-Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы;

-Жедел іздестіру қызметі туралы;

-Адвокат қызметі туралы, т.б.

Айта кететін нәрсе - Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот пленумының Қаулысы қылмыстық іс жүргізу құқығының негіздеріне жатпайды, бұл Қаулы оның нормаларына сот талқылауын береді.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының негіздеріне сондай-ақ заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер де, ведомстволық, нормативтік актілер де (ҚР Бас прокурорының бұйрықтары, Әділет министрлігінің нормативтік актілері, Ішкі істер министрінің бұйрықтары, т.б.) жатпайды. Олар қылмыстық іс жүргізу нормаларының таратылуы мен орындалуы тұрғысынан колданылады.

Белгілі кеңестік ғалымдар Н.Н. Полянский, В.Я. Лившиц, М.С. Строговичтер «...қылмыстық іс жүргізу процесіне әрбір қатысушының материалдық және іс жүргізу заңдарының барлық талаптарын, соның ішінде осы қызмет принциптерінің формулалары бар нормаларды сақтауға міндетті» деп атап көрсетті.

Заң ғылымдарының докторы, профессор Е.О. Алаухановтың ойынша, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі маңызды мәселе екенін көрсетеді [4, 125].

Біз ғалымның пікірін қолдаймыз, сондай-ақ, біздің ойымызша, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 8-ші бабында қарастырылған міндеттер толық орындалу керек. Ол бойынша, Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу, оларды бейтараптықпен, тез және толық ашу, тергеп-тексеру, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану, адамдарды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық құқық бұзушылықтардан қорғау қылмыстық процестің міндеттері болып табылады.

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, ал кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда, оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс.

Қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін іске асырудың жалпы шарттарын және қылмыстық процестің өзінің алдында тұрған міндеттердің шешілуін қамтамасыз ететін қылмыстық процесс сатыларының, институттары мен нормаларының жүйесі мен мазмұнын айқындайтын оның іргелі бастаулары қағидаттар болып табылады. (9-баптың 1-тармағы).

Қылмыстық процестің қағидаттарын бұзу оның сипаты мен елеулі болуына қарай процестік әрекетті немесе шешімді заңсыз деп тануға, осындай іс жүргізу барысында шығарылған шешімдердің күшін жоюға не осы тұрғыда жиналған материалдарды дәлелдемелік күші жоқ деп немесе іс бойынша болып өткен іс жүргізуді жарамсыз деп тануға әкеп соғады.

Қылмыстық-процестік кодекстің 10-бабында қарастырылған заңдылық та толық орындалуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі
Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ.
3. Қылмыстық іс жүргізу құқығы туралы [Электронды ресурс] Кіру бағыты: <https://www.myuniversity>
4. Алауханов Е.О. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Оқулық.-Алматы.: Жеті жарғы, 2015.-125 б.

ӘОЖ 343.244

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Орсаева Р.А., Абилмажина А.М.
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru

Қылмыстық құқықтағы ең маңызды түсініктердің бірі – қылмыстық жауаптылық. Қылмыстық жауапкершілік - құқықтық жауапкершіліктің бір түрі; қылмыстың құқықтық салдары - қылмыскерді жазалау түрінде көрініс табатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Ол қылмыс, жаза, қылмыс құрамы сияқты маңызды түсініктермен тікелей байланысты. Қылмыстық жауаптылық заңдық жауаптылықтың бір түрі болғандықтан, ол өзіне тән барлық белгілермен қамтылған және өзіне ғана тән ерекшеліктерден тұрады. Ондай ерекшеліктерге: істелген қылмыс үшін қылмыстық жауаптылық; мемлекет атынан соттың жауаптылық жүктеуі; жаза немесе қылмыстық - құқықтық сипаттағы шаралар қолданылуы сияқтылар жатады. Қылмыстық заңдылықтарда қылмыстық жауаптылық туралы нақты түсінік жоқ. Десек те, Қылмыстық Кодекстің 4-ші бабында қылмыстық жауаптылық негіздеріне түсінік берген.

Қылмыстық жауаптылық мазмұнын:

-жат әрекетті істеген адамға теріс баға беру, мемлекеттік мінеу;

-сотпен қылмыстық жаза немесе қылмыстық - құқықтық шара қолдану құрайды.

Сондықтан, қылмыстық жауаптылық - қылмыс істеген адамның мемлекет алдына міндетті түрде жауап беруі. Қылмыстық жауаптылықта бас бостандығынан айыру немесе айырмау мүмкін.

Тәжірибе көрсеткендей, көп жағдайда қылмыстық жауаптылық жаза тағайындаумен яғни бас бостандығынан айырумен аяқталады.

Қылмыстық жауаптылық қылмыс істеген уақыттан басталады. Осы уақыттан бастап, мемлекет алдында қылмыс істеген адамды, қылмыс істеген адамдарды қылмыстық жауаптылыққа тарту құқығы мен міндеті тұрады. Ал кінәлінің қылмыстық жауаптылықты мойына алу міндеті туындайды. Қылмыстық жауаптылық кінәлілік үкімін шығарған күннен бастап, жүзеге асады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 4 бабына сәйкес, «...қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекет қылмыстық жауаптылықтың бірден - бір негізі болып табылады» [1].

Заңдылықтарға сәйкес, қылмыстық жауапкершілікке тарту қылмыстық іс қозғаудан, тергеуден және сот талқысынан тұрады. Қылмыс жасау - кінәлі адам мен сот төрелігін атқарушы мемлекет арасында арнаулы қатынас тудыратын құқықтық факт. Мұндай фактіден кейін екі тарап үшін де міндет пайда болады. Мемлекет үшін өзінің арнайы органы арқылы қылмысты тергеу, қылмыскерді тауып, қылмыстық жауапкершілікке тарту міндеті, ал қылмыскер үшін Қылмыстық жауапкершілікті өтеу міндеті туындайды.

Қылмысқа дайындалғаны, қылмыс жасауға оқталғаны, қылмыс жасауға қатысқаны үшін де адам қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Қылмыс жасаған адамға қолданылатын жаза немесе басқа да қылмыстық құқықтық шара қылмыстың табиғаты мен қоғамға қауіптілігінің деңгейіне, қылмыс жасалу кезіндегі жағдайға сай болуы тиіс. Ешкім бір қылмысы үшін екі рет қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды. Жалпы тәртіп бойынша қылмыстық жауапкершілікке қылмыс жасау кезінде 16 жасқа толған, ақыл-есі дұрыс адам тартылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 14-бабында көрсетілген қылмыстарды жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік 14 жастан басталады.

Ішімдік, есірткі немесе басқа да уытты заттардың әсерінен мас күйде қылмыс жасау Қылмыстық жауапкершіліктен босатпайды. Қылмыстық іс бойынша сезіктіні немесе айыпталушыны прокурордың, тергеушінің не анықтаушының Қылмыстық жауапкершіліктен заңсыз босатуы сот төрелігіне қарсы қылмысқа жатады [2].

Қылмыстық жауаптылық негіздері- қылмыстық жауапкершілік пен жазалауға тек қылмыс жасауға, яғни қылмыстық заңнамамен қарастырылған қоғамдық қауіпті әрекетті қасақана немесе абайсызда жасаған кінәлі адам ғана тартылады.

Тек соттың үкімі бойынша және заңға сәйкес болмаса, ешкім де қылмысты жасауға кінәлі болып танылмайды, сондай-ақ. қылмыстық жазаға тартылмайды [3].

Қылмыстық жауаптылық жөнінде көптеген ғалымдар пікірін білдіріп, көзқарасын дәлелдеген, олар профессорлар А.Н.Ағыбаев, Ғ.Ы.Баймурзин, Г.Н.Борзенков, Л.Д.Ермакова Н.Ф.Кузнецова, Л.К.Савюк екенін жоққа шығара алмаймыз. Қылмыстық жауаптылыққа жеке тұлғалармен қоса заңды тұлғаларды да тарту қарастырылған. Өзімізге белгілі, құқық қорғау және қолдану органдарының қызметкерлерімен жүргізген координациялық кеңесте ресми түрде алғашқы рет кейбір қылмыс түрлеріне қатысты заңды тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесін ұсынған болатын.

Көптеген ғалымдар заңды тұлғалардың жауаптылыққа тартылуын қолдамайды. Соған байланысты өз пікірін білдірген С.С.Молдабаев «...қазіргі кезеңде Қылмыстық кодекске заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы туралы арнаулы норманы енгізуді дұрыс емес деп ойлаймыз, оның өзі 1997 жылы қабылданған жаңа Қазақстан Республикасының ҚҚ Жалпы бөлімінің нормаларының мазмұнынан көрініп тұр» [4, 9].

Көршіліес Ресей заңгерлерінің ішінде де М.И.Бажанов, Г.Н.Борзенков, Л.Д.Ермакова Н.Ф.Кузнецова, Л.К.Савюк сияқты заңгерлердің бір тобы заңды тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тартуды қолдамайтынын заң жүзінде дәлелдеп бақты. Олардың пікірінше:

-заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы ҚРҚК-ң құрылысының, соның ішінде қылмыстық заңның жалпы бөлімінің толықтай өзгеруіне негіз болады.

-заңды тұлғаларға қатысты қылмыстық жауаптылықты белгілеу, қылмыстық құқықтағы негізгі қағидалар, жеке және кінәлі жауаптылық қағидаларына қайшы келеді.

-қылмыстық құқықтағы жауаптылық қылмыс жасаған адамның санасымен, яғни өзі жасаған іс-әрекетіне есеп беру және басқара алу қабілетіне қатысты болып табылады. Кінә, адамның өзінің жасаған іс-әрекетіне деген психикалық қатынасы. Заңды тұлғаларда, кінә деген санат әрине жоқ.

-заңды тұлғалар қылмыстық заңның шеңберінде қалай жазаланады, яғни оларға қатысты қандай жауаптылық тағайындалмақ деген мәселе.

-заңды тұлғаларға қатысты қылмыстық жауаптылықты енгізу өзге құқық салалары, атап айтқанда азаматтық, әкімшілік құқық салалары мен қылмыстық құқық салаларының шеңберін ажырату қиынға соғып, бұл салалардың арасында нақты ажырату белгісін салу мүмкін болмай қалады [5].

Шетелдің қылмыстық заңнамасы заңды тұлғаларға қылмыстық жауаптылық белгілеп ауқымды тәжірибе жинайтынын көрсеткен. Мысалы, АҚШ-да Огайо штатының қылмыстық кодесінің 2901.23 параграфы бойынша, «...ұйым қылмыстық қол сұғушылыққа кінәлі деп танылуы мүмкін, егер ұйымға заңмен жүктелген қандайда бір нақты міндет орындалмаса және осы кінәлі іс әрекеттерді рұқсат беру, бұйрық беру т.б. жолдармен директорлар кеңесі, сенімді меншік иелері, серіктестіктің мүшелері, басқару органының лауазымды

тұлғалары немесе ұйым қызметкерлері мен агенттері өз өкілеттіктерін асыра пайдалану негізінде жасауы негіз болып табылады» [6, 159].

Заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын Францияның Қылмыстық Кодексі «заңды тұлғалар ақшалай жазаға және мүліктік сипаттағы қауіпсіздікті қаматамыз ететін шараларға тартылуы мүмкін» екендігін айқындап берді. Францияның Қылмыстық Кодексіне сүйенсек, заңды тұлғаларға айыппұл түріндегі жаза тағайындалады [5].

Швецарияның қылмыстық құқығы бойынша, қылмыс субъектісі ретінде тек қана жеке тұлға танылады. Бірақ кейбір арнаулы заңдар, заңды тұлғалардың органдары қылмыстық іс әрекет жасаған уақытта заңды тұлғаларға қылмыстық жауаптылық белгілейді.

Жапон қылмыстық заңдылығы заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын көздемейді. Сондай-ақ, Ресей, Болгария, Венгрия, Монғол халық республикасы және басқа да елдерде, әсіресе ТМД елдерінің көпшілігінде қылмыс субъектісі ретінде жеке тұлға танылады.

Қылмыстық жауаптылық қылмыстық құқылық норманы бұзудың нәтижесі, қоғамға қауіпті іс-әрекеттің көрінісі болып табылады. Қылмыс істелмесе, қылмыстық жауаптылық та болмайды. Қылмыстық заң бойынша жазалау қатерімен тыйым салынған қоғамға қауіпті іс әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылық тек қана қылмыс істеу арқылы келтірілген зиянның көлеміне, қылмыстың жасау тәсіліне, кінәнің нысанына, қылмыскердің тұлғасының ерекшеліктерін еске ала отырып жүзеге асырылады.

Сонымен, қылмыстық жауаптылық өзіне тән ерекшелігімен оқшауланған құқылық жауапкершіліктің бір түрі болып табылады. Қылмыстық жауаптылық - өзінің нысаны, мазмұны жағынан мемлекеттік күштеу мәні бар жауаптылықтың түрі екені белгілі, себебі, мемлекет кез келген қылмысқа тиісінше баға бере отырып, оны істеген адамға мемлекет тарапынан заңда көрсетілген күшпен орындалуға тиісті шараларды қолдануды жүзеге асырады. Асыра отырып, қылмыстық жауаптылықтың әлеуметтік мазмұнының өзі сол субъектіге қылмыстық жауаптылық жүктей отырып, мемлекет оның істеген қылмысын мінеп, оған заңдылық баға береді.

Яғни қылмыстық заңды дұрыс қолдану, қоғамға қауіпті іс-әрекеттерге заңды дұрыс қолдану, әрекет не әрекетсіздікті дұрыс саралау, қылмыстық заң нормасының талабына сай баға беру - заң талабы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі (қолданыстағы редакциясы)
2. Қазақстан энциклопедиясы.-Алматы, 2014
3. Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. - Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2008
4. Молдабаев С.С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве Республики Казахстан. Монография. - Алматы, 1998. – 156 с.

5. Заңды тұлғаларды қылмыстық жауаптылыққа тарту қажет пе [Электронды ресурс] Кіру бағыты: <https://articlekz.com/kk>

6. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть: - Сборник законодательных актов. - Университет Дружбы народов / Под ред., Н.Н. Игнатова, И.Д. Козачкина. - М., 1990. - 250 с.

ӘОЖ 343.244

ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫ МЕН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМА

Орсаева Р.А., Абиканов Е.Ж.

С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru

Қылмыстық құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылық - кез келген мемлекеттің «басын ауыртқан» күн тәртібінен түспейтін өзекті проблемаларының бірі. Кез келген мемлекеттің ұстанған саясатының бір бөлігі осы қылмыстылықтың алдын-алумен тікелей байланысты десек, артық айтқандық емес. Одан Қазақстан мемлекеті де тысқары қалған емес.

Қазақстан мемлекетінің алдыға қойған сындарлы саясатының бірі – қылмыстылықтың алдын-алу, ескерту, онымен үнемі күрес жүргізу. Жалпы қылмыстылықты ғасыр індеті ретінде қарасақ, оның болашақты тұмшаландырып, көмескі тарттыратын, келешекті «аяқтан шалатын» қоғамға қауіпті әрекет екенін айтпай түсінуге болады. Сондықтан, одан арылудың жолын іздеу – бүгінгі күннің еншісінде десек, қателеспеген болар едік.

Қылмыстық құқық мемлекеттің құқық жүйесінің бөлінбес бір бөлігі болғандықтан, ол жеке фундаменталды құқық саласы болып табылады. Ол басқа да құқық салалары сияқты қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық- атқару құқығымен бірге қылмыстық циклді қамтитын кешенге кіреді. Сондықтан, оның институттары мен нормаларында қылмыстылықпен күрес жүргізу негіздері бекітіліп, ол мемлекеттің саясаты арқылы жүзеге асады.

Қылмыстық жауаптылық және оның негізі жөнінде көп жазып, саралаған белгілі қазақстандық және ресейлік ғалымдар (Е.І.Қайыржанов, Ө.С. Жекебаев, Е.А. Онгарбаев, А.А. Пионтковский, Н.Ф. Кузнецова) қылмыстық жауаптылық туындау үшін міндетті түрде белгілі бір қоғамға қауіпті әрекеттің орын алуы міндетті екенін, сонда ғана қылмыстық жауаптылықтың туындап, қылмысты саралау мүмкіндігінің бар екенін баса көрсеткені белгілі [1,2,3].

Жалпы қылмыстық құқықтағы ең маңызды түсініктердің бірі – қылмыстық жауаптылық. Ол қылмыс, жаза, қылмыс құрамы сияқты маңызды түсініктермен тікелей байланысты. Қылмыстық жауаптылық заңдық жауаптылықтың бір түрі болғандықтан, ол өзіне тән барлық белгілермен қамтылған және өзіне ғана тән ерекшеліктерден тұрады. Ондай ерекшеліктерге: істелген қылмыс үшін

қылмыстық жауаптылық; мемлекет атынан соттың жауаптылық жүктеуі; жаза немесе қылмыстық –құқықтық сипаттағы шаралар қолданылуы сияқтылар жатады. Қылмыстық заңдылықтарда қылмыстық жауаптылық туралы нақты түсінік жоқ. Десек те, Қылмыстық Кодекстің 4-ші бабында қылмыстық жауаптылық негіздеріне түсінік берген.

Қылмыстық жауаптылық мазмұнын:

-жат әрекетті істеген адамға теріс баға беру, мемлекеттік мінеу;

-сотпен қылмыстық жаза немесе қылмыстық - құқықтық шара қолдану құрайды.

Сондықтан, қылмыстық жауаптылық - қылмыс істеген адамның мемлекет алдына міндетті түрде жауап беруі. Қылмыстық жауаптылықта бас бостандығынан айыру немесе айырмау мүмкін.

Тәжірибе көрсеткендей, көп жағдайда қылмыстық жауаптылық жаза тағайындаумен яғни бас бостандығынан айырумен аяқталады.

Қылмыстық жауаптылық қылмыс істеген уақыттан басталады. Осы уақыттан бастап, мемлекет алдында қылмыс істеген адамды, қылмыс істеген адамдарды қылмыстық жауаптылыққа тарту құқығы мен міндеті тұрады. Ал кінәлінің қылмыстық жауаптылықты мойына алу міндеті туындайды. Қылмыстық жауаптылық кінәлілік үкімін шығарған күннен бастап, жүзеге асады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 4 бабына сәйкес, «...қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекет қылмыстық жауаптылықтың бірден - бір негізі болып табылады».

Қылмыстық заң қылмысқа түсінік беретіні белгілі, бұл түсінік жалпы қылмыстың заңдық түсінігі болып табылады. Қылмыс түсінігінде барлық қылмысқа тән қылмыстың белгілері көрсетілген. Сондай-ақ, қылмыстық заңдылықтар қылмыстың жалпы түсінігіне қоса, нақты қылмыс түрлерін қарастырады. Бұл қылмыстар тек өздеріне ғана тән ерекше белгілерімен сипатталған. Яғни Қылмыстық Кодекстің ерекше бөліміндегі нақты қылмыстардың әрқайсысы объективті, субъективті белгілерімен ерекшеленеді.

Нақты әрекетті қылмыс ретінде сипаттайтын белгілердің жиынтығы қылмыс құрамы деп аталады. Мысалы, Қылмыстық Кодекстің 202 бабының 1 тармағындағы бөтен адамның мүлкін қасақана жою немесе бүлдіруді қылмыс деп тану үшін, оның негізгі құрамын мынандай белгілер жиынтығы құрау керек: бөтен адамның мүлкіне қол сұғу; осы мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру; әрекет пен әрекетсіздіктің саналы түрде жасалуы; бұл әрекетті 14 жасқа толған адамның жасауы. Осы белгілердің біреуі болмаған жағдайда қылмыс құрамы да болмайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің Ерекше бөліміндегі баптарда аяқталған қылмыс құрамы немесе тікелей орындаушымен жүзеге асқан құрамдар көрсетілген.

Қылмыс құрамы заңдылықты сақтау мен нығайтуда маңызды болып табылады. Ол жөнінде қылмыстық заңдылықта қылмыс құрамының қылмыстық жауаптылық негізі екені көрсетіліп, қылмыстық заңда көрсетілген қылмыс

құрамының барлық белгілері бар әрекет қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылатыны нақты да анық айқындалған.

Қылмыстық заңды қолдану мен заңдылықты сақтаудың басты міндеті істелген қылмысты дұрыс саралау.

Қылмысты саралау ретінде қылмыстық заңмен көзделген тұлғамен жасалған әрекеттің нақты қылмыс құрамының белгілерімен сәйкес келуі түсіндіріледі.

Қылмысты дұрыс сараламау заңдылықты бұзғандық болып табылады, сондықтан қылмысты дұрыс саралау үшін қылмыстық заңды дұрыс қолдану, істің фактілік жағдайын жақсы білу, бір қылмысты екінші қылмыстан ажырата білу керек. Бұл қылмыстық әрекет істемеген адамның қылмыстық жауаптылыққа тартылмауын немесе істеген қоғамға жат әрекеті үшін әділ жаза алуын қамтамасыз етеді.

А.А.Исаев қылмыс құрамын саралаудың маңыздылығын айта келіп, оның адам тағдырына тікелей әсері бар екенін атап өтті [6].

Дәл осындай пікірді қолдаған Е.А. Онгарбаев қылмыстық заңның дұрыс та үздіксіз жұмыс істеуі үшін оның «шектен» шықпауының маңызы зор екенін көрсетті [1].

Қылмыс пен қылмыс құрамы бір-бірімен тығыз байланысты. Ал, қылмыстық-құқықтық жағынан олар әртүрлі түсінік. Олай деуге себеп, Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 9 бабына сәйкес, қылмыс - адамның ерекше әрекеті (әрекетсіздігі). Яғни қылмыс қоғамдық қауіптілік, құқыққа қайшылық, кінәлілік және жауаптылық сияқты өзіне ғана тән белгілермен ерекшеленіп, қоғамдағы қандай әрекеттердің қылмыс екенін анықтап береді.

Қылмыстық құқық теориясы қылмыс құрамының белгілерін анықтап берген. Сондай-ақ, қылмыстық құқық теориясы әрбір қылмысқа төрт міндетті элементті бекіткен, ол: қылмыс объектісі, қылмыстың объективтік жағы, қылмыстың субъективтік жағы және қылмыс субъектісі. Бұл элементтер қылмыстың белгілері де болып саналады.

Қылмыс объектісі - қылмыс неге бағытталғанын, неге зиян келтірілгенін анықтайды. Қылмыстың сыртқы жақтарын сипаттайтын белгілер жиынтығы қылмыстың объективтік жағын құрайды.

Қылмыстың объективтік жағының белгісіне тұлғаның әрекеті мен әрекетсіздігі жатады (мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру, адам өмірін қию)

Объективтік жақ белгілеріне әрекет пен әрекетсіздікпен қоса қылмыстық зардап, адамның әрекеті мен оның арасындағы себепті байланыс, уақыт, орны, жағдай, қылмыстың істелу тәсілі де жатады.

Қылмыстың ішкі жағын яғни тұлғаның өзінің істеген әрекетіне психикалық қатынасты сипаттайтын белгілер жиынтығы қылмыстың субъективтік жағын құрайды.

Қылмыстың субъективтік жағына кінә, ниет, мақсат сияқты белгілер жатады. Қылмыс субъектісі – қылмыстық жауапқа тартыла алатын кез келген тұлға бола алады. Ондай тұлғаға қылмыс жасаған кезде 16 жасқа толған, есі

дұрыс адам жатады. Кейбір ауыр қылмыстар үшін 14 жастан қылмыстық жауаптылық белгіленген (ҚК 15 бабы 2 тармағы).

Қылмыстық теорияда қылмыс құрамының қажетті (міндетті) және факультативті белгілері қарастырылған.

Қажетті белгі – барлық қылмыс құрамында болатын белгілер. Ондай белгілердің болмауы қылмыс құрамының болмауын көрсетеді. Қажетті белгілерге қылмыс объектісі, әрекет пен әрекетсіздік, кінә, есі дұрыстық, белгілі жасқа толу жатады. Егер осылардың біреуі болмаса, онда қылмыстық жауаптылықтың да жоқтығын паш етеді.

Факультативті белгі – заң шығарушымен барлық емес, тек жекелеген қылмыс құрамында қолданылатын белгілер. Факультативті белгілерге: қылмыстың орны, уақыт, жағдай, ниет, қылмыс мақсаты, қылмыс зардабы, себепті байланыс жатады.

Егер факультативті белгі қылмыс құрамында болса, онда ол қылмыс құрамының міндетті белгісі болып саналады. Мысалы, тонау құрамындағы тәсіл –мүлікті ашық ұрлау -қылмыстың міндетті белгісі болып табылады.

Қылмысты дұрыс саралап, оларға құқықтық баға беру үшін қылмыс құрамын белгілеріне қарай топқа бөлудің маңызы зор. Топқа бөлудің маңыздылығын аша отырып саралаған белгілі заңгер-ғалымдар В.Сергиевский мен С. Рахметовтер саралауды жалпы қылмысты талдаудың бір бөлігі ретінде қарса, қылмыстық жауаптылықты оның екінші бір жалғасы ретінде қарауға болатынын атап өткен [8].

Ондай белгілерге:

- а) әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі;
- ә) қылмыс құрамын сипаттау тәсілі;
- б) қылмыс құрамының конструкциясы жатады.

Әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай қылмыс құрамы негізгі ауырлататын мән -жайлар және жеңілдететін мән –жайлар болып екіге болып бөлінеді Егер қылмыс құрамында негізгі белгілерге қоса жеңілдететін мән-жайлар көрсетілсе, ондай қылмыс құрамы жеңілдетілген қылмыс құрамы деп аталады. Оған, жан күйзелісі жағдайында адам өлтіру (ҚК 99-бабы) мысал бола алады.

Қылмыс құрамында негізгі белгілерге қоса ауырлататын мән-жайлар болса, онда ол ауырлататын қылмыс құрамы деп аталады.

Ауырлататын мән жайлар ретінде қылмыстың қайталануы аса қатыгездік, зардаптың көптігі, күш көрсету сияқтылар танылады.

Қылмыс құрамын сипаттау тәсілі жай қылмыс құрамы және күрделі қылмыс құрамы болып екіге бөлінеді. Жай қылмыс құрамы дегеніміз қылмыс құрамы белгілерінің бірдей болуы. Яғни мысалы, объектісі, объективтік жағы, субъективтік жағы. Күрделі қылмыс құрамы дегеніміз қылмыс құрамы элементтерінің күрделенуі. Мысалы, қарақшылықты (ҚК 192 бап) алатын болсақ, бұндағы күрделі құрамы екеу яғни қылмыс екі объектіге бағытталып тұр. Ол объектілері жеке меншік және адам.

Жалпы қылмыстық құқықта қылмыс құрамын конструкциясына қарап бөлудің тәжірибелік маңызы зор болып табылады.

Қылмыс құрамы белгілерінің мазмұнын дұрыс түсініп, қылмыстық заңнаманы қолданудың бірізділігін қамтамасыз етуде және қылмыстық заңнаманы қолдану тәжірибесін жетілдіруде Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының нормативтік қаулыларының ролі ерекше екендігін айта кеткен артық болмас деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Онгарбаев Е.А. Классификация преступлений и ее правовое значение. Караганда, 2006.
2. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. - М., 2016.-с.134.
3. Пионтковский А.А. Учение о преступлении. – М., 1981. переизд. 2020.
4. Гонтарь И.Я. Преступление и состав преступления как явления и понятия в уголовном праве. – Владивосток, 2017. – с.31.
5. Игнатов А.Н., Костарева Т.А. Уголовная ответственность и состав преступления. Лекция. – М., 2016.- 35 б.
6. Исаев А.А. Применение специальных познаний для квалификации преступлений. - Алматы, 2020.-42 б.
7. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. — М., 1984. – переизд. 2019. -241 б.
- Сергиевский В., Рахметов С. Квалификация преступлений. - Алматы, 2016.- с.28.

ӘОЖ 343.244

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАРДАП ТҮСІНІГІ (себепті байланыстың қылмыстық зардаппен байланыстылығы)

Орсаева Р.А., Садуақасова Л.Қ.
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3 бабының 2, 3,4 -ші тармақтары қылмыстық зардапты саралай отырып, оны жалпы қылмыстық-құқықтық жағынан саралап көрсеткен. Қылмыстық заң нормасы қылмыстық ардаптың ауқымды бірнеше түрін қарастырған. Олар айтарлықтай залал және айтарлықтай мөлшер, аса ірі залал және аса ірі мөлшер, ауыр зардаптар, болмашы мөлшер, денсаулыққа ауыр зиян, ауырлығы орташа зиян, денсаулыққа жеңіл зиян, елеулі зиян.

Қылмыстық кодекстің 3 бабының 2 - тармағы бойынша, йтарлықтай залал және айтарлықтай мөлшер -198 және 199-баптарда - айлық есептік көрсеткіштен екі жүз есе асатын залал мөлшері немесе зияткерлік меншік объектілерін

пайдалану құқықтарының құны не авторлық құқық және (немесе) сабақтас құқықтар объектілері даналарының немесе өнертабыстар, пайдалы модельдер, өнеркәсіптік үлгілер, селекциялық жетістіктер немесе интегралдық микросхемалар топологиялары қамтылған тауарлардың құны; 202 және 269-1-баптарда - айлық есептік көрсеткіштен екі жүз есе асатын сомадағы залал; 214-бапта - құны екі мың айлық есептік көрсеткіштен асатын тауарлар саны; 233-бапта – айлық есептік көрсеткіштен бір мың есе асатын сомада келтірілген залал; 325, 326, 328, 335, 337, 340 және 342-баптарда - экологиялық залалды жою немесе табиғи ресурстардың тұтынушылық қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың бір жүз айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшердегі құндық мәні; өзге баптарда - айлық есептік көрсеткіштен екі жүз есе асатын сомадағы залал мөлшері; 366 және 367-баптарда - елуден үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі ақша сомасы, бағалы қағаздардың, өзге де мүліктің немесе мүліктік сипаттағы пайданың құны болып табылады.

Аса ірі залал және аса ірі мөлшер ретінде 188, 188-1, 191, 192 және 295-1-баптарда - айлық есептік көрсеткіштен екі мың есе асатын мүлік құны немесе залал мөлшері; 189, 190, 194, 197, 202, 204 және 425-баптарда - айлық есептік көрсеткіштен төрт мың есе асатын мүлік құны немесе залал мөлшері; 214-бапта - сомасы жиырма мың айлық есептік көрсеткіштен асатын кіріс; 216-бапта - азаматқа айлық есептік көрсеткіштен бес мың есе асатын сомада келтірілген залал не ұйымға немесе мемлекетке айлық есептік көрсеткіштен елу мың есе асатын сомада келтірілген залал; 217-бапта - сомасы бес мың айлық есептік көрсеткіштен асатын кіріс; 229, 230-баптарда – айлық есептік көрсеткіштен жиырма мың есе асатын сомадағы залал; 234-бапта - жиырма мың айлық есептік көрсеткіштен асатын, алып өткізілген тауарлардың құны; 245-бапта - тексерілетін кезеңнің күнтізбелік бір жылы үшін салықтық тексеру нәтижелері бойынша есепке жазылған салықтар мен бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер сомасы салық төлеуші осы күнтізбелік жыл үшін есептеген барлық салықтар мен бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер сомасының он пайызынан асатын жағдайда, тексерілген кезең үшін жетпіс бес мың айлық есептік көрсеткіштен асатын, бюджетке түспеген төлемдер сомасы; 253-бапта - екі мың айлық есептік көрсеткіштен асатын ақша сомасы, бағалы қағаздардың, өзге де мүліктің немесе мүліктік сипаттағы пайданың құны; 324, 325, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 337, 339 және 343-баптарда - экологиялық залалды жою немесе табиғи ресурстардың тұтынушылық қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың жиырма мың айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшердегі құндық мәні; 365-бапта – азаматқа айлық есептік көрсеткіштен екі мың есе асатын сомада келтірілген залал не ұйымға немесе мемлекетке айлық есептік көрсеткіштен он мың есе асатын сомада келтірілген залал; 366 және 367-баптарда – он мың айлық есептік көрсеткіштен асатын ақша сомасы, бағалы қағаздардың, өзге де мүліктің немесе мүліктік сипаттағы пайданың құны; өзге баптарда – айлық есептік көрсеткіштен төрт мың есе асатын сомадағы залал мөлшері танылады.

Ал, ауыр зардаптар - адам өлімі; екі немесе одан да көп адамның өлімі; жәбірленушінің немесе оның жақынының (жақындарының) өзін-өзі өлтіруі; денсаулыққа ауыр зиян келтіру; екі немесе одан да көп адамның денсаулығына ауыр зиян келтіру; адамдардың жаппай сырқаттануы, ауру жұқтыруы, сәулеленуі немесе улануы; халық денсаулығы мен қоршаған орта жай-күйінің нашарлауы; қаламаған жүктіліктің болуы; техногендік немесе экологиялық зілзалануы, төтенше экологиялық ахуалдың туындауы; ірі немесе аса ірі залал келтіру; жоғары қолбасшылық қойған міндеттерді орындамай қалдыру; мемлекет қауіпсіздігіне қатер төндіру, апаттар немесе авариялар; әскери бөлімдер мен бөлімшелердің жауынгерлік әзірлігі мен жауынгерлік қабілеті деңгейінің ұзақ уақыт төмендеуі; жауынгерлік міндеттерді орындамай қалдыру; жауынгерлік техниканың істен шығуы; келтірілген зиянның ауырлығын куәландыратын өзге де зардаптар (3-тармақ) [1].

Өзімізге белгілі, қылмыстық зардап қылмыстық-құқықтық құбылыс ретінде ең алдымен қылмыстық құқық ғылымында зерттеледі, нормалардың құрылымында сипатталады, ескеріледі, десек те қылмыстық заңнамада оның нақты ұғымын бекітпейтіні белгілі.

Қылмыстық зардап түсінігін қылмыстық-құқық ғылымында белгілі заңгер – ғалымдар жан-жақты қарастырған. Белгілі ғалым С.В.Землинский қылмыстық зардап әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде қарастыра отырып, «...ол бір жағынан іс әрекеттің объективтік және субъективтік қасиеттерінен көрінетін және қылмыскер тұлғасының қасиеттерін сипаттайтын қылмыстық іс әрекетті қорытындылайтын элемент десе, екінші жағынан қылмыстық зардап әлеуметтік игіліктер мен құндылықтарға қол сұға отырып қылмыс аяқталғаннан кейін де ұзақ уақыт бойы теріс өзгерістерге әкелуі мүмкін әрекет» екендігін көрсетеді..

М.М. Бабаевтың ойынша, қылмыстық зардап «қылмыстық мінез құлықпен тікелей, жанама, туынды негативтік өзгерістермен (зиян, залал, жоғалтулар, шығындар және т.б.) себепті байланыста болатын, соңғы нәтижесі әлеуметтік (экономикалық, адамгершілік, құқықтық және басқалар) құндылықтар болып табылатын қоғамдық қатынастарға келетін шынайы зиян» [2, 20].

В. Лунеевтің пікірі бойынша, «қылмыстың зардабы қылмысқа қарағанда ұзағырақ өмір сүреді» деген Вальтер Скотттың пікірін көрсетеді [3, 18].

Дәл осындай пікірді қолдаған А.С.Михлин «салдарсыз қылмыс болмайды» деп атап өткен [4, 10].

Белгілі ғалымдар Л.Д. Гаухман мен Л.М.Колодкиндер «... барлық қылмыстарға зардап тән белгі емес, зардаптың туындауы тек қана материалдық құрамдағы қылмыстарға тән белгі» деп көрсетті [5, 38].

Қылмыстық құқық тек заңмен қорғалған құқықтық қатынастарға объективті түрде зиян келтіруге немесе оған зиян келтіру қаупін тудыру бойынша тұлғаның қызметін зерттейді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыс зардабының, қылмыс салдарының нақты анықтамасы берілмейді, бірақ оны сипаттайтын кең

ауқымды терминдер тізімі қолданылады. Ауқымды терминдер ретінде қоғамдық қауіпті зардап; ауыр зардап; зиян; залал, болмашы мөлшер, елеулі зиян (т.б.) сияқтылар қолданылады.

Заң әдебиеттерінде де «қылмыс зардабы», «қылмыс нәтижесі», «залал», «шығын», «зиян», «соққы», «жоғалтулар» туралы жиі айтылатыны мәлім. Осыған байланысты ресейлік ғалым М.М. Бабаев зардап ұғымының базасы болып қылмыс объектісіне «залал», «шығын», «зиян», «соққы», «жоғалтулар» келтіруі танылады деп есептейді [6,8].

Жалпы заң тұрғысынан алып қарасақ, «залал», «шығын», «зиян», «соққы», «жоғалтулар» терминдерінің арақатынасы жоғары деңгейде зерттелмегенін жоққа шығара алмаймыз.

Біз сөз етіп отырған қылмыстық зардап жоғарыда атап өткен залалмен, шығынмен, зиянмен тікелей байланысты. Оларды тікелей байланыстыратын себеп, себептілік.

Еске сала кетсек, «себеп» латын тілінің «causa» деген сөзінен шыққан. Алғашқы сатысында себеп бір нәрсе жасайтын немесе тудыратын зат есебінде түсіндіріледі. «Себеп» ұғымын осылай түсіну «күш» деген ұғымның пайда болуына түрткі болды. Күш - өз әрекетінің нәтижесінде өзгеріс жасайтын заттың қабілеті. Әрекет етуші себеп, өзгеріс арқылы салдар туғызады. Себеп және салдар арасындағы өзара байланыс себепті байланыс деп аталады.

Себептілік- құбылыстардың арасындағы объективті байланыстардың бір бөлігі ғана екендігін ескерсек, себепті байланыстың барлық затын зерттеуге мақсат - себепті байланысты басқа объективтік тәуелділіктен ажырататын межені анықтау. Мәселенің басын ашқанда объективтік шындықтың құбылыстары арасындағы қажетті және кездейсоқ себепті байланыстарды ажыратуды қажет.

Қылмыстық құқықтағы себепті байланысты зерттеу барысында кейбір авторлардың себепті байланыстың бірнеше нысандарын ажыратып және сол нысандарды әр түрлі негіздер бойынша саралағанын көруге болады. Ғалым М.Д.Лысовтің ойынша, «қажетті зиян тигізу теориясы жеткілікті деңгейде сот тәжірибесінің сұранысын қанағаттандыра алмайды». Ал, Н.Ф. Кузнецова болса «нәтиже» белгісіне ие нормаларды талдап берген.

Қылмыстық заң бойынша, қылмыс зардабының маңызды бірнеше белгілерін көрсетуге болады:

1) қылмыстық зардап бұл кез келген емес, тек қана қылмыстық заңмен тыйым салынған қылмыстық іс-әрекет нәтижесінің әлеуметтік сипаттамасы;

2) қылмыстық зардап бұл кез келген емес, тек қана қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастардың зиянды өзгерісі. Яғни қылмыстық зардап тек қана қылмыстық іс-әрекетпен емес, қылмыс объектісімен де тығыз байланыста екенін көреміз.

Зиянды зардап тек іс-әрекеттен ғана емес, әрекетсіздіктен де болуы мүмкін. Адамның әрекетсіздігі- болып кеткен салдармен қажетті байланыста болады, бұл жерде адамның өзіне жүктеген міндетті орындамауы зиянды зардапқа әкеп соғады. Сондықтан да, адам белсенді әрекет жасауға міндетті

болған жағдайда ғана, атап айтқанда, әрекетсіздік жолмен материалдық қылмыс жасағанда, оның әрекетсіздігі жағдайда сөз болады.

Шетелдің қылмыстық құқық теориясында себептіліктің екі концепциясы кең тараған: «*conditio sine qua non*» концепциясы және «барабар себептілік» концепциясы. «*Conditio sine qua non*» концепциясына сәйкес адамның әрекеті сол салдардың болуының қажетті шарттардың бірі болса, онсыз бұл салдар келмейтін болғанда ғана адамның әрекеті келген қылмыстық салдардың себебі деп танылады. Бұл пікірді құптайтын криминалистер оқиғаның алдындағы барлық жағдайлардың теңдігін мойындайды. Бұл жағдайлардың әрқайсысын олар оқиғаның болуының себебі деп қарастырады. Бұл концепция объективтік санат ретінде оқиғалардың сырқы түйісуі ретінде қарастырылады, ал себептік-салалық байланыста ішкі заңдылық бар екендігіне мән берілмейді. Бұл концепцияның кемшілігі - жазалау органдарынан жасалған қылмыстың өте кеш болатын зардаптары үшін қылмыстық жауаптықты негіздей алатындай мүмкіндік беретіндігінде.

Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан қылмыстық саясатты ізгілік қағидасына негіздеу және қоғамға қауіптілігі аз іс-әрекеттер үшін қылмыстық репрессияны жеңілдету, аяқталмаған қылмыстар туралы заңдылық нормасының қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді. Зардап пен себепті байланыс қылмысқа дайындалумен оқталудың шекарасын ажыратуға мүмкіндік береді. Қылмыс құрамын орындауға әлі жетпеген, яғни қылмысқа дайындық сатысындағы әрекеттерде қоғамға қауіпті салдардың пайда болу мүмкіндігінің дәрежесі өте аз. Сондықтан да заңмен қорғалатын объектіге қолсұғудың нақтылы қауіптілігі туралы айтуға болмайды. Қылмысқа дайындық кезіндегі әрекеттер қоғамға қауіпті зардапты жүзеге асыру үшін нақтылы болып табылмайды. Қылмысқа дайындалу әр уақытта да іс- әрекет арқылы қылмыс жасауға қолайлы жағдайлар жасайды, онсыз қылмыстың орындалуы мүмкін емес [7].

Қылмыстық зардап әрекет пен әрекетсіздіктің салдарынан орын алса, себепті байланыс осы екеуінің арасындағы «көпір» иіспетті. Сондықтан, қылмыстық құқықта оның маңыздылығы зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (қолданыстағы редакциясы)
2. Бабаев М.М. Социальные последствия преступности. - М., 1982. - 82 с. (переизд, 2016)
3. Лунеев В.В. Социальные последствия, жертвы и цена преступности // Государство и право. – 2019. - №1. - с. 36-56.
4. Михлин А.С. Последствия преступления. - М., 1969. - 104 с. (переизд, 2014)
5. Пирзадаев А.Н. Қылмыс зардабының сипаттамасы және оны саралау белгілері // Материалы Международной научно-практической конференции «Образование, наука и инновация в высшей школе: вчера, сегодня и завтра», 134

посвященной 80-летию Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова 23-ноября 2012 года. – Уральск, - 2012. – С.141- 143.

7.Машабаев А.Ж., Шәкірова А.Б. Қылмыстық құқық институтындағы себепті байланыстың ерекшелігі [Электронды ресурс] Кіру бағыты: <https://articlekz.com/kk/article/category/187>

ӘОЖ 911.3:339 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ – ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ

Ракишева М.Д.

Ғылыми жетекші: Бейсембаева Р.С.

«С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ,
Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: marzhan.rakisheva@mail.ru

Қазақстан Республикасының аумақтық-кеңістіктік дамуында экономикалық-географиялық, геосаяси, экономикалық факторлары маңызды рөл атқарады.

Қазіргі кезеңде әлемдік дамудың негізгі бағыттарының бірі әлемдік экономиканың жаһандануы болып табылады, ол: ұлттық шаруашылық субъектілері мүдделерінің ұлттық-мемлекеттік шеңберден шығуын, трансұлттық экономикалық және қаржылық құрылымдардың қызмет аясын кұруды және кеңейтуді білдіреді. Ұлттық экономикалық проблемаларды жаһандық, әлемдік деңгейге көтеру маңызды рөл атқарады, бұл проблемаларды шешу үшін әлемдік экономикалық мүдделерді ескеруді және әлемдік ресурстарды пайдалануды жұмылдыруды талап етеді.

Қазіргі әлемде Қазақстанның рөлі мен орны көбінесе оның географиялық, геосаяси, экономикалық жағдайымен айқындалады. Ағымдағы ішкі саяси дамудың барлық алуан түрлілігі кезінде Қазақстан Республикасының географиялық, геосаяси, экономикалық жағдайы оны әлемдік және субөңірлік кеңістікте болып жатқан интеграциялық процестердің аса маңызды құрылым құраушы элементі етеді.

Әлемдік экономикада болып жатқан процестер, халықаралық географиялық еңбек бөлінісінің тереңдеуі әлемдік экономикалық қатынастардың кең жүйесінің қалыптасуына әкелді. Бұл қатынастар әр мемлекеттің сыртқы саясатының дамуымен және экономикалық даму деңгейімен анықталады. Сондықтан әр елдің сыртқы экономикалық қызметін қалыптастыру процесі маңызды, күрделі және кейде шешуші болып табылады. Қазақстан үшін қазіргі заманғы экономиканы қалыптастыру кезінде әлемдік экономикалық кеңістікке интеграцияның сан қырлы мәселелерін шешу географиялық, геосаяси жағдайдың ерекшеліктеріне, шикізаттық, еңбек ресурстарымен қамтамасыз етілуге сүйенеді. Кез-келген қазіргі мемлекеттің сыртқы экономикалық

байланыстары белгілі бір мағынада дүниежүзілік экономика мен халықаралық экономикалық қатынастардың ажырамас бөлігі болып табылады.

Сондықтан географиялық еңбек бөлінісі сөзсіз, өйткені әр түрлі елдер мен аймақтар арасында әрдайым географиялық орналасуда, табиғи жағдайда, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінде, экономика құрылымында және т.б. айырмашылықтар болады.

Қазақстан экономикасы қазіргі заманғы экономиканы қалыптастырумен байланысты терең қайта құруларды бастан кешуде. Қазақстанның әлемдік экономикалық қоғамдастыққа кірігу проблемасы айтарлықтай күрделі. Оны шешудің алғышарттары Қазақстанның нарықтық үлгідегі экономиканы дамытудың негізгі сатыларын жедел өтуі, бұзылған байланыстарды қалпына келтіру, ТМД елдері тобы шеңберінде экономикалық интеграция және тиісінше бірыңғай блоктың әлемдік шаруашылыққа бірлесіп кіруі болуы мүмкін. Әлемдік экономикалық қоғамдастыққа кірігу мәселелерін зерделей отырып, Қазақстанның ерекшелігі оның дамыған елдің (халықтың жалпы сауаттылығы, ғылыми-зерттеу мекемелерінің кең желісі, ғарыштық зерттеулер), сондай-ақ дамып келе жатқан елдің (экономиканың шикізаттық бағыты, шетелдік инвестициялар мен жаңа технологиялар импортына қажеттілік және т.б.) ерекшеліктеріне ие екендігінде екенін көреміз. Сонымен қатар Қазақстанға гипераумақтық, құрлықішілік орналасуы, табиғи ресурстардың үлкен қоры, халықтың түрлі этникалық құрамы, білікті еңбек ресурстарының болуы тән (1). Республиканың экономикалық дамуына әсер ететін осы географиялық, геосаяси, экономикалық факторлар Қазақстанның әлемдік экономикаға интеграциялануы үшін жеткілікті.

Қазақстанның сыртқы экономикалық қызметінің қазіргі үлгісін сауда-инвестициялық-өндірістік бағытта дамып келе жатқан сауда деп атаған жөн. Оның негізгі түрлері: сауда (экспорт, импорт), инвестициялық-өндірістік (бірлескен кәсіпкерлік, концессиялық сала) қызмет және дамыған шет елдермен тікелей шаруашылық байланыстардың басталуы болып табылады. Елдің сыртқы экономикалық қызметті жүргізудегі басымдықтары көбінесе Қазақстан өнеркәсібін ғылыми-техникалық жаңарту қажеттілігімен, оның экспорттық мүмкіндіктерімен, шетелдік инвесторлардың Қазақстан экономикасына өз ақшасын салуға дайындығымен алдын ала айқындалады.

Қазақстан экономикасының одан әрі орнықты өсуі үшін қол жеткізілген экономикалық көрсеткіштерді, экономиканың артықшылықтары мен даму жолдарын, өңірлік интеграциялық процестерді, сондай-ақ әлемдік экономикаға кіру жолдарын талдау қажет.

Экономиканың өтпелі моделі бар елдердің сыртқы экономикалық байланыстарының дамуының экономикалық-географиялық және геосаяси факторларын зерттеудің теориялық мәселелері географиялық ғылымның жекелеген салаларының, атап айтқанда экономикалық, әлеуметтік және саяси географияның қалыптасқан даму деңгейін талдайды, соңғы онжылдықта жинақталған барлық білімді теориялық синтездеу қажеттілігін болжайды.

Н.Н. Баранский, Н.Н. Колосовский, Ю.Г. Саушкин, А. Т. Хрущев, П. Хаггет және басқалардың еңбектерімен ұсынылған экономикалық және әлеуметтік географияның "Классикалық" мұрағаты өндіргіш күштерді орналастырудың жалпы және жеке заңдары мен заңдылықтарын анықтауға және интегралды типтегі аумақтық-өндірістік комбинацияларды қалыптастыруға бағытталған.

Соңғы 25-30 жылда географиялық кеңістікте, әсіресе посткеңестік мемлекеттер аумағында болған өзгерістер экономикалық география мен геосаясаттың теориялық және қолданбалы аспектілерін сыни тұрғыдан қайта қарастыруға мәжбүр етеді. Бұл жаңа объективті факторларды ескере отырып, экономикалық және әлеуметтік географияның, геосаясаттың қалыптасқан негізгі теориялық ережелерін, ғылыми тұжырымдамалары мен санаттарын қайта қарауды және нақтылауды талап етеді.

Экономикалық-географиялық және геосаяси факторлар арасындағы байланыс айқын, олар өзара байланысты және өзара тәуелді, алайда өзара тәуелділік дәрежесін бағалау оңай міндет емес болып табылады. Осылайша, Қазақстандағы экономикалық, геосаяси жағдай көбінесе геосаяси орталықтардың әсерімен және олардың геостратегиялық ұмтылыстарымен айқындалады. Халықаралық қатынастардың мұндай жүйесі тұтастай алғанда сыртқы экономикалық байланыстардың көлемін, құрылымын және бағытын негіздейді. Сонымен бірге, әлемдік экономикалық байланыстардың осы күрделі процестері реципиент елдердегі инвестициялық климатты жақсартатын немесе нашарлататын және кейбір жағдайларда сыртқы экономикалық байланыстардың дамуына тікелей немесе жанама әсер етуі мүмкін шетелдік инвестицияларды тартуда маңызды рөл атқаратын көптеген экономикалық және географиялық факторлармен делдал болатындығын елемеуге болмайды.

Сондықтан, әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдары арасындағы шекаралас географияның позициясы табиғи және әлеуметтік-экономикалық, саяси және геосаяси құбылыстарды білуді қамтиды. Осыған байланысты аймақтық процестер мен геосаясаттағы географиялық аспектілердің теориялық негіздерін талдау белгілі бір ғылыми қызығушылық тудырады.

Қазақстан Республикасының аумақтық-кеңістіктік дамуын талдай отырып, дамудың географиялық, геосаяси, экономикалық факторлары маңызды рөл атқаратынын көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы». Әдістемелік ұсыныстар. – Нұр-Сұлтан, 2022ж.

2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясы. Астана, 2006 ж. 16 тамыз.

3. <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>
Стратегический план 2025

РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА

Рахметулина А.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: rakhmetulina@gmail.com

Транспорт во многом определяет темпы экономического развития той или иной страны, его неслучайно называют «кровеносной системой» экономики. Для создания максимального мультипликативного эффекта необходимо обеспечить ускоренное развитие транспортной системы по сравнению с другими отраслями экономики. Согласно Концепции индустриально-инновационного развития Казахстана до 2025 года, развитие промышленности требует опережающего развития транспортно-логистической инфраструктуры [1].

В Казахстане транспортной отрасли всегда уделялось значительное внимание, выгодное географическое положение на стыке двух частей света – Европы и Азии, является ценным стратегическим ресурсом, способным дать стране возможность в полной мере реализовать свой транзитный потенциал.

Достижение этой цели напрямую зависит от развития транспортной логистики, создания современного стратегического управления логистическими транспортными системами при эффективном использовании инфраструктурных мощностей.

С 1992 года в стране была проведена серьезная структурная реформа, созданы рыночные условия для предоставления транспортных услуг, активно начала развиваться система транспортно-экспедиторского обслуживания. Сегодня, благодаря принимаемым программам, немалые инвестиции идут на развитие и модернизацию транспортной инфраструктуры. Можно отметить, например, достижения в области развития транзитного потенциала страны, находящейся в центре Евразийского континента. Сформированы и успешно конкурируют на транспортном рынке казахстанские широтные наземные коридоры, соединяющие азиатских производителей с европейскими потребителями. В последние годы широкомасштабно реализуется проект по организации регулярных железнодорожных контейнерных перевозок в сообщении Китай – Западная Европа. Активно поддерживается, как в Казахстане, так и в России, китайская инициатива совместного проекта «Один пояс – один путь» [2].

Проанализируем позиции Казахстана в рейтинге Индекса эффективности логистики (LPI), который составляется Всемирным банком с 2007 года на основе всемирного опроса логистических операторов, рассчитывается для сравнительного анализа эффективности логистических систем стран мира, измеряет производительность по всей логистической цепочке поставок в стране.

На 2022 год последним рейтингом является издание 2018 года.

В 2018 году Казахстан среди 160 стран, участвующих в рейтинге, занял 71 место в рейтинге индекса эффективности и логистики LPI, это на 17 пунктов выше, чем в 2014 году (рис.1). Отметим рост в сравнении с 2016 годом по некоторым показателям: соблюдение сроков доставки (на 42 позиции), эффективность работы таможенных органов (на 21 позицию), компетенции в логистике (на 2 позиции). По остальным показателям наблюдается незначительное снижение. Россия в данном рейтинге заняла 75 место, Узбекистан - 99 место, а Беларусь - 103 место.

Год	Позиция	Показатели					
		Качество инфраструктуры	Эффективность таможенных органов	Простота организации международных перевозок	Компетенция в логистике	Возможность отслеживания грузов	Соблюдение сроков доставки
2010	62	57	79	29	73	85	86
2012	86	79	73	92	74	70	132
2014	88	106	121	100	83	81	69
2016	77	65	86	82	92	71	92
2018	71	81	65	84	90	83	50

Рисунок 1 - Позиции Казахстана в рейтинге индекса эффективности логистики LPI, 2010-2018гг.

Источник: [3].

На основе анализа рейтинга Всемирного Банка сделаем вывод о необходимости активизировать резервы всего научно-технического и интеллектуального потенциала страны для поиска и реализации путей улучшения работы транспортно-логистического комплекса Казахстана.

Считаем, что все решения по совершенствованию и структурированию подходов к развитию транспортной инфраструктуры Казахстана необходимо принимать на основе научного подхода. В методике оценки эффективности проекта целесообразно учитывать расчёты мультипликативного экономического эффекта для национальной экономики страны, используя новейшие методологические подходы в сфере транспортного планирования и прогнозирования.

Необходимо обратить внимание мега, региональным, узловым проектам, направленным на оперативное, быстрое разрешение наиболее критичных проблем, остро стоящих при пользовании транспортной инфраструктурой, железнодорожных транспортных узлов, включающих в себя транспортную

инфраструктуру промышленных (производственных, добывающих, складирующих) предприятий и железнодорожных, магистральных станций примыкания общего пользования. Важно обследовать всю инфраструктуру, изучить все логистические цепочки на этих объектах, выявить проблемные места, составить их перечень, определить наиболее критичные, выстроить приоритеты и последовательность их устранения, найти и предложить приемлемые варианты для быстрого решения вопросов финансирования проектов.

Отметим, что развитие внутризаводской транспортной инфраструктуры промышленных предприятий сильно отстает от темпов развития производства этих предприятий в целом, а также от увеличения объемов перевозок. Промпредприятия жалуются на отсутствие вагонов, создают собственные транспортные компании, вкладывают средства в приобретение дефицитного подвижного состава, а потом эти самые вагоны простаивают на погрузке, или при выгрузке, и снова возникает их нехватка.

В условиях увеличения объемов перевозок инфраструктуру станций общего пользования АО «НК «Казахстан темир жолы» (КТЖ) примыкания необходимо модернизировать и развивать, при этом делать это необходимо во взаимной увязке с развитием инфраструктуры промышленных предприятий. На основе квалифицированных прогнозов грядущих грузопотоков, проводимых обследований, анализа, научных подходов и в рамках соответствующих договоренностей, протоколов намерений и меморандумов, с определением скоординированных и согласованных сроков реализации проектов, определением ответственных исполнителей и источников финансирования.

Определение оптимального баланса между инвестициями, направляемыми на приобретение подвижного состава и на развитие транспортной инфраструктуры, нужно решать на основе статистики, аналитики и экономики, потому что меньшим количеством вагонов можно перевозить больший объем грузов в случае повышения эффективности их использования. Улучшая логистику и инфраструктуру, можно сократить время оборота вагонов, уменьшив их потребность [4].

В Казахстане также существует проблема развития сети автомобильных дорог, качества автодорожного строительства, развития придорожной инфраструктуры. Решать эти задачи необходимо, опираясь на комплексный подход, применяя современные цифровые технологии, на эффективное планирование, моделирование транспортных потоков, аудит безопасности дорожного движения, принятие экологически безопасных решений, усиление контроля и ответственности за качественное и своевременное выполнение намеченных планов [5].

Итак, в ближайшие годы необходим логистический прорыв, кардинальное улучшение показателей LPI, других индикаторов качества и эффективности транспортной логистики в Казахстане. Пришло время новых подходов к принятию оптимальных решений, активных действий, направленных на улучшение работы ТЛК Казахстана.

Список литературы

1. Об утверждении Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2021 – 2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2018 года № 846.
2. Каплан Э.Т., Сербаева Н.Я., Кочетков А.В., Бекмагамбетова Г.М. Комплексный подход к определению путей повышения эффективности транспортно-логистической системы Республики Казахстан // Вестник Евразийской науки. – 2020. - №1(12).
3. Trade Logistics in the Global Economy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29971/LPI2018.pdf>
4. Каплан Э. Мультиэффекты транспортной логистики. Казахстанская правда, 7.10.2019г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/multieffekty-transportnoy-logistiki/>
5. Каплан Э. Аутсорсинг – способ повысить эффективность логистики. Журнал «РЖД-Партнер» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rzd-partner.ru/logistics/interview/outsourcing-sposob-povysit-effektivnost-logistiki/>

ӘОЖ 330.322.01

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ РӨЛІ

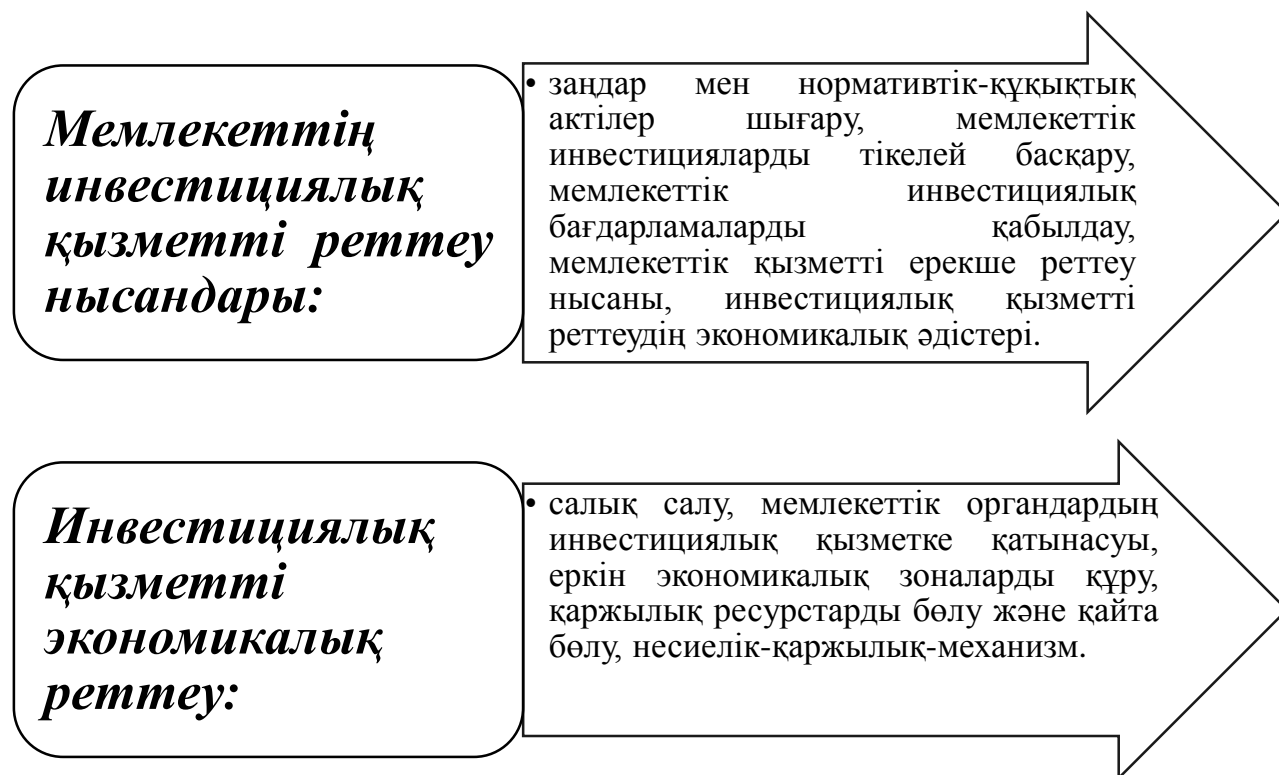
Рахымжанов Ә.К., Фибрат И.Т.

Ғылыми жетекші: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
rakhymzhanov.adilet@bk.ru

Инвестицияларды мемлекеттік реттеу немесе басқаша айтқанда, мемлекеттік инвестициялық саясат-бұл күрделі инвестициялық қызметті жандандыру, экономиканы көтеру, өндірістің тиімділігін арттыру және әлеуметтік даму міндеттерін іске асыру мақсатында барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін қолайлы жағдайлар жасау бойынша мемлекет жүргізетін мақсатты іс-шаралар кешенін қамтитын әлеуметтік-экономикалық саясаттың бір бөлігі [1].

Инвестициялық қызмет үшін жағымды жағдайлар қалыптастыру: салық жүйесін, амортизациялық аударымдарды пайдалану және амортизацияны есептеу механизмін жетілдіру, инвестициялық қызмет субъектілеріне арнайы салық режимдерін белгілеу, инвесторлардың мүдделерін қорғау, инвестициялық қызмет субъектілеріне жерді, басқа да табиғи ресурстарды пайдалану жеңілдіктерін беру, монополияға қарсы шараларды қабылдау, несиелендіруді жүзеге асыруда кепілдерді қолдану мүмкіндігін кеңейту, инвестициялық қызмет

субъектілерінің меншікті инвестициялық қорларды құруға мүмкіндік жасау, инфляция қарқынына байланысты негізгі қорларды қайта бағалауды жүргізу.

Сурет 1 – Инвестициялық қызметтің реттеу нысандары және экономикалық реттеу.

Ескерту: Сызба әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған

Мемлекеттің инвестициялық қызметке тікелей қатынасуы: мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын инвестициялық жобаларды жасау, бекіту және қаржыландыру, құрылыс тізімін жасау және оларды мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру, мемлекеттік бюджеттің есебінен инвестициялық жобалар бойынша конкурстық негізде мемлекеттік кепілдер беру, инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін, мемлекеттік бюджеттің қаржыларын конкурстық негізде ұсыну, инвестициялық жобалардың сараптамасын жүргізу, стандарттарды жасау және бекіту, олардың орындалуын бақылауды жүзеге асыру [2].

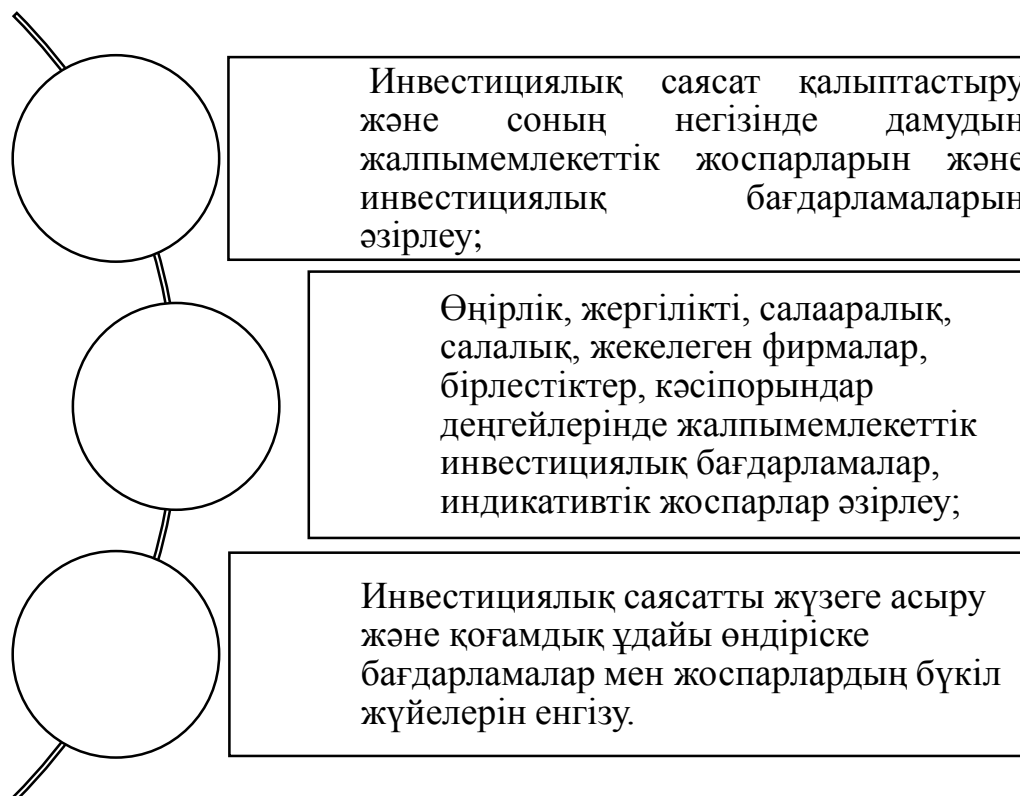
Нарықтық (тауарлық) экономикада экономикаға жоспарланған инвестициялардың көлемі күрделі және қаржылық активтердің кірістілік деңгейіне байланысты. Мемлекеттің инвестициялық қызметті реттеуге қатысуы мынада:

Мемлекет жүйе құраушы фактор ретінде әрекет етеді, өйткені ол нақты жобаларды іске асыруды қоса алғанда, инвестициялық процестің барлық қатысушылары үшін бірыңғай нормативтік-құқықтық базаны құрады.

Мемлекеттің өзі тікелей инвесторларға конкурстық негізде бюджет қаражатын бөле отырып, инвестициялық қызметтің субъектісі болып табылады.

Мемлекет инвестициялық қызметтің негізгі мақсаты ретінде бюджет қаражаты қаржыландыруға бағытталатын нақты жобалардан барынша пайда алуды көздемейтінін есте ұстаған жөн. Мемлекет инвестициялық шешімдер қабылдау кезінде нақты жобалардың тиімділігін бағалау кезінде коммерциялық ұйымдарға қарағанда басқа принциптерді басшылыққа алады (мысалы, инвестициялардың максималды әлеуметтік және экологиялық тиімділігіне қол жеткізу және т.б.).

Мемлекет инвестициялық тауарлар нарығындағы инвесторлардың мінез-құлық стратегиясын, сондай-ақ мемлекеттік инвестициялардың көлемі мен құрылымын анықтайды. Экономиканың жай-күйіне (инфляция деңгейіне, бюджет жүйесінің тапшылығына, өндіріс құрылымына, халықтың тауарлар мен қызметтерге сұранысының төлем қабілеттілігіне және басқа факторларға) сүйене отырып, инвестициялық тауарлар нарығын реттеудің белгілі бір тұжырымдамалары қолданылады. Бұл ретте кез келген тұжырымдама екі деңгейдің нысаналы белгілеріне негізделеді: түпкі мақсаттар (жалпы ішкі өнімнің өсуі, халықтың жұмыспен қамтылуын ұлғайту, инфляция қарқынын төмендету); аралық мақсаттар (капиталға сұраныс пен ұсыныстың арақатынасы, несие ресурстары бойынша пайыздық мөлшерлемелер, ақша массасының динамикасы және т.б.). Түпкілікті (стратегиялық) мақсаттар қаржы және ақша-кредит саясатының осы нысанының өндіріске әсер ету дәрежесін айқындайды[3].

Сурет 2-Инвестициялық саясатты қалыптастырудағы мемлекеттің экономикалық рөлі

Ескерту: Сызба әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.

Қолайлы инвестициялық ахуалға қол жеткізу және экономикаға тікелей шетелдік инвестициялардың ағынын одан әрі ынталандыру болып табылатынын

атап өткен жөн. Қазақстан экономикаға тартылатын шетелдік инвестициялардың көлемі бойынша көшбасшы орынға ие және ТМД елдері арасында жан басына шаққандағы тартылатын шетелдік инвестициялардың көлемі бойынша көшбасшы орынға ие. Жаңа инвестициялық саясатты табысты іске асыру экономиканы тұрақтандыру және нарықтық қатынастарға көшу бағдарламасымен тікелей байланысты. Ол үшін республиканың инвестициялық ресурстар нарығын реттеу жүйесін қолдану қажет, ол ең алдымен экономикалық әдістерді қамтуы тиіс. Қазақстан экономикасына тартылған инвестициялардың көлемі біздің еліміздің инвестициялық ахуалы мен имиджін айғақтайды. Сонымен қатар, дағдарыстан кейінгі әлемдік даму кезеңінде барлық елдер инвесторлар үшін неғұрлым тартымды және жеңілдікті жағдайлар ұсына отырып, тікелей шетелдік инвестицияларды тартуға ұмтылады. Қолайлы инвестициялық ахуалды құру және тікелей шетелдік инвестицияларды тарту жөніндегі міндеттерді шешу шеңберінде мемлекеттің қызметі 2010-2014 жж. индустриялық-инновациялық бағдарламаны іске асыруға шоғырландырылды. Бағдарламада кәсіпкерлікті дамытуға, инвестициялық әлеуетті нығайтуға және өнімді өткізу нарығын кеңейтуге ерекше назар аударылады.

Кесте 1 - Мемлекеттік қолдаудың негізгі бағыттары мен түрлері

<i>Шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау</i>	<i>Ауылдық жерлерде агроөнеркәсіптік кешенді және ауыл шаруашылығы емес кәсіпкерлік қызмет түрлерін мемлекеттік қолдау</i>	<i>Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау</i>	<i>Инвестициялық қызметті мемлекеттік қолдау</i>
1) мемлекеттік ресурстарды пайдалану үшін жағдайлар жасау; 2) мемлекеттік тіркеудің және таратудың оңайлатылған тәртібін белгілеу; 3) салық салудың оңтайлы режимін белгілеу және т.б.	1) агроөнеркәсіптік кешен және ауылдық аумақтар саласында кредит беруді дамыту; 2) агроөнеркәсіп кешенін субсидиялау; 3) кепілдендірілген сатып алу бағасы бойынша ауылшаруашылығы өнімін сатып алу; 4) агроөнеркәсіптік кешенді техникалық жарақтандыру;	1) қаржыландыру, жобаларды бірлесе қаржыландыру; 2) қарыздар бойынша кепілдік міндеттемелер мен кепілдемелер беру; 3) қаржы институттары арқылы кредит беру; және т.б.	1) Инвестициялық преференциялар

Ескерту: Кесте әдебиттер тізімінен 6-ші сілтемеден алынды.

Нарықтық экономикада инвестициялық қызметте мемлекеттің рөлі маңызды орын алады. Мемлекет инвестициялық қызметті жандандырады және оны көтереді, өндіріс тиімділігін арттырады. Мемлекет инвестициялық саясат қалыптастырады және соның негізінде дамудың жалпымемлекеттік жоспарларын және инвестициялық бағдарламаларын әзірлейді.

Қолданылған мәліметтер тізімі

1. [_lebedeva_a.r._sovershenstvovannie_gosudarstvennogo_regulirovaniya_investicionnoy_deyatelnosti_v_krasnoyarskom_krae1.pdf?sequence=1](#) (yandex.kz)
2. Инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары - презентация онлайн (ppt-online.org)
3. Роль государства в регулировании инвестиционной деятельности - Международная инвестиционная деятельность России (vuzlit.com)
4. Инвестиционная политика Казахстана (qazaqstantarihy.kz)
5. Азақстан Республикасындағы инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеу (lektsii.net)
6. Мемлекеттік қолдау құралдары (aqjaiyq-sp.kz)

ӘОЖ 330.322.01

ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Макиленова Н., Рахымова А., Серікқызы Ш.
Ғылыми жетекші: Байғужинова А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
Email: makilenova.nazgul@gmail.com

Дүниежүзілік экономикалық қатынастардың интернационалдануы мен жаһандануы табиғи түрде шетелдік инвестициялардың рөлінің артуына әкеледі. Шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеу саласындағы халықаралық шарттар ғана емес, сонымен қатар ұлттық заңнаманы дамытуға қатысты кейбір мәселелер, шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеуге бағытталған халықаралық келісімдердің мазмұны, осы саладағы ұлттық заңнаманы үйлестіру талданады. Бұл мақалада екі жақты және көпжақты келісімдер мен ұлттық заңнамадағы шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеудің әртүрлі мәселелерін шешуді қарастырады.

Шетелдік инвестициялар институты, шетелдік инвестицияларды реттеу халықаралық құқықта салыстырмалы түрде жаңа ұғымдар болып табылады, сондықтан оларды зерттеу, атап айтқанда инвестиция және шетелдік инвестицияларды қорғау тұжырымдамасын анықтау, қосарланған салық салу мәселесі, шетелдік инвестицияларды сақтандыру, инвестициялық құқықтың, халықаралық құқықтың, бизнестің дамуындағы маңызды және перспективалы бағыты болып табылады [1].

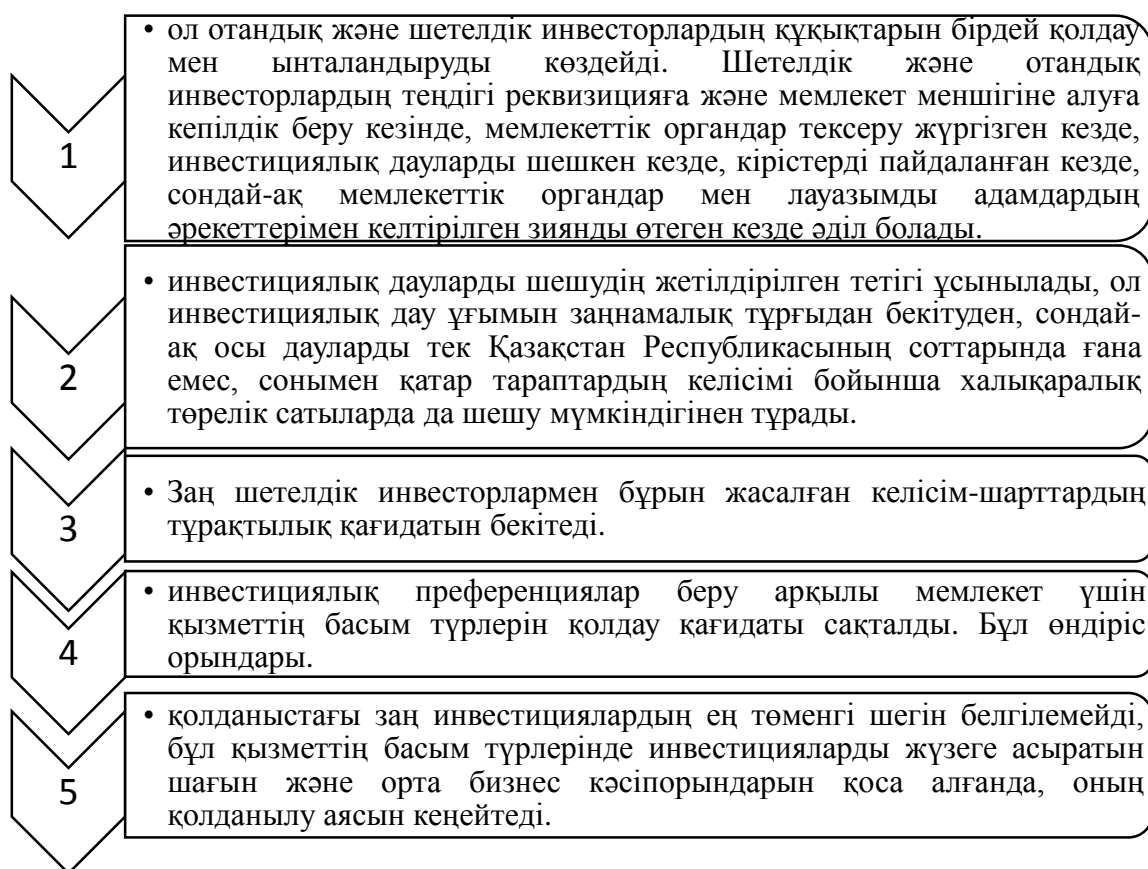
Инвестицияларды мемлекеттік қолдаудың мақсаты экономиканы дамыту үшін қолайлы инвестициялық жағдай жасау және заманауи технологияларды пайдалана отырып, жаңа өндірістерді құруға, жұмыс істеп тұрған өндірістерді кеңейтуге және жаңартуға, отандық кадрлардың біліктілігін арттыруға, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғауға инвестицияларды ынталандыру болып табылады.

Инвестицияларды мемлекеттік қолдау инвестициялық преференциялар беруден тұрады.

Инвестициялық преференцияларды беру Қазақстан Республикасында Инвестициялар туралы Заңмен реттеледі, ол инвестицияларды ынталандырудың құқықтық және экономикалық негіздерін айқындайды, Қазақстан Республикасында инвестицияларды жүзеге асыру кезінде инвесторлардың құқықтарын қорғауға кепілдік береді, инвестицияларды мемлекеттік қолдау шараларын, инвесторлардың қатысуымен дауларды шешу тәртібін айқындайды.

Инвестициялар туралы заң инвестицияларды ынталандыру және қолдау бойынша халықаралық тәжірибені ескере отырып, бұрынғы инвестициялық заңнаманың барлық дәлелденген және оң дәлелденген ережелерін сақтап қалды.

Инвестициялар туралы заңда бекітілген инвестицияларды мемлекеттік қолдау шараларын қамтамасыз етудің жаңа механизмі бірқатар елеулі артықшылықтар мен түбегейлі айырмашылықтарға ие [2]. Ол төменгі сызбада көрсетілген:

Сурет 1 – Инвестицияларды мемлекеттік қолдаудың артықшылықтары.
Ескерту: сызба ғылыми әдебиеттер негізінде авторлармен құрастырылған.

Инвестициялық қызметті халықаралық құқықтық реттеу. Шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеу екі деңгейде жүзеге асырылады: ұлттық-құқықтық және халықаралық-құқықтық. Шетелдік инвестицияларға байланысты қатынастарды ұлттық құқықтық реттеудің кемшіліктері қатынастардың осы түрін халықаралық құқықтық реттеу арқылы өтелуі мүмкін. Шетелдік инвестицияларға ұлттық заңнамада көзделген кепілдіктер жаңа заң қабылдау арқылы кез келген уақытта алынып тасталуы мүмкін. Халықаралық шартта көзделген кепілдіктерді мемлекет біржақты тәртіппен жоя алмайды, сондықтан ұлттық заңдар мен инвестицияларды қорғау жөніндегі халықаралық шарттар мазмұнының ұқсастығына қарамастан, шетелдік инвестицияларды халықаралық-құқықтық реттеу әсіресе шетелдік инвесторлар үшін маңызды.

Қазақстан инвестицияларға қолдау көрсету үшін бірқатар көпжақты келісімдерге қатысады, соның ішінде инвестицияларды қолдау және қорғау жөнінде 40-тан астам екіжақты келісімдерді қабылдаған [3].

Қазақстан Республикасының заңнамасында Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттың ұлттық заңнамаға қарағанда басымдығы көзделген. Егер халықаралық шартта ұлттық заңнамадағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Шетелдік инвестицияларды халықаралық-құқықтық реттеудің құрамдас бөлігі инвестицияларды ынталандыру және өзара қорғау туралы екіжақты келісімдер болып табылады. Жалпы, екіжақты келісімдер инвестицияларды келесідей анықтайды:

- ✓ жылжымалы және жылжымайтын мүлік түріндегі меншік, сондай-ақ ипотека құқығы және кепіл құқығы сияқты басқа да мүліктік құқықтар;

- ✓ үлестік қатысу құқығы және компанияларға қатысудың басқа да нысандары;

- ✓ экономикалық құндылықтарды жасау үшін пайдаланылған ақша қаражаты немесе экономикалық құндылығы бар және инвестицияларға байланысты қызметтер бойынша талап ету құқығы;

- ✓ зияткерлік меншік құқығы, соның ішінде өнертабыс, технология, ноу-хау, өнеркәсіптік үлгілер және сауда белгілері;

- ✓ аумағында жүзеге асырылған елдің заңнамасына сәйкес инвестициялар деп танылатын барлық басқа құқықтар мен мүліктік құндылықтар.

Кейбір екіжақты келісімдер «инвестициялар» ұғымына табиғи ресурстарды барлауға, игеруге, өндіруге немесе пайдалануға қатысты құқықтарды қоса алғанда, коммерциялық қызмет пен концессия құқықтарын да қамтиды.

Екіжақты келісімдердің маңыздылығы уағдаласушы елдердің осы елдердің инвесторларына өзара беретін кепілдіктерінің маңыздылығында екені сөзсіз. Мәселен, Қазақстан Республикасы инвестицияларды көтермелеу және қорғау туралы жасасқан келісімдерде уағдаласушы тараптар инвесторларға өзара негізде екі режимді ұсынады: барынша қолайлы режим немесе ұлттық режим. Инвестор осы екі режим арасындағы әрбір нақты жағдайда таңдау құқығына ие.

Шетелдік инвесторлар өз инвестицияларын сақтандыру туралы нормативтік құқықтық актілерге сәйкес сақтандыруға міндетті. Экономикалық қызметті жүзеге асыру мақсатында шетелдік инвесторлар заңнамаға сәйкес жергілікті азаматтарды және шетелдік жеке тұлғаларды, сондай-ақ жеке және заңды тұлғаларды тарта алады.

Көптеген елдер үшін инвестициялар туралы заңдар инвестицияларды ынталандыру мен реттеудің негізгі саясат құралы болып табылады. Халықаралық инвестициялық келісімдермен (ПА) бірге олар көптеген елдерде трансшекаралық инвестициялаудың негізгі құқықтық негізін құрайды. Көбінесе бұл заңдар мен ХАА-да ұқсас ережелер бар.

ЮНКТАД зерттеулері кем дегенде 108 елде инвестицияларды басқарудың негізгі құралы ретінде инвестициялық заң бар екенін көрсетеді, олардың барлығы дерлік дамушы елдер немесе өтпелі экономика болып табылады. Инвестициялық заңдардың жалпы мақсаттары ортақ болғанымен, олардың мазмұны мен жалпы тәсілдері айтарлықтай ерекшеленеді.

Бұл зерттеудің негізгі нәтижелері мыналарды қамтиды: инвестициялық заңдардың көпшілігінің негізгі мақсаты инвестицияны ынталандыру болып табылады, ал кейбіреулері инвестицияны жеңілдетумен айналысады,

Тұрақты даму олардың аз ғана бөлігінде ғана айқын мақсат болып табылады.

Инвестициялық заңдар инвесторлардың құқықтары мен міндеттерін қамту арасындағы теңгерімсіздікті көрсетеді.

Инвестициялық заңдар көбінесе ПА сияқты мәселелерді қамтиды және заңдардың жартысынан көбі халықаралық арбитражға қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Инвестициялық заңдардың маңыздылығы олардың мазмұнын тереңірек талдауды және олардың инвестицияға қатысты басқа саясаттармен және халықаралық инвестициялық шарттармен үйлесімділігін талап етеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының инвестициялар саласындағы ұлттық заңнамасы шыққан еліне қарамастан, Қазақстан Республикасының аумағында инвестициялық қызметті жүзеге асыру нәтижесінде туындайтын қатынастарды тұтастай реттеуге мүмкіндік беретін барлық инвесторлар үшін ортақ нормаларды белгілеуге арналған деп қорытынды жасауға болады.

Мұның бәрі Қазақстанда қолайлы инвестициялық ахуал жасау жөніндегі мемлекеттік саясаттың мемлекетішілік те, халықаралық деңгейде де көрініс табатынын айғақтайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Руководство по Инвестированию в IPO Анатолий Зятковский, 2021. – 94 с.
2. Правила инвестирования Уоррена Баффетта 2021. - 92 б. - Серия трейдинг.
3. Doing_Business_2020_Rus.pdf (aequitas.kz)

ФАКТОРИНГТІҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ризабек Ә.Е.

Ғылыми жетекші: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
alisher011117@mail.ru

Бизнесті үзіліссіз жүргізу үшін компания көбінесе кепілсіз несие аясында ақша тартуға мәжбүр болады. Бүгінгі таңда бұл факторинг шарттары бойынша ең тиімді болып табылады. Алайда, несиенің бұл түріне жүгінбес бұрын, факторинг, бұл не деген ұғымға түсініктеме беру өте маңызды.

Факторинг - бұл сатып алушыға тауарды немесе қызметті төлемді кейінге қалдыра отырып сатып алуға, ал сатушыға - фактордан түсімді аванс беруді, төлемеу тәуекелінен қорғауды, төлемдерді шарттық мерзімде немесе олар аяқталғаннан кейін жинауды, дебиторлық берешекті есепке алуды қамтитын қызметтер кешенін алуға мүмкіндік беретін қаржы құралы. Сізге қажет екі немесе одан да көп қызметті таңдай аласыз.

Факторинг операциясына әдетте үш тұлға қатысады: фактор (факторингтік компания немесе банк) - талапты сатып алушы, тауарды жеткізуші (кредитор) және тауарды сатып алушы, борышкер (дебитор). Кейбір жағдайларда төртінші тарап-делдал болуы мүмкін, мысалы, факторингтік мәмілелер жасау үшін сайт немесе электрондық платформа ұсынады.

Факторингтік компанияның негізгі қызметі, әдетте, 180 күннен аспайтын қысқа мерзімді дебиторлық берешекті сатып алу арқылы жеткізушілерге кредит беру болып табылады. Факторингтік компания мен тауарды жеткізуші арасында оған өнім жеткізіліміне ақы төлеу жөніндегі талаптардың туындауына қарай шот-фактуралар немесе басқа да төлем құжаттары ұсынылатыны туралы шарт жасалады. Факторингтік компания клиентке талаптар құнының 75-90% төлеу арқылы осы құжаттарды дисконттауды жүзеге асырады. Сатып алушы өнімді төлегеннен кейін Факторингтік компания қалған соманы жеткізушіге қосымша төлейді, берілген несие үшін оның пайызын және көрсетілген қызметтер үшін комиссиялық төлемдерді ұстайды.

Факторинг түрлері. Регрессиялы, демек регрессы бар факторинг кезінде қаржы агенті кредитордан борышкерден талап ете алмаған соманы талап етуге құқылы. Яғни, егер борышкер төлем бойынша өз міндеттемелерін орындамаса, онда себепке карамастан, жауапкершілік несие берушіге жүктеледі. Регрессиялық факторингтің құны регрессиясыз факторингке қарағанда төмен, өйткені регрессияда төлем жасамау қаупін фактор емес, несие беруші көтереді. Факторингтің бұл түрі сенімді және сенімді борышкерлермен жұмыс істейтін кредиторлар үшін қолайлы.

Регрессиясыз, яғни регресс құқығы жоқ факторинг кезінде төлемеу қаупі толығымен факторға ауысады. Яғни, қаржы агенті егер борышкер оны төлемесе, несие берушіден қарызды өтеуді талап ете алмайды. Егер Шарттың өзінде өзгеше көрсетілмесе, онда тараптар регрессиясыз факторингті таңдады деп болжанады.

Әдетте, регрессиясыз факторинг қымбатқа түседі: бұл қаржыландырудың аз мөлшерін және сатып алынған қарызды мұқият талдауды білдіреді.

Ішкі факторинг-сатып алу-сату шарты бойынша тараптар бір елдің шегінде болатын сауда операциясын қаржыландыру түрі.

Халықаралық факторинг, сыртқы факторинг - жеткізуші мен сатып алушы әртүрлі мемлекеттердің резиденттері болып табылатын сауда операциясын қаржыландыру түрі.

Ашық факторинг - бұл факторингтің бір түрі, онда сатып алушыға фактор мәмілеге қатысатындығы туралы хабарланады және жеткізілім шарты бойынша өз міндеттемелерін орындай отырып, оның шотына төлем жасайды.

Жабық (күпия) факторинг - бұл факторингтің бір түрі, онда сатып алушыны факторингтік қызмет көрсету шартының бар екендігі туралы хабардар етпейді және ол жеткізушіге төлемдерді жүзеге асыруды жалғастырады, бұл өз кезегінде оларды фактордың пайдасына бағыттайды [1].

Факторинг сияқты қызметпен жұмыс істеу кезінде сіз факторинг несие емес екенін түсінуіңіз керек және ол несиеден бірдей немесе арзан бола алмайды. Бұл қызмет несиеге қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие. Төмендегі кестеде осы екі қаржы құралының негізгі айырмашылықтары келтірілген.

Кесте 1 - Факторинг пен несиенің салыстырмалы сипаты

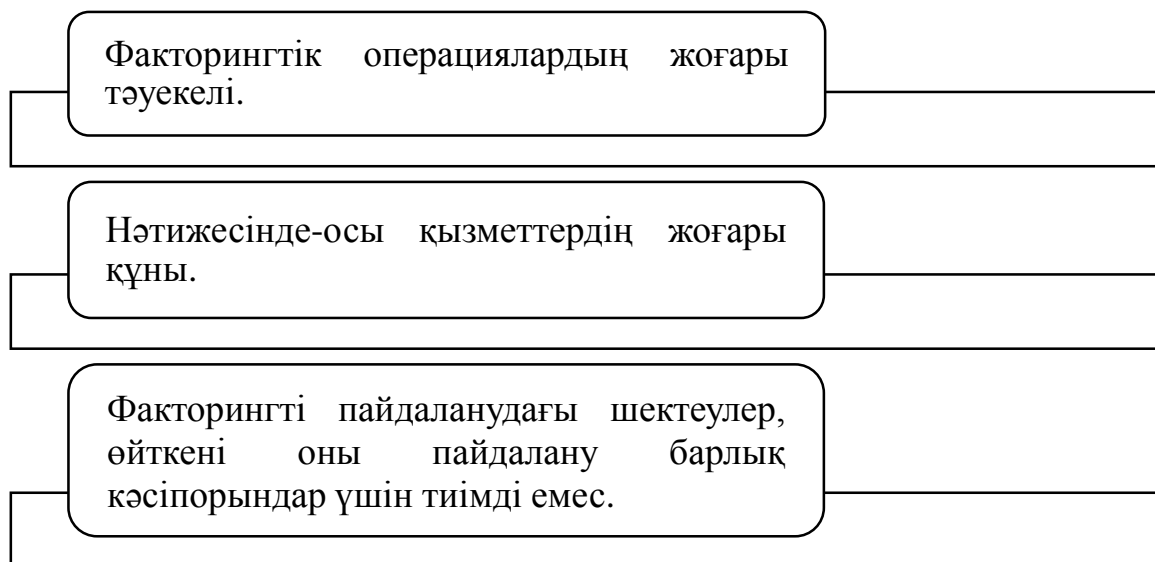
Факторинг	Несие
кепіл талап етпейді	кепілге беріледі
дебитор төлейтін қаражаттан өтеледі	қарыз алушы банкке қайтарады
төлемді нақты кейінге қалдыру мерзіміне төленеді	белгіленген мерзімге беріледі
тауар жеткізілген күні төленеді	шартта келісілген күні төленеді
қаржыландыру мөлшері шектелмеген және сату көлемінің өсуіне пропорционалды түрде ұлғаюы мүмкін	алдын ала белгіленген сомаға беріледі
шот-фактураны және тауар жүкқұжатын көрсеткен кезде төленеді	көптеген құжаттарды рәсімдеу, ұсыну қажет
қаржыландыру мерзімсіз жалғасуы мүмкін	бір кредитті өтеу келесіні алуға кепілдік бермейді
<i>Ескерту: кесте әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған</i>	

Дұрыс пайдаланған кезде бұл қаржы құралы бизнестің көптеген қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Көбінесе факторингке келесі жағдайларда жүгінеді:

✓ Кейінге қалдыру есебінен төлем шарттарының тиімділігі бойынша бәсекелестерден озып кету қажеттілігі.

- ✓ Несиелік міндеттемелерді арттырмай, сыртқы көздерді пайдалану арқылы айналым қаражатын сақтау және өсіру қажеттілігі.
- ✓ Бизнесті масштабтау мақсатын, оның ішінде сыртқы нарықтарда болу есебінен іске асыру.
- ✓ Сатып алушылар тарапынан жеткізілген өнім үшін төлемеу тәуекелін азайтуды қамтамасыз ету.
- ✓ Шарттар бойынша табысты уақтылы сатып алу қажеттілігі.
- ✓ Фактордың қаржылық сенімділігін бағалау арқылы жаңа клиенттермен өзара әрекеттесу тәуекелдерін азайту қажеттілігі [2].

Факторинг қызметіне тапсырыс беруге мәжбүр ететін бизнестің проблемаларының қатарына тұрақты кірісті кешіктіріп алу жатады шикізатты/тауарларды сатып алу үшін қаражаттың мерзімді жетіспеушілігі, фирма кірісінің үштен бірінен астамын бір клиент қамтамасыз етеді. Факторларға жаңа клиенттердің төлем қабілеттілігін бағалау мүмкін болмаған кезде, ірі сатып алушылардың қаржылық міндеттемелерді уақтылы орындағысы келмеуі, сондай-ақ барлық мүмкін шығындар азайған кезде де бизнестің өсуі болмаған кезде жүгінеді. Осыған қарамастан факторингтің кемшіліктері де бар және олар төмендегі сызбада көрсетілген:

Сурет 1 - Факторинг кемшіліктері

Ескерту: кесте әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған

Алайда, Қазақстанда факторинг өзінің тартымдылығына қарамастан, толыққанды қаржы тетігіне айнала алмайды. 2021 жылдың мамыр айының басында 25 ЕДБ – нің 4 Банкі факторингті ұсынды (салыстыру үшін: 2013 жылы-38-нің 5-і). Банктік емес компаниялардың 6-7-сі осы бағытта белсенді: 2015 жылдан кейін нарық 5-6 мамандандырылған факторды жоғалтты. Дегенмен, соңғы жылдары нарық айналымы айтарлықтай өсті. Банктік емес компаниялар бойынша 2020 жылы ол 40-50 млрд теңгені, банктер бойынша - бағалау жағынан 150 млрд теңгені құрады, ал 2013 жылы жиынтық түрде 100 млрд теңгені құрады. Айналымның өсуі ақша ұсынысының кеңеюі аясында мәмілелер көлемінің

ұлғаюымен түсіндіріледі: 2013 жылғы наурыздан бастап 2021 жылғы наурызға дейін айналыстағы қолма-қол ақша көлемі 1,4 трлн теңгеден 2,7 трлн теңгеге дейін өсті [3].

Банк ВТБ (Қазақстан) транзакциялық бизнес басқармасының басшысы Жанна Омарова факторинг банктерге аса қызықты, алайда соңғы онжылдықта өнім тиісті дамуға ие болмағанын айтады. Ең алдымен, факторинг бөлігінде заңнама аса өзгермегендіктен және бүгінгі күні сала реттелген. Банк лицензиясы факторингтік мәмілелердің барлық түрлерін жасауға мүмкіндік бермейді және ЕДБ оларды кредиттеудің баламалы түрлерімен ауыстыруға тура келеді. Ескірген заңнама құқықтық арбитражға себеп жасайды. ЕДБ АРРФР реттеуші талаптарында, ал мамандандырылған компаниялар реттеу периметріне түспейді, бұл олар үшін нарыққа кіруге кедергіні төмендетеді.

Тағы бір мәселе – бизнестің өнім туралы аз хабардар болуы, сондықтан ол өте төмен бағаланады және танымал болуды талап етеді. Көптеген адамдар бұл туралы естіді, бірақ іс жүзінде мәміле жеткізушілермен де, сатып алушылармен де алдын-ала түсіндіру жұмыстарын қажет етеді. Бұл, атап айтқанда, ВТБ Банкі (Қазақстан) факторинг бойынша ең алдымен ағымдағы клиенттерге, әсіресе бұрыннан бері жұмыс істеп келе жатқан және расталған кредиттік тарихы бар клиенттерге шоғырлануына әкеледі.

Тағы бір аспект - факторинг іс жүзінде IT-технологияға әсер еткен жоқ. Әлі күнге дейін мәміле бойынша құжаттардың түпнұсқаларын ұсыну қажеттілігі бар, ал қаржы секторы құжат айналымын цифрландыруда қуатты ілгерілеп келеді.

Сонымен, факторинг-бұл ақшалай қарыз бойынша талаптарды беру ғана емес, қызметтер кешені. Факторингтің арқасында жеткізуші төлем мерзімін күтпеуіне, борышкерге шоттарды төлеу қажеттігі туралы ескертпеуге, төлем жасамаудан қорғауға мүмкіндік береді. Бұл қызметтер үшін фактор борышкерден ақы талап ету құқығына ие болады және клиенттен қосымша ақы талап ете алады.

Факторинг Қазақстанда қарқынды дамымаған, бірінші себебі соңғы жылдары факторинг ерекше өзгерістерге ұшыраған жоқ. бұл мәселені шешу үшін сізге сатып алушылар мен жеткізушілер үшін қолайлы жағдайлар жасау қажет. Мысалы, сатып алушылар мен жеткізушілердің бірыңғай орталықтандырылған электрондық базасын құру. База авторландырылған пайдаланушыларға құжаттар мен ақпараттарды жедел және қағаз түпнұсқаларын ұсынбай-ақ өзара және қаржыландырушы институттармен алмасуға мүмкіндік береді.

Көптеген адамдар факторинг туралы білсе де, оның не үшін қажет екенін түсінбейді. Сондықтан клиенттердің хабардарлығымен айналысу керек. Факторлық компания клиенттерге факторингтің не үшін қажет екенін және оның артықшылықтарын түсіндіру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://zakupkihelp.ru/uchastniku-zakupok/factoring.html>
2. <https://journal.tinkoff.ru/guide/factoring>
3. <https://forbes.kz/finances/finance>

КРИПТОВАЛЮТА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМ ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

Толегенов М.

Ғылыми жетекші: Байғужина А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
mertay.tolegenov@icloud.com

Криптовалюта-толық автоматты режимде жұмыс істейтін орталықтандырылмаған төлем жүйесі (ішкі немесе сыртқы әкімші немесе оның аналогы жоқ) қамтамасыз ететін ішкі есеп айырысу бірліктерін есепке алатын сандық валютаның бір түрі. Криптовалютаның нақты материалдық немесе электронды нысаны жоқ - бұл жай ғана деректер беру хаттамасының ақпараттық пакетінің тиісті позициясында жазылған және көбінесе жүйенің мекен-жайлары арасындағы транзакциялар туралы барлық басқа ақпарат сияқты шифрлауға ұшырамайтын есептеу бірліктерінің санын білдіретін сан.

Криптовалюта қазіргі әлемге үлкен әсер етті, бұл олардың пайда болуына «алтын» ауруы» сияқты толқын тудырды. Дәл қазір тағы бір ақша төңкерісі басталды. Мемлекеттік валюталардың орнына стартаптар мен компаниялардан токендер келеді.

Қаржылық парадигманың өзгеруі өте сирек кездеседі және әрқашан әлемдік экономика дамуының жаңа кезеңіне алып келеді. Біріншіден, металл ақша капитализм мен өнеркәсіптік революцияның жаршысы болған банкноттарды алмастырды. Бүгінгі таңда әмиянның барлығында қолма — қол ақша бар-урбанизацияның белгісі. Бірақ Интернеттің пайда болуымен тауарлар мен ақша қатынастары сандық кеңістікке ене бастады.

Бірақ ақшаның басқа түрлері де дамыды. Оларды үкіметтер монополияландырғанға дейін біраз уақыт өтті. Ерте ме, кеш пе, экономикадағы суртосуртену мемлекеттік жүйенің бөлігі болады деп болжауға болады. Мысалы, Қытай қазірдің өзінде өзінің сандық юанін дамытуда.

Токендер тек интернетте жасалады және қолданылады. Оларды қолма-қол ақшамен алуға болмайды, бірақ ағымдағы нарықтық бағам бойынша рубльге, долларға және басқа валютаға айырбастауға болады. Негізінен, таңбалауыш – бұл бір компьютерден екіншісіне сақталатын және берілетін сандық код. Транзакция туралы ақпарат барлық таратылған дерекқорды құрайтын блок ұяшықтарына жазылады.

Аударымды жіберу үшін сізге жалпы кілт (мекен-жай) қажет. Ол барлық желі пайдаланушыларына қол жетімді. Бірақ ақша алу үшін сізге тек әмиян иесіне белгілі жеке код қажет болады. Криптовалюта желісі орталықтандырылмаған – ешкім оның айналымын шектей алмайды, транзакцияларға араласып, пайдалану үшін комиссия құра алмайды.

Сандық ақша-бұл технологияны жүзеге асырудың бір ғана әдісі. Блокчейн осындай салаларда сәтті қолданылады:

- Логистика (тауарлар мен шикізатты жеткізу).
- Медицина (пациенттердің бірыңғай дерекқорын құру).
- Құқықтану (авторлық құқықты қорғау).
- Энергетика (өндірістік процестерді оңтайландыру).
- Саясат (анонимді онлайн дауыс беру).

Ақшаның әрбір жаңа нысаны оның қаржылық қатынастарда өз орнын табуға көмектесетін сипаттамаларға ие. Биткойн және басқа да криптовалюталар әлемдік экономиканың өсуіне ықпал етеді, дамушы елдердегі қызметтерге қолжетімділікті жеңілдетеді, бизнес-процестерді жақсартады, оларды сенімдірек және жылдам етеді.

2021 жылдың қазан айында криптовалюта нарығының капитализациясы \$2,2 трлн. Бұл миллиондаған транзакциялар жүргізіліп, тәуелсіз жобалар дамитын үлкен сала. Ірі компаниялар өсіп келе жатқан нарыққа көбірек назар аударуда:

- Tesla электромобильдерін өндіруші Bitcoin-ге \$1,5 млрд инвестициялады.
- Чикаго тауар биржасында Ethereum-да фьючерстер пайда болды.
- Visa cryptocurrency сатып алу үшін өзінің Жеке жүйесін жариялады.
- Bank of New York Mellon (американдық банк) сандық монеталарды сақтауға және пайдалануға арналған платформаны әзірлеуде.

Бірнеше жыл ішінде жаңа цифрлық индустрия басқа салаларға тәуелсіз дамыды. 2016 жылы биткойннің алтынмен байланысы туралы алғашқы деректер пайда болды. Қор нарығындағы белгісіздік кезеңінде инвесторлар бұл активтерді тәуекелдерді азайту құралы ретінде қарастырады.

Сандық технология халықаралық аударымдарды жеңілдетеді, оларды тезірек және арзан етеді. Токен операциялары делдалдардың қатысуын қажет етпейді және орталықтандырылмаған түрде жүзеге асырылады. Блокчейн сонымен қатар бизнеске ақылды келісімшарттар арқылы төлемдер жіберуге және алуға мүмкіндік беру арқылы бизнес шығындарын азайтады. Өндірістік процестер автоматты түрде орындалады және желіде тіркеледі, сондықтан оларды бақылау оңай.

Сонымен қатар, криптовалютамен айналысу әлемдік саясатқа қарамастан мәмілелер жасаудың жаңа мүмкіндігіне айналады. Мысалы, Иран билігі санкциялардың сыртқы әлеммен қаржылық операцияларға әсерін бейтараптандыру үшін импортты төлеу үшін таңбалауыштарды пайдалануға рұқсат берді. Криптовалюталық өзара есеп айырысудағы басты серіктес Қытай болуы мүмкін. Ресейлік сарапшы в. Петровтың айтуынша, Иранның Орталық Банкінің шешімі делдалдық қызметтер мен әртүрлі шектеулерге байланысты әсерді азайтуға бағытталған қаржы нарығының жалпы даму тенденциясын растайды.

Әлем халқының үштен бірінен астамы банктік қызметтерге қол жеткізе алмайды. Боливия, Гватемала, Кения, Зимбабве және экономикасы әлсіз басқа елдердің көптеген азаматтары қаржылық жағдайын жақсарту үшін несие ала

алмайды. Көп жағдайда адамдар жоғары пайыздық мөлшерлеменен күмәнді қарыздарға жүгінуге мәжбүр.

Сандық монеталар бұл мәселені шешеді. 2021 жылы DeFi жобалары криптовалюта несиелерін аз пайызбен ұсынады, ал әзірлеушілер технологияны қолдануды жеңілдететін қосымшалар (Bundle, Crypto Loan) жасайды.

2020 жылдың 25 маусымында Президент «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды, оның негізгі ерекшелігі-майнинг пен криптовалютаны «зандастыру».

Республиканың Азаматтық Кодексіне Қазақстанда тау-кен өндіру және криптовалюталар айналымын жүзеге асыру үшін жалпы жағдай жасайтын «цифрлық актив» дефинициясы енгізіледі.

Бұдан әрі «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңына негізгі дефинициялар енгізіледі: «цифрлық актив (ол криптография және компьютерлік есептеулер құралдарын қолдана отырып, электрондық - цифрлық нысанда құрылған, ақша, бағалы қағаздар, базалық активі бағалы қағаздар болып табылатын туынды қаржы құралдары, сондай-ақ электрондық-цифрлық нысанда жасалған мүлік- мүліктік құқықтарды куәландырудың сандық нысаны);

«Цифрлық майнинг - блокчейн арқылы ақпараттандыру объектілеріндегі деректер блоктарының тұтастығын растауды қамтамасыз ететін деректерді шифрлау мен өңдеудің берілген алгоритмдеріне сәйкес компьютерлік, энергетикалық қуаттарды пайдалана отырып, есептеу операцияларын жүргізу процесі».

Сол заңда цифрлық активтердің айналысының құқықтық режимі белгіленген және бірден суртосингену төлем құралы ретінде танылмайтынын, мүліктің мәртебесі анықталғанын ескеру қажет.

Әрі қарай, Үкімет бұл жаңалыққа өте мұқият қарайды және тек криптовалютаға және басқа да сандық активтерге «жасыл жарық» береді, олар қамтамасыз етілген сандық активті шығарған адам шығарған (ұсынатын) тауарларға және (немесе) қызметтерге мүліктік құқықтарды растайды. Мысалы, долларға немесе өзге де Фиат валютасына байланған стейблкоин (мысалы, Tether, Carbon АҚШ долларына байланған) немесе Палладий бар алтынға шығарылады және бұдан әрі базалық активі бағалы қағаздар болып табылатын бағалы қағаздардан, туынды қаржы құралдарынан басқа, сондай-ақ цифрлық актив арқылы тиісті құқықтарға қатысушылардың құқықтарын беру немесе куәландыру мүмкін болмайды.

Сандық валюта көп функциялы. Ол қолданыстағы мемлекеттік шектеулер мен ірі қаржы құрылымдарының әсері (орталықсыздандыру, қауіпсіздік, жылдам және арзан транзакциялар) жағдайында ерекше маңызды сипаттамаларға ие.

Өткенге көз жүгіртсек, барлық жаңа экономикалық құбылыстарды қоғам «қастықпен» кездестіргенін байқауға болады. Криптовалюта ақшаның басқа түрлерімен бірдей қалыптасу кезеңдерінен өтеді. Алайда, таңбалауыштар әлі күнге дейін болжанбайтын және қауіпті болып қала береді, бұл олардың курстарының кестелерінен айқын көрінеді. Белгісіздік кезеңі қанша уақытқа

созылатындығын бағалау мүмкін емес, бірақ жаңа активтерге қатысты қадамдар қазірдің өзінде байқалады. Мысалы, NASDAQ blockchain жобасының қызметтерін пайдаланады Chain.com криптовалюта сауда инфрақұрылымын жеткізуші ретінде.

Сарапшылар сандық монеталардың болашағын басқаша бағалайды. Six Nines бұлтты деректер орталығының жетекшісі Сергей Трошин уақыт өте келе токендер бүкіл әлемдегі реттеушілерді қабылдайды деп санайды, бірақ олардың бір бөлігі жаңа заңдардан тыс қалады және мемлекеттік шектеулерді айналып өту үшін қолданылады. Coinspaid криптовалюта жобасының бас директоры Макс Крупышевтің айтуынша, цифрлық және дәстүрлі нарықтардың бір-біріне енуі оқиғалардың ықтимал жолдарының бірі болады. Бұл экономиканың бір секторы екіншісінде ұсынылатын ортақ экожүйені құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Азаматтық Кодекстің 115-бабының жаңа редакциясын қараңыз.
2. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық Кодексі)» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI Қазақстан Республикасы Кодексінің 228-бабы.
3. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық Кодексі)» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI Қазақстан Республикасы кодексінің 332-бабы.

УДК 331.5

СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

¹Урекешова А.Б., ²Дубина И.Н.

Научный руководитель: Рахметулина Ж.Б., к.э.н., профессор

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан

²Алтайский государственный университет, г. Барнаул, Россия
e-mail: assem.eu@mail.ru

В статье рассмотрены преимущества и недостатки влияния цифровой экономики на рынок труда Республики Казахстан. В рамках цифровизации рынка труда спрос и предложение рабочей силы подвергается кардинальным изменениям. Вероятность возрастания безработицы, связанная с активной трансформацией самого рынка труда в условиях является актуальной темой для обсуждения.

Ключевые слова: рынок труда, цифровая экономика, занятость, безработица, профессии будущего, рабочие места, переквалификация работников.

Кардинальные социально-экономические изменения в Республике Казахстан последних лет требуют новейших научно обусловленных инструментов, направленных на совершенствование функционирования рынка труда. Казахстан вступил в эпоху, когда мир становится чрезвычайно взаимозависимым, а многие особенности рынка труда и сферы занятости подвергаются радикальному преобразованию [1, с.27].

Структура рабочей силы в РК представлена на рисунке 1.

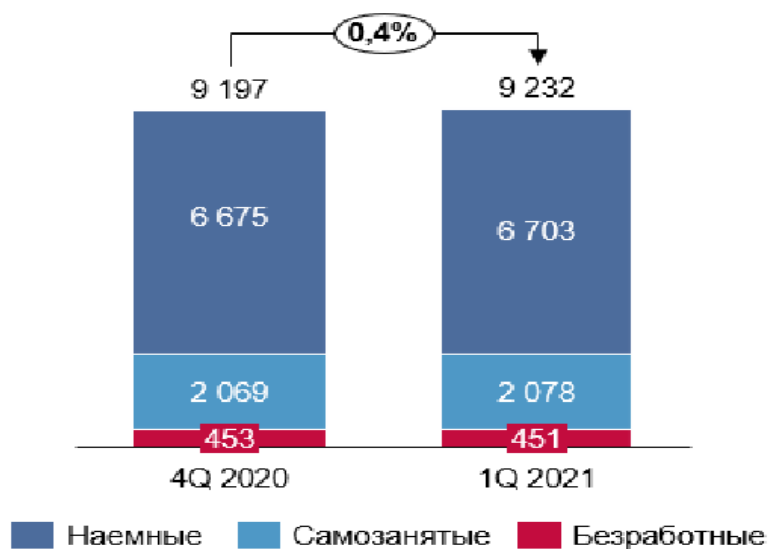

Рисунок 1 - Структура рабочей силы в РК, в тыс. чел

В 2021 году ситуация на рынке труда стабильно восстанавливается, нивелируя негативные последствия коронакризиса.

В свою очередь, в структуре самозанятых наблюдается прирост количества продуктивно занятых на 15,8 тыс. чел. до 1 914,2 тыс. чел. и сокращение непродуктивно самозанятых до 164,2 тыс. чел. (-6,3 тыс. чел.). Соответственно, доля непродуктивно занятых в составе самозанятого населения за квартал уменьшилась на 0,3 п.п. и составила 7,9% [2, с.33].

В региональном разрезе больше всего наемных работают в г. Алматы (13% от всех наемных) и Алматинской (10%) области. Самозанятые же в основном проживают в Туркестанской (17% от всех самозанятых) и Алматинской (13%) областях.

Цифровая экономика меняет традиционный конкурентный уклад развития рынка труда. Действительно, это приводит к многочисленным изменениям, которые включают в себя следующие направления:

- снижение барьеров для входа;
- изменение ключевых факторов успеха;
- сокращение временных горизонтов и расширение границ.

Цифровая экономика предоставляет новые способы создания и получения ценности, правильное сочетание цифровых технологий, информации и действующих активов может обеспечить цифровое преимущество, которое может стать конкурентным преимуществом.

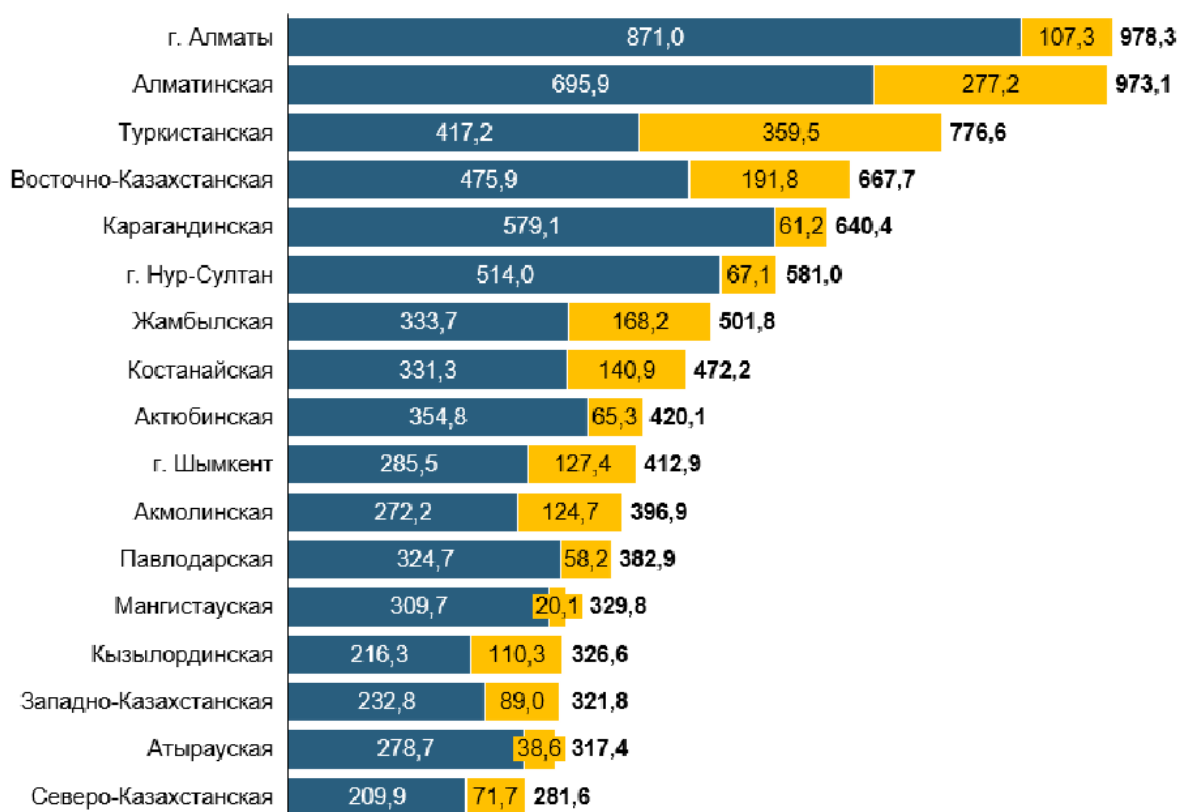

Рисунок 2 - Структура занятых по регионам в 1 кв. 2021 г., в тыс. чел.

Роль цифровой экономики в экономической жизни общественного развития невозможно переоценивать: оно способствует дальнейшему экономическому росту государства, определяет здоровую конкуренцию между компаниями, способствует решению множества социальных проблем.

В этой связи крайне необходима государственная поддержка рынка труда с задачей формирования благоприятных условий для его последующего развития.

На сегодняшний день реализуется национальный проект в сфере формирования механизмов и процессов поддержки рынка труда. Данный национальный проект проводится в рамках основных проектов, которые направляются на улучшение действующих условий ведения интеграцию действующих субъектов рынка труда.

Вместе с тем на сегодня в условиях цифровой глобализации результативная реализация данных направлений не может быть без внедрения в работу самих субъектов рынка труда процесса цифровизации.

Актуальность данной тематики обусловлена тем, что в пределах, утвержденных в Республике Казахстан национальных проектов не до конца разработан процесс формирования эффективной бизнес-модели, гарантирующей оптимальное внедрение данного рода новшеств в сфере рынка труда [3, с.47].

Основной целевой установкой государственной программы "Цифровой Казахстан" является прогнозное развитие цифровой трансформации для

достижения стабильности экономического роста, роста конкурентоспособности экономики и нации, роста общественного развития. Предполагаемые цифровые дивиденды для Казахстана устанавливаются согласно со стратегическими ориентирами государства.

Цифровая трансформация заключается в адаптации рынка труда к новым цифровым условиям.

Цифровые платежи, потоки данных и особенно трансграничное предоставление цифровых услуг имеют большую популярность в связи с пандемией COVID-19. Компании должны признать рынок труда важной развивающейся областью, способной принести долгосрочные выгоды.

Цифровизацию можно рассматривать как технологическое предложение, которое влияет на основные экономические показатели, в частности, через конкуренцию, производительность и занятость, а также через ее взаимодействие с институтами и управлением.

Цифровизация является основным из наиболее преимущественных инструментов достижения целей стабильного развития на микроуровне, поэтому теоретическое и практическое обоснование воздействия цифровизации на дальнейшее развитие рынка труда, а также разработка и внедрение инструментария для исследования этого воздействия являются все более актуальным [4, с.22].

Цифровизация рынка труда - это процесс трансформации, в котором главными действующими лицами являются цифровые инструменты: робототехника, электронная коммерция, кибербезопасность, использование искусственного интеллекта или социальных сетей, цифровой маркетинг-это ключ к тому, чтобы бизнес-модель рынка труда фокусировалась на инновациях и автоматизации своих процессов для более продуктивной работы [5, с.56].

Когда речь идет об оцифровке рынка труда, речь идет обо всех действиях, технологиях и стратегиях, которые используют цифровые методы для повышения эффективности рутинных операций, протекающих на рынке труда.

Цифровизация рынка труда позволяет проанализировать в режиме реального времени сотни показателей, выбирая те, которые имеют отношение к развитию рынка труда: для выполнения наиболее эффективных действий в контексте развития и обеспечения постоянной работы [6, с.36].

Цифровое будущее рынка труда обеспечит большую определенность в решениях, снижая риски, решения будут приниматься быстрее за счет рационализации процесса принятия решений и прогнозирования, а действия будут приниматься раньше и выполняться более надежно за счет автоматизации процессов.

Серьезное внимание будет уделено управлению данными с использованием цифровых систем для проверки, согласования, управления и улучшения данных, используемых для принятия решений и оптимизации. [7, с.82].

Цифровизация произвела революцию в бизнес-моделях, взаимодействиях и нашей повседневной жизни, она, по своей сути, носит трансграничный

характер – полна вызовов и возможных угроз, но также имеет скрытый потенциал и возможности развития.

Цифровизация рынка труда открывает значительные возможности для социально-экономического развития общества. В то же время быстрое развитие цифровых технологий требует целенаправленных и совместных действий для предотвращения цифровых разрывов – как на глобальном, так и на национальном уровне.

Переход от традиционных систем к цифровым системам (процессам) требует цифровой информации, следовательно, на данном этапе возникает необходимость в оцифровке рынка труда.

Инструменты цифровой экономики и в дальнейшем окажут существенное влияние на все организацию рынка труда [8, с.27].

Цифровая экономика становится обязательным требованием для любых предприятий, которые хотят оставаться конкурентоспособными на своем рынке.

Необходимость использования инструментов цифровой экономики возникает главным образом из-за ежедневного присутствия и использования в современной жизни цифровых технологий, что глубоко меняет стратегический контекст рынка труда.

С одной стороны, ключевые цифровые тенденции включают в себя повсеместное подключение, глобальные цепочки поставок, повышение цены/производительности, рост облачных вычислений и появление больших данных.

С другой стороны, ключевые организационные изменения цифровой экономики включают ограничения традиционных бизнес-моделей действующих предприятий, трансфункциональную роль ИТ.

Использование инструментов цифровизации на рынке труда сможет помочь оптимизировать процессы, повысить эффективность, оптимизировать производительность труда и сэкономить средства [9, с.37].

Список литературы

1. Сабирьянова А.А. Микроэкономический анализ динамических изменений на рынке труда. – М.: ИНФРА- М, 2019. - 247 с.
2. Калдыбаев О.Ж. Экономика предприятия.- А.: Санат, 2019. – 169 с.
3. Кох И. Экономика труда. М.: Финстатинформ, 2019. – 89 с.
4. Кущербаев К.Т. Экономика Казахстана: состояние и перспективы. – Алматы: Ғылым, 2020. – 327 с.
5. Молдабаев К.К. Формирование новой модели занятости. - А.: Білім, 2019. –589 с.
6. Сапакова Л. Ж. Занятость населения и её регулирование. – А.: Санат, 2018. - 125 с.
7. Каргажанов З.К. Выбор и реализация стратегии по повышению эффективности цифровых технологий на рынке труда. Учебник для вузов. - А.: Ғылым, 2019. – 266 с.

8. Ахметов С.Д. Анализ методов цифровых технологий на рынке труда. – А.: Санат, 2019. – 175 с.

9. Сапакова Д.Д. Организация выполнения цифровизации рынка труда.– А.: Ғылым, 2019. - 205 с.

ӘОЖ 336.7

ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫН ТАРТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ынтымақ Б., Жандосова Ж., Мырзабекова А.
Ғылыми жетекші: Байгужина А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
aim200210@icloud.com

Шетелдік инвесторларды тарту және тартылған қаражаттарды пайдаланудың тиімділігін көтеру, мемлекеттің ұлттық мүдделері мен шетел инвесторлары мүдделерінің келісімді болуын қамтамасыз ету мақсатында, ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық механизмді жетілдіру, инвестициялық қызмет үшін жалпы қолайлы жағдай мен экономиканың басым салаларын дамыту преференциялық режим құруды талап етеді. Іс жүзіндегі механизмге толықтырулар мен өзгерістер шаруашылық жағдайы мен оның икемділігін көтеруге байланысты енгізілуі тиіс. Шетел инвестицияларын тарту мен қолдану процесін тежеуші бюрократиялық процедураларды жеңілдету және шетел инвесторларының құқықтарын қорғау бойынша кепілдемені көтеру аса маңызды рөлге ие.

Қазақстан экономикасына шетел капиталын тартудың негізгі формаларының бірі - сыртқы несиелер.

Несиелік келісім шарттарға қол қоюда, сонымен бірге, көзделген инвестициялық жобаларды жүзеге асыруда, дефолттардың, яғни сыртқы қарызды жабумен байланысты бірқатар қиындықтар туу мүмкін.

Басым инвестициялық жобаларды таңдап алу механизмінің басты кемшілігі - таңдаудың нақты белгілері мен қарапайым бағыт - бағдардың жоқтығы. Жобалардың көпшілігі экономикалық тиімділік, валюталық қайтарымдылық, ішкі қарыз қабілеттілігі жағынан толық дәлелденбеген. Әлеуметтік сипаттағы көптеген жобалар экономикалық пайдалылыққа зиян келтіруде. Қазіргі таңда тартылған несиелер бойынша төлемдер өтелуде. Шетел несиелері бойынша өтелмеген төлемнен қалыптасқан соммалардың үшінші бөлігі төлем қабілеттілігі жоқ шаруашылық субъектілерге келеді.

Сыртқы қарызды бақылау және басқару бойынша жұмыстардың маңызды бір бөлігі - шетелдік кредиторлардың қаржылық мүмкіндіктерін бағалау және шетелдік несиені тартудың мақсатын қарастыру негізінде конкурстық таңдаудың болуы [1].

Шетел инвесторларының маңызды құқықтық кепілдемесі-республика заңнамаларына толықтырулар мен өзгерістер енгізуден қорғау, шетел инвестицияларын тарту мен қолданудың нормативті-құқықтық бақылауының өзгеруінде, келісім шартқа өзгерістер енгізу мүмкіндіктерін беру, бірақ инвестор мүддесін қорғау аумағында әлі де шешілмеген мәселелер баршылық.

Ұлттық Банктің деректері бойынша 2010-2020 жылдары Қазақстанға тартылған шетелдік инвестициялардың жалпы ағыны шамамен 249 млрд. АҚШ долларын құрады. Оның ішінде 30,4% немесе 75,6 млрд. АҚШ долл. мұнай-газ секторына тиесілі, 23% немесе 42,1 млрд. АҚШ долл. металл кендерін өндіруге және металлургияны дамытуға, ал өңдеу өнеркәсібіне 39,4 млрд. АҚШ долларын немесе барлық тартылған шетелдік инвестициялардың 15,8 % құрады.

Ел экономикасына инвестициялар тарту үрдісіне «Самұрық-Қазына «ҰӘҚ» АҚ, «Бәйтерек ҰБХ» АҚ, тікелей инвестициялар қоры, АХҚО және басқалар белсенді қатысады. Нәтижесінде 2015 жылдан бастап экономиканың қайта өңдеу секторларында шамамен 3,5 мың жұмыс орнын құра отырып, 967 млн АҚШ долларына 12 трансұлттық компания жобасы іске асырылды, ал «зәкірлі инвесторлармен» бірлесіп экономиканың логистика, газ химиясы және металлургия сияқты секторларында 690 жұмыс орнын құра отырып, 412 млн.АҚШ долларына 5 жоба іске асырылды [2].

Бүгінгі таңда біздің еліміз Қазақстан мемлекетінде жұмыс істегісі келетіндердің лайықты кезегінен инвесторларды сенімді түрде таңдай алады. Қазақстан тәуелсіздігі кезеңінде 120-дан астам елден 3 330 млрд. шетелдік инвестиция тартылды. Инвестициялардың негізгі бөлігі - 50% - дан астамы Еуропалық Одақ елдеріне, АҚШ-қа тартылған тікелей шетелдік инвестициялардың 15% - ы, шамамен 5% - ы Ұлыбритания мен ҚХР инвестицияларынан келеді.

Айта кету керек, жыл сайын Қазақстан экономикасы бәсекеге қабілетті және инвесторлар үшін тартымды бола түсуде. 2022 жылдың қазан айының соңында елде шетелдік капиталы бар 16,8 мың компания жұмыс істейді-бір жыл бұрынғы ұқсас кезеңмен салыстырғанда 18,1% - ға артық (14,3 мың компания). Ағымдағы жылы Қазақстан жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде топ-55 елдің қатарына кіріп, 4 орынға көтерілді [3].

Ұлттық инвестициялық стратегия шеңберінде инвестициялар тарту жөніндегі қызмет Қазақстан экономикасының басым секторларына бағытталған. Оларға тамақ өнеркәсібі, пайдалы қазбаларды терең өңдеу, металлургия, химия және мұнай-химия, машина жасау кіреді.

Айта кету керек, экономикаға шетелдік инвестицияларды тарту мәселесі әлемнің кез келген елінде өзекті. Дамушы елдер ғана емес, дамыған мемлекеттер де шетелдік инвестициялар үшін жарысқа түсті. Елдер инвестициялық ахуалды жақсарту және бизнесті жүргізу үшін неғұрлым бәсекелі жағдайлар жасау жөнінде шаралар қабылдайды, салықтарды азайтады немесе жояды, көптеген жеңілдіктер, инфрақұрылымдық шешімдер және т. б. ұсынады.

Өз кезегінде инвесторлар капиталдың сақталуына, заңның үстемдігіне, ашық және жайлы бизнес-ортаға кепілдік беретін елдерге артықшылық береді.

Табысты іске асырылған бірқатар реформалардың, инвестициялар тарту және инвесторлармен жұмыс істеудің жаңа тәсілдерін енгізудің арқасында Қазақстан осындай елдердің бірі болып табылады.

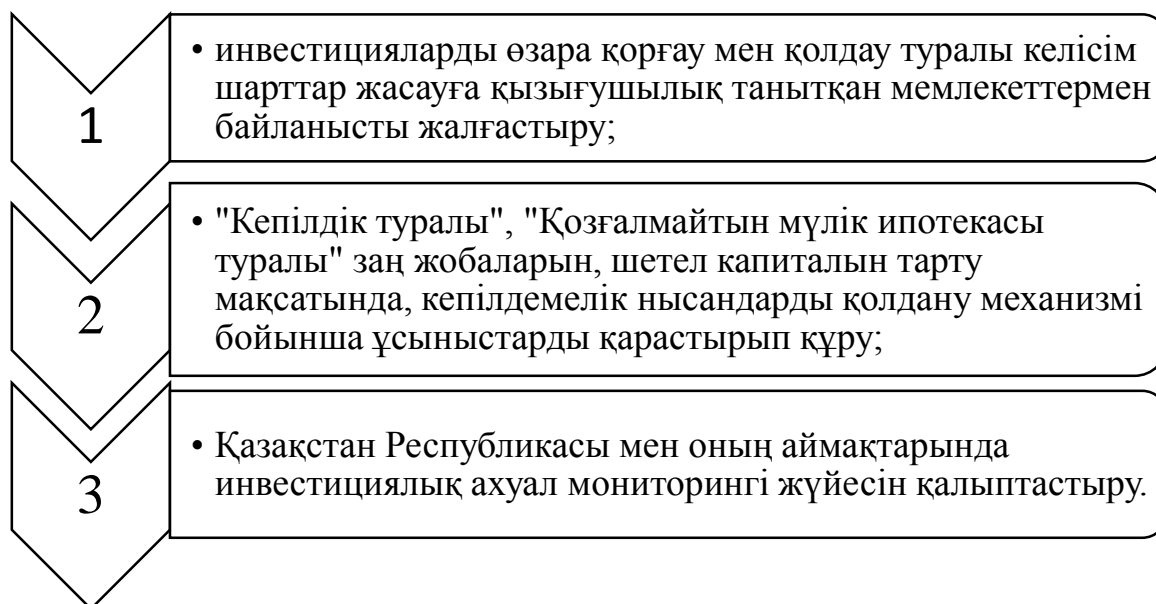
Қазақстандағы шетел инвестициялық қызметін басқарудың мемлекеттік механизмдерін жетілдіру келесі бағыттармен жүру керек.

1) Шетелдік компанияларға өндірістік қызметпен айналысуға және кірістерін қайта инвестициялауға мүмкіндік беретін формальдылықты жеңілдету. Келісім-шарт жасасудың бекітілген тәртібі инвесторларды көптеген бюрократиялық рәсімдерден босатады, сонымен бірге шетелдік компаниялардың кірістерін қайта инвестициялау бойынша ынталандыруды күшейту керек еді.

2) Инвесторларды перспективалармен қызықтырып, Қазақстандағы жұмыс жағдайлары туралы базалық түсінік беру қажет. Сондай-ақ инвесторлар үшін салық жүктемесін азайту, логистика мен инженерлік коммуникацияларды дамыту мүмкіндігімен арнайы экономикалық аймақтар құру.

3) Басқа елдердің тәжірибесін пайдаланыңыз. Мысалы, туризм саласындағы басқа мемлекеттердің тәжірибесін негізге алу. Түркия туризм саласына қосымша инвестициялар тарту үшін тіпті инвесторлар үшін заңнамалық ынталандыру шараларын әзірледі.

4) Маркетингтік стратегияны күшейту. Маркетинг пен PR болмаса, көптеген әлеуетті инвесторлар ҚР инвестициялары үшін қолайлы жағдайлар туралы хабардар болмайды. Сауатты маркетингтік желіні құра отырып, инвесторлардың өздері Инвестициялар ұсына отырып, Қазақстанға келетініне қол жеткізуге болады.

Сурет 1 - Шетел капиталын тартудағы ұйымдастырушылық шаралар

Шетел капиталын тарту бойынша мемлекеттік саясатты жүзеге асырумен байланысты қызметтерді орындау үшін инвестициялар жөніндегі Комитет шеңберінде келесілерді құру қажет:

1. Жобалық қаржыландыру және кеңес берушілік көмек көрсету орталығы. Оның мақсаты алдын - ала инвестициялық зерттеулер, жобаларға сараптама жасау, кеңес берушілік - техникалық көмек көрсетуді жүзеге асыруда қызметтің бағытын анықтау;

2. Шетел капиталы бар кәсіпорындарды тіркеу және шетел фирмалары мен компанияларын аккредитациялау үшін тіркеу палатасын құру;

3. Нақты инвестициялық бағдарламалар мен жобалар, заңнамалық база, салықтық жүйе, инвестициялық саясат бойынша мәліметтер банкін құру және бұл мәліметтермен потенциалды шетел инвесторларын қамтамасыз ету мақсатында, шетел капиталы бойынша ақпараттық орталық құру [4].

Жоғарыда айтылған шаралар, мемлекеттің шетел капиталын тарту саласындағы саясатын жүргізуге жол ашады. Ол шетел инвесторлары мүддесімен ұлттық мүдделердің байланыста болуына көмек береді.

Қазақстан экономикасы үшін стратегиялық мәнге ие емес салаларда шетел капиталына жататын шағын және орта кәсіпорындарды құруға бет-бұрыс берілуі керек.

Шетелдік саясат мемлекеттің экономикалық стратегиясының маңызды элементі және оның мақсаттарымен анықталады. Шетел капиталын тарту саясаты өндірістің құрылымдық қайтақұрылуына максималды түрде көмек көрсету, инвесторлардың инвестициялық белсенділігін маңызды көлемде көтеруге қол ұшын беру қажеттілігінен туындайды.

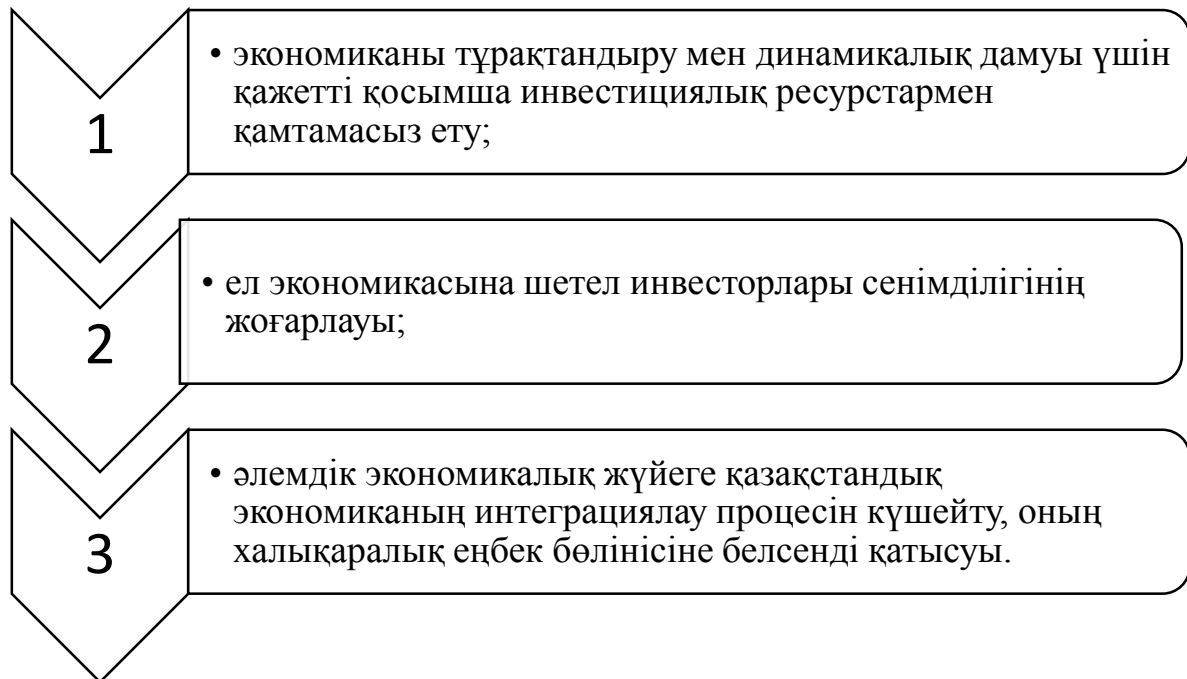
Қазіргі таңда тікелей шетел инвестицияларын мұнай саласына тарту керек. Біздің ойымызша, Мексиканың тәжірибесін кең ауқымда қолдану керек: инвесторларды игерілген кен орындарына емес, ізденіс жүргізу орындарында өнімді бөлу әдісі бойынша кен орнын жөндеу құқығын беру арқылы тартты. Біздің республикамыздың мұнай - газ потенциалы әлі де игеруді қажет етеді. Ол үшін ірі капитал салымын талап ететін кеңейтілген ізденіс жұмыстары қажет.

Қазіргі таңда, Қазақстан өндіріс пен басқаруды ұйымдастыру әдістері, жаңа техника - технология негізінде өз экономикасын кең ауқымда жөндеу жұмыстары және ірі құрылымдық қайта құруды жүргізу үшін қажетті инвестициялық қорларға ие емес. Қазақстанның бәсеке қабілетті тауарларды өндірмеуі мәселені күрделендіре түсуде: көлік құрал-жабдық, трубалар, конструкторлық материалдар және т.с.с. Шетел инвестицияларын тартудың негізгі стратегиялық және ағымдық мақсаттарының сызбасы төмендегі суретте келтірілген:

Шетел инвестицияларын тарту мен қолданудың жалпы стратегиясы келесі мәселелердің шешу жолдарын қамтамасыз ететін инвесторлар қызметіне байланысты:

✓ мемлекеттің экспорттық потенциал тиімділігін көтеру және дамыту, оның шикізат бағыттылығын жеңу, елдің экспорттық экспансиясын күшейту және оның сыртқы нарықта ұстанатын ұстанымын тұрақтандыру;

- ✓ импорт алмастырушы өндірісті дамыту;
- ✓ техника - технология, басқару және өткізу әдістері негізінде өндірістің ғылыми - техникалық деңгейін көтеру;
- ✓ өндірістік және өндірістік емес тұтынуға жоғары деңгейлі дайындыққа ие өнім шығарумен толық және аяқталған технологиялық циклдарды қалыптастыру;
- ✓ жаңа жұмыс орындарын ашу.

Сурет 2 - Шетел инвестицияларын тартудың мақсаттары

Бұл мақсаттардың жүзеге асырылуы инвестициялық жобалардың басым бағыты мен аймақтың бөлінуін, көлемі мен жүзеге асыру мерзімін қалыптастыруды талап етеді.

Әлемде шетел инвестицияларын тартудың кең тараған нысаны- концессия, бағалы қағаздардағы үкіметтік және жеке тікелей инвестициялар, займдар мен несиелер, әлемдік жалға алу, еркін экономикалық аймақтар және басқалары.

Қазіргі таңда, Қазақстанда бірлескен кәсіпорындар құру шетел инвесторларын тартудың бір нысаны.

Бірлескен кәсіпорындар өңдеуші, мұнай өнеркәсібінде, халық тұтынуындағы тауарлар өндірісінде кең таралуда. Шетелдік кәсіпорын құру негізінен, өңдеуші өнеркәсіпте, ауыл шаруашылық шикізатын өңдеуде, құрылыс материалдары мен халық тұтынуындағы тауарлар өндірісінде жол ашылған.

Қазіргі концессиялық келісімдер басқа нысандар белгілерімен сәйкестендіріліп, Қазақстанға Каспий теңізінде Батыс Қазақстанның, Қызылорда және басқа шалғай орналасқан аймақтарда көмірсулар мен химиялық шикізат орындарын, шельфтерді игеру және пайдалану үшін қолданылуы мүмкін.

Өнімді бөлу туралы келісімдер экспорттық салаларда, әсіресе, мұнай - газды игеру, мұнай өңдеуші өнеркәсіпте, металлургияда қолданылады.

Техникалық қызметтер туралы келісімдер, қазіргі таңда, әлемдік нарыққа шығу үшін халықаралық мәнге ие темір жолдарды, республика территориясында мұнай және газ құбырларын салу үшін қолдануы керек.

Қазіргі кезде, Қазақстанның алдында тұрған мақсаттардың бірі - еліміздің әлемдік экономикалық қауымдастыққа жедел енуі. Бұл мақсатқа жету үшін Қазақстан қажетті шарттаға ие: маңызды шикізат, өнеркәсіп, ауыл шаруашылық, кадрлық потенциал мен республикадағы тұрақты қоғамдық-саяси жағдайдың болуы.

Экономиканы қайтақұру мәселесі сыртқы экономикалық қызмет саласында айқын көрініс тапты. Қазақстанның инвестициялық саясатын жүзеге асыруға сыртқы экономикалық байланыстарының рөлі маңызды көлемде өсуде, себебі сыртқы экономикалық байланыстар шетел капиталын тарту есебінен, капитал салымдары үшін қосымша қорларды ашудың және бірлескен кәсіпорындар құрудың маңызды жолы.

Сөйтіп, шетел инвестициялары - дамыған тауарлық қатынастарға ұлттық шаруашылық субъектілердің бейімделу деңгейін ірі коммерциялық инвестициялау негізінде көтеруге қабілетті, әлемдік ғылыми — технологиялық жетістіктерді енгізудің маңызды жолы. Бұл мәселе Қазақстан үшін ішкі тауар - ақша өлшемдерін деформациялау жағдайында маңызды. Республикада жана өндірістік қуаттарды жедел құру үшін тікелей өндірістік капиталдың импорты қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Инвестиции как ключевой драйвер роста казахстанской экономики: новые предприятия, передовые технологии и создание рабочих мест, //Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан, 2022 г.

2. https://qazaqstantarihy.kz/content/foreign_policy/page/?section=&article=36

3. Андрианов А.Ю., Валдайцев С.В., Воробьев П.В.. Инвестиции: учебник для бакалавров /отв. ред. В.В. Ковалев, В.В. Иванов, В.А. Лялин. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.:Прспект, 2017.

4. Инвестиция негіздері: Оқулық / А.С. Асилова. – Алматы: «Master Print» баспасы, 2019.

МАЗМУНЫ - СОДЕРЖАНИЕ

ҚАЗІРГІ ХИМИЯ ҒЫЛЫМЫ МЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕРІ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОЙ ХИМИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

ДИАЛЕКТИКА, ОБРАЗОВАНИЕ, ЧЕЛОВЕК В ГЛОБАЛЬНОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ Абижанова Б.Ж., Карменова М.	3
ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ СЕЛЕНА И ТЕЛЛУРА В ПРОДУКТАХ СВИНЦОВОГО И МЕДНОГО ПРОИЗВОДСТВ Аубакирова Р.А.	6
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОЦЕССА МЕЖПРЕДМЕТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ХИМИИ С ФИЗИКОЙ И МАТЕМАТИКОЙ Байгулесова А.А., Афанасенкова И.В.	11
КЕНДІРЛІК КЕН ОРНЫНЫҢ КЕШЕГІСІ МЕН БОЛАШАҒЫ Болатқан Д.Қ., Майдан А., Абишева Ж.С., Тантыбаева Б.С.	17
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА СІІЛ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІ Дидарханова Д.Е., Даутова З.С.	22
МЕТОДИКА РЕАЛИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ Жаксылық Жамболат, Шаихова Б.К.	26
ВЛИЯНИЕ ТЕМПЕРАТУРЫ НА ОБРАЗОВАНИЕ КАРБИДОВ ВОЛЬФРАМА В ПУЧКОВО-ПЛАЗМЕННОМ РАЗРЯДЕ Скаков М.К., Жанболатова Ғ.Қ., Миниязов А.Ж., Соколов И.А., Туленбергенов Т.Р., Кожаметов Е.А., Букина О.С.	32
САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ – ЗАМАНАУИ ОҚЫТУДЫҢ КІЛТІ Ислямова М.М., Тантыбаева Б.С.	35
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИА ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ Кабдолдин Д.Б., Абылкасова Г.Е.	41
ОҚУШЫНЫҢ ОҚУ ЖЕІСТІГІН БАҒАЛАУДА ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРДІҢ РӨЛІ Канапиянова Б.С.	48
МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ Курмангали А., Шаихова Б.К.	51

**МЕКТЕПТЕГІ ФИЗИКА САБАҒЫНДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК
ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ**
Қайып Ж.Ә., Ахметжанов Б.К. 57

**ДЕТОНАЦИЯЛЫҚ ОҚПАНДЫ ГАЗҒА ТОЛТЫРУ МӨЛШЕРІНІҢ АЛЮМИНИЙ
ОКСИДІ НЕГІЗІНДЕГІ ЖАБЫННЫҢ ФИЗИКА-МЕХАНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
ТРИБОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІНЕ ӘСЕРІ**
Nurgamit Kantay, Рахадиллов Б. 61

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ХИМИЯДАН ЭКСПЕРИМЕНТТІК ИКЕМДІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ**
Муханова Д.Е., Тантыбаева Б.С. 66

**ХИМИЯ САБАҒЫНДА ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ АРТТЫРУДА
ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
Мұрагер Жанайгул, Шаихова Б.К. 70

БІЛІМ БЕРУ ҮРДСІНДЕ ДУАЛЬДІ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ МАҢЫЗЫ
Нифметаева А.Ж., Даутова З.С. 75

**ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ АҒАРТУ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫН
ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ БІЛІМ САЛАСЫНДА ҚОЛДАНУ**
Ошанова А.Қ. 78

**ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ОКИСЛИТЕЛЬНО-ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫХ РЕАКЦИЙ В
ПРИЛОЖЕНИИ К МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИМ ТЕХНОЛОГИЯМ**
Реутова Г.А., Серая Н.В. 82

**БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ФОРМАТТАҒЫ ЖЕТІ МОДУЛЬДЫ
ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ**
Серікбекова Ш.Р., Шарипханова А.С. 87

**ОРТА МЕКТЕПТІҢ ХИМИЯ САБАҒЫНДА СЫНЫПТАН ТЫС ШАРАЛАРДЫ
ОҚУШЫЛАРҒА ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**
Судейменова А.С., Шаихова Б.К. 92

**ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ**
Төлеуханова А.Қ., Даутова З.С. 98

РЕНТГЕНОСТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ БЕРИЛЛИЕВОЙ КЕРАМИКИ
Янкова И.С., Усова Е.В., Аманкельды К.К., Фомина В.А.,
Калел Ж.А., Квеглис Л.И. 102

СОЦИОГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЙ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ НАУК

**МАҒЖАН ЖҰМАБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ МАЖАР АҚЫНЫ АРПАД ЗЕМІЛЕНІ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҰРАН ИДЕЯСЫ**
Мұқышева Р.З. 106

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL CAPITAL IN BUILDING ‘NEW KAZAKHSTAN’? THE IMPORTANCE OF MODERN LEADERSHIP DEVELOPMENT	
Zoltan Buzady	111
ОБРАЗ КОНЯ В ИСТОЧНИКАХ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА РУССКОГО И КАЗАХСКОГО НАРОДОВ	
Алдажарова А.М., Жилкубаева А.Ш.	119
КӨРІКТЕУ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН БЕРУДЕГІ СТИЛЬДІК МӘНІ	
Енсебаева К.К., Енсебаева Б.К.	125
СТРЕСС КАК РЕАКЦИЯ НА СЛОЖНУЮ ЭКСТРЕМАЛЬНУЮ СИТУАЦИЮ	
Есентаева Б.У., Кадрешева Б.Ж.	130
ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВ В РЕГИОНАХ ВОСТОЧНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	
Жайлаубаева Г.К., Халина Н.В.	134
КӘДІРБЕК СЕГІЗБАЕВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ШЕБЕРЛІК	
Зейнелов Д.Қ., Картаева А.М.	139
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «АҚ» ЖӘНЕ «ҚАРА» ТҮСТЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ	
Ибраева М.К., Жоканасова Х.М.	144
ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ-ТАҒЫЛЫМ – МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІ	
Игисинова Н.Б., Ахметжанова К.Б.	148
АТА-БАБАЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК ОЙ-ТОЛҒАУЛАР	
Игисинова С.Т., Игисинова Н.Б.	153
ТЕМА МАНКУРТИЗМА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ	
Кадирбаева С.Б., Жукенова Г.А.	159
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОКЕҢІСТІКТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Казбекова Г.Ж., Бейсембаева Р.С.	162
ЖЕТКІНШЕК БАЛАЛАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ	
Макашкулова Г.Б.	164
1950-1980 ЖЫЛДАРЫ ГУРЬЕВ ОБЛЫСЫ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	
Махметова Н.А.	168
М. ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІНІҢ СЫНҒА ІЛНУІ	
Мұратқызы М., Картаева А.М.	174
ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ УНИВЕРСАЛИИ «ЧЕЛОВЕК» - «ВРЕМЯ» - «ПРОСТРАНСТВО» В НАУЧНО-ФАНАСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ Г. ДОРОНИНА «СВЕТ ЗЕМНОЙ»)	
Нуртазина Н.Д., Ананьева С.В.	177

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІКТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ	
Садыкова Ж.Т., Игисинова Н.Б.	182
ЛӘЙЛӘ МҰХТАРҚЫЗЫ ӘУЕЗОВАНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ	
Салмакбаева Г.К., Картаева А.М.	188
ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ	
Авилхан Х., Сейпутанова А.Қ.	191
ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АҚЫН ТҰЛҒАСЫ	
Үркенбаева Ж.А., Картаева А.М.	196
ҚАЗІРГІ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1964-1985 ЖЖ. АУЫЛДЫҚ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ДЕРЕКТЕРГЕ ШОЛУ	
Ыбырайхан М.Ы.	200
ЭКОНОМИКА, МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР	
НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ, ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА	
РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ	
Алдабаева А.Е., Полевой С.В., Сейдуллаев Д.М.	204
МЕНЕДЖЕРДІҢ КРІ ДӘРЕЖЕСІ	
Алданбаева Д., Байғужина А.Ж.	210
ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ	
Асылбекова Н., Қайырдинова А., Саинов Ә.	213
БАНКТЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕБІ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	
Аязбек Ансаған, Ержанова Алина, Жапарова А.М.	218
БАНКТІК ҚЫЗМЕТТЕ САЛЫҚ САЛУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	
Дүйсембаева С.Д., Советбеков Е.Н.	223
ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ДЕТЕЙ ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ	
Дүйсембаева С.Д.	229
ИНВЕСТИЦИЯ – ТАБЫСТЫ ПАЙДА КӨЗІ РЕТІНДЕ	
Енсегенова А.Р., Каденов Ә.А., Садыков А.С.	236

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ РӨЛІ Секимова Н.А., Кабдешова Д.С., Әлібеков О.Е., Байғужинова А.Ж.	239
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИПОТЕКАЛЫҚ КРЕДИТ БЕРУ: ДАМУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ Жұмабекова Т.С., Шайханова Н.К.	242
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН Игибаева А.К., Омарханова А.С.	247
СОЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЕМЬИ КАК ЯЧЕЙКИ ОБЩЕСТВА Карандашева А.А., Дүйсембаева С.Д.	252
РЕСЕЙЛИНГ – БИЗНЕС ТҮРІ РЕТІНДЕ Кеңесбеков Ж.А., Байғужинова А.Ж.	258
МЕНЕДЖЕР ПО ТУРИЗМУ, ЕГО РОЛЬ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ И ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ Клюева В.Н., Молдажанов Т.А.	263
МЕРЧЕНДАЙЗИНГТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРНЫ МЕН ДАМУЫ Крыкбаева М.А., Байғужинова А.Ж.	267
ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН АДАМДАР Құдайбергенова Ә., Қадылова Ж., Тоқтарова Н., Орасева Р.А.	270
ДИСТРИБУЦИЯ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ Құрманбекова А.Қ., Байғужинова А.Ж.	275
ПРОБЛЕМЫ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАЗАХСТАНА Москаленко К., Жапарова А.М.	280
БАҚҚОЖА МҰҚАЙДЫҢ «ӨМІРЗАЯ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ КЕЗЕҢ ШЫНДЫҒЫ ҚАНДАЙ? Мусаханова Б.К.	284
САРАПШЫ-ҚОЛЖАЗБАНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫН ЗЕРТТЕУ МЕН ТЕКСЕРУДІҢ ІС ЖҮРГІЗУ ЖӘНЕ ТАКТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ Нұрмұхамбетова Қ.Қ.	290
ҚЫЛЫМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІ ТЕХНИКАЛЫҚ-КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ Нұрмұхамбетова Қ.Қ.	296
ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ Советбеков Е., Қаныбекова Г., Орасева Р.А.	302

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ Орсаева Р.А., Абилмажина А.М.	305
ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫ МЕН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМА Орсаева Р.А., Абиканов Е.Ж.	309
ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАРДАП ТҮСІНГІ (себепті байланыстың қылмыстық зардаппен байланыстылығы) Орсаева Р.А., Садуақасова Л.Қ.	313
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ – ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ Ракишева М.Д., Бейсембаева Р.С.	318
РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА Рахметулина А.А.	321
ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ РӨЛІ Рахымжанов Ә.К., Фибрат И.Т., Байғужинова А.Ж.	324
ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ Макиленова Н., Рахымова А., Серікқызы Ш., Байғужинова А.Ж.	328
ФАКТОРИНГТІҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ Ризабек Ә.Е., Байғужинова А.Ж.	332
КРИПТОВАЛЮТА ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕМ ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ Толегенов М., Байғужинова А.Ж.	336
СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ Урекешова А.Б., Дубина И.Н., Рахметулина Ж.Б.	339
ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫН ТАРТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ Ынтымақ Б., Жандосова Ж., Мырзабекова А., Байғужинова А.Ж.	344

С. Аманжолов атындағы ШҚУ 70 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМ МЕН
БІЛІМНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**
«Уәлиев оқулары-2022»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

3-бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической конференции
«Увалиевские чтения-2022»
**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В
УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ВЫЗОВОВ»,**
посвященной 70-летию ВКУ имени С. Аманжолова

Часть 3

COLLECTION OF MATERIAL

International Scientific and Practical Conference
«Ualievsky Readings-2022» on the topic
**«CURRENT PROBLEMS OF SCIENCE AND EDUCATION UNDER
CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES»,**
dedicated to the 70th anniversary of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University

Chapter 3

Басуға жауапты Ислямова С.А.

*Автор түйіндігін қорғау арқылы басып шығарылды
Мазмұны үшін Баспа жауапты емес*

Басуға 14.10.2022 ж. қол қойылды
Шартты баспа табағы 20,69
Таралымы 500 дана

Пішімі 60x84/16
Есептік баспа табағы 26,63
Тапсырыс 798

С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы
070020, Өскемен қаласы, 30-шы Гвардиялық дивизия көшесі, 42